

MA‘N B. ZÂİDE

- EMEVÎLERDEN ABBÂSÎLERE GEÇİŞTE
BİR VALİ / KUMANDAN -

RAZİYE BULUT

Ma'n b. Zâide

- Emevîlerden Abbâsîlere Geçişte

Bir Vali / Kumandan -

Raziye Bulut

Kitap Adı	:	Ma'n b. Zâide - Emevîlerden Abbâsîlere Geçişte Bir Vali / Kumandan -
Yazar	:	Raziye Bulut
Editör	:	Dr. Öğr. Üyesi Ümit Eskin
ISBN	:	978-625-7617-65-9
SAMER Yayınları	:	132
Genel Yayın Yönetmeni	:	Prof. Dr. Feyza Betül Köse
Dizgi & Kapak	:	SAMER

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

SAMER Yayınları

Adres : KSÜ Avşar Kampüsü

Onikişubat/Kahramanmaraş

İletişim : 0344 300 27 09

e-posta : samer@ksu.edu.tr

Kahramanmaraş-2025

Bu kitap, “Ma'n b. Zâide'nin Hayatı ve İslâm Tarihindeki Yeri” adlı yüksek lisans tezinin gözden geçirilmiş yayın halidir.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	4
ÖNSÖZ	6
- GİRİŞ -	8
1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE KAYNAKLARI.....	9
2. ABBÂSÎ DÖNEMİ ÖNCESİ YEMENÎLERDE VE YEMEN'DE SİYASÎ- SOSYAL HAYAT	13
- BİRİNCİ BÖLÜM - MA'N B. ZÂİDE'NİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ.....	21
1. NESEBİ VE KABİLESİ	22
2. AİLESİ.....	25
3. ŞAHSİ ÖZELLİKLERİ	33
3.1. CÖMERTLİĞİ VE YARDIMSEVERLİĞİ.....	33
3.2. ÂLİMLERE KARŞI TAVRI.....	45
3.3. ŞAİRLİĞİ VE ŞAİRLERİ HİMAYESİ.....	50
3.4. FESAHAATİ VE BELÂGATİ	56
3.5. HİLMİ.....	60
3.6. DİNE KARŞI MESAFESİ.....	62
- İKİNCİ BÖLÜM - MA'N B. ZÂİDE'NİN SİYASÎ FAALİYETLERİ	65
1. ABDULLAH B. MUÂVİYE İSYANINI BASTIRMASI	66
2. VÂSİT KUŞATMASINDAKİ ROLÜ	73
3. ABBÂSÎLERDEN GİZLENMESİ VE RÂVENDİYYE OLAYLARI İLE ORTAYA ÇIKIŞI	81

4. YEMEN VALİLİĞİ	91
4.1. YEMEN İLE REBÎÂ ARASINDAKİ HİLF VE MA'N B. ZÂİDE'NİN YEMEN'E GÖREVLENDİRİLMESİ	92
4.2. CENED VE HADRAMEVT HALKI İLE MÜCADELESİ	99
4.3. YEMEN'DEKİ DİĞER FAALİYETLERİ	106
2.5. SİCİSTAN VALİLİĞİ: HÂRİCÎLER VE TÛRK HÛKÛMDARI RUTBÎL İLE MÜCADELESİ	112
2.6. BAŞKA BÖLGELERDE VALİLİK YAPTIĞINA DAİR RİVAYETLER	118
2.7. SUİKASTA UĞRAMASI	123
- SONUÇ -	130
- KAYNAKÇA -	135

ÖNSÖZ

Rebîa kabilesinin Benî Şeybân koluna mensup Ma'n b. Zâide renkli siması ve mümeyyiz şahsiyeti ile öne çıkmaktadır. Ma'n b. Zâide, Emevî devletinin sona yaklaştığı, Abbâsî devletinin ise ardınca tarih sahnesinde yer almaya başladığı geçiş dönemi komutanlarından ve devlet adamlarından biridir. Ma'n b. Zâide, Emevîler döneminde Abdullah b. Muâviye isyanının bastırılmasında ve Vâsıt'ın savunulmasında aktif rol oynamıştır. Abbâsîler döneminde ise Râvendiyeye isyanında gösterdiği yarar ve başarı sayesinde Mansûr'un beğenisini kazanarak Yemen valiliği ile taltif edilmiş, Mansûr'un iktidarına karşı oluşan biri Kuzey (Rebîa) diğeri Güney kabilesi olan Yemen (Kinde, Lahmî ve Ezd) arasındaki hilfi (ittifak/ dayanışma) akamete uğratmak için bölgeye görevlendirilmiştir. Yemen'deki isyanları bastıran Ma'n b. Zâide buradaki dokuz yıllık valiliğinin ardından Sicistan'a aynı görevle tayin edilmiştir. Bu sıradışı valinin biyografisinin ele alındığı bu eserde, kendi döneminde meydana gelen olaylardaki tarihi rolü, kronolojik sıraya göre işlenerek ortaya konmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Ma'n b. Zâide'nin biyografisi üzerinden Mansûr'un valilerden beklentisi ve eyaletlerdeki vali politikası incelenerek devlet yönetiminde izlediği siyaset ortaya konmuştur. Ayrıca Ma'n b. Zâide'nin valilik yaptığı Yemen ve Sicistan'ın merkez-taşra ilişkisi irdelenerek bu bölgelerin zikri geçen dönemdeki siyasî hayatı incelenmiştir.

Çalışma giriş ve iki bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde araştırmanın konu, kapsam, amaç ve önemi belirtildikten sonra araştırmanın

hangi yöntem ve kaynaklar kullanılarak yazıldığı ele alınmıştır. Ayrıca Yemen'in Abbâsî öncesi siyasî durumu incelenmiştir. Birinci bölümde Ma'n b. Zâide'nin nesebi ve kabilesi hakkında bilgi verilip ailesi tanıtılmış ve şahsî özellikleri ele alınmıştır. Siyasî faaliyetlerinin ele alındığı ikinci bölümde tarih sahnesine çıktığı Abdullah b. Muâviye isyanından suikasta uğramasına kadar katıldığı askerî ve siyasî faaliyetler geçiş döneminin panoramasını yansıtacak şekilde tasvir edilmiştir. Emevîlerin yıkılışı ve Abbâsîlerin kuruluş dönemini kapsayan çalışmamız, Ma'n b. Zâide'nin biyografisi çerçevesinde dönemin siyasî, sosyal ve iktisadî durumuna yoğunlaşmaktadır.

Çalışmanın -konu belirleme de dâhil- her aşamasında destek ve yardımlarını esirgemeyen, tavsiyeleri ile yapıcı yönlendirmelerde bulunan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ümit Eskin'e, ilmi birikimi, tecrübesi ve öngörülerinden istifade ettiğim kıymetli hocam Prof. Dr. Adnan Demircan'a, son okumaları yaparak çok değerli katkılar sunan ayrıca çalışmamızın ikinci danışmanı olan Dr. Öğr. Üyesi Selahattin Polatoğlu'na, süreç içerisinde yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Halil Ortakçı ve Dr. Öğr. Üyesi Ömer Aras'a teşekkürü borç bilirim. Ayrıca çalışmamı baştan sona okuyan kıymetli arkadaşım Şeyma Akıncı, Arş. Gör. Zeynep Arıç ve Huriye Sarioğlu başta olmak üzere, Zahide Büyüklü, Fatmanur Akkiraz ve değerli arkadaşlarım Hayrulnisa Geçer, Esmâ İlgin ve Maşide Yüksel'e ve çalışmamı yakından takip eden, beni bu konuda yüreklendiren ve çalışmamın bir kısmını okuyan dayım Âdem Karataş'a ve Arapça ibareleri anlamada benimle emek sarf eden kardeşim kıymetli Semiha'ya minnettarım. Bilhassa çalışmamın bütün aşamalarında yanımda olan, maddi ve manevi destekleriyle benim için pek çok fedâkârlıkta bulunan canım annem Havva Hanım ve aileme minnettarım. Kitabımın yayımlanma sürecindeki destek ve katkılarından dolayı Prof. Dr. Feyza Betül Köse Hocama ve SAMER Yayınlarına en içten teşekkürlerimi sunarım.

Raziye Sena Bulut
İstanbul, 2025

- GİRİŞ -

1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE KAYNAKLARI

Bu çalışmada Emevîlerin yıkılışı, Abbâsîlerin kuruluşuna mülâki olmuş bir komutan ve devlet adamı olan Ma'n b. Zâide'nin hayatı, şahsî özellikleri ve İslâm tarihindeki yeri ele alınmaktadır. Çalışma temelde bununla sınırlı olmakla birlikte Ma'n b. Zâide'nin Yemen'e görevlendirilme amacı olan Yemen ile Rebîa arasındaki hilfin tarihi önemini ve Mansûr'un siyasetini ortaya koymaktadır.

Bu araştırma, Ma'n b. Zâide'nin içinde yaşadığı geçiş dönemi olan Emevîlerin yıkılışı, Abbâsîlerin kuruluş safhasındaki olayları Ma'n b. Zâide perspektifinden okumayı ve dönemin askerî ve siyasî hayatını daha yakından incelemeyi amaçlamaktadır. Buna bağlı olarak çalışmada Ma'n b. Zâide'nin Emevîler döneminde Abdullah b. Muâviye (ö. 129/746-47) isyanı ve Vâsıt kuşatmasında oynadığı tarihî rol ile Abbâsîler döneminde Yemen ile Sicistan valiliğinde izlediği siyaset ve icraatları ele alınmıştır.

Ma'n b. Zâide'nin yaşadığı dönem, İslâm tarihi açısından önemli olayların vuku bulduğu, Emevîler gibi İslâm âlemine yaklaşık doksan yıl hükmetmiş bir devletin yıkılıp yerine Osmanlı'dan sonra en uzun süre hâkimiyeti elinde bulundurmuş devletin, Abbâsîlerin, kurulduğu bir dönemdir. Emevîler Abbâsîlerden çok daha büyük bir orduya sahipken yıkılmış, Abbâsîler ise yaklaşık otuz yıllık bir örgütlenmenin zaferini elde etmişlerdir. Emevîler

döneminde Alioğulları ve Abbâsoğullarına yapılanlar, Abbâsiler döneminde Emevîlere yöneltilmiş ve Abbâsoğulları tarafından pek çok katliam ve kıyım gerçekleştirilmiştir. Bu kısımlardan kurtulan Ma'n b. Zâide'nin Abbâsiler hizmetinde çalışmaya başlaması ve akademik çalışmalarda Abbâsî döneminin ihmal edilip yetersiz kalındığı Yemen ve Sicistan gibi coğrafyalarda valilik görevini üstlenmesi Ma'n b. Zâide'yi önemli kılmıştır.

Ülkemizde Ma'n b. Zâide hakkında yapılan çalışmalar yalnızca ansiklopedi maddelerinden ibarettir. İslâm dünyasında Bedri Muhammed Fahd'ın Ma'n b. Zâide adlı bir kitap çalışması, Ahmed Ahmed Mansûr Nefâdî'nin "Şemâilu Ma'n b. Zâide eş-Şeybânî kemâ Savverathâ Eş'âru Mervân b. Ebî Hafsa" ve "Sûratü'l-Cevâd Ma'n b. Zâide fî Mir'âti's-Şâir Mervân b. Ebî Hafsa" adlı makaleleri, Hasan Musa en-Nümeyrî'nin "Lemehât min Sîreti Ma'n b. Zâide" adlı makalesi, Hişâm Abdüsselâm Ali'nin "Ma'n b. Zâide fî Şi'ri Mervân b. Ebî Hafsa" adlı makalesi ve Hüseyin b. Salih Ansî'nin "Ta'yînü Ma'n b. Zâide Vâliyen ale'l-Yemen: el-Esbâb ve'n-Netâic (143-150/759-767): Dirâse li'n-Nusûs Zımne Siyâkihi't-Târihi" adlı makalesi bulunmaktadır. Daha çok Ma'n b. Zâide'nin şahsî özelliklerinin ele alındığı bu çalışmalarda Ansî'nin makalesi dışında Ma'n b. Zâide'nin siyasî faaliyetleri ihmal edilmiştir. Ayrıca mezkûr konuya yer veren Muhammed Abduh es-Sürûrî'nin "el-Alâkatü'l-A'dâiyye beyne'l-Yemeniyyîn ve Vülâti'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye münzü Ahdi's-Seffâh hattâ Ahdi'r-Reşîd (h. 132-193)" adlı makalesi de bulunmaktadır. Konu hakkındaki çalışmaları çeşitli yönlerden ikmâl edeceğine düşündüğümüz bu eser, alana dair mütevazı bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada Ma'n b. Zâide'nin hem kişisel hem siyasî faaliyetleri, Abbâsî siyasî tarihi içerisindeki konumu çerçevesinde ele alınacaktır.

Araştırmamızda genel olarak İslâm tarihinin klasik ve çağdaş kaynakları olmak üzere iki grup kaynaktan istifade edilmiştir. Bu anlamda çalışmamızda terâcim, tabakât, ensâb, vefeyât, genel tarih, coğrafya, fütûhât kitapları, şehir ve bölge tarihleri, edebî eserler ve çağdaş çalışmalar kullanılmıştır.

Çalışmamızda yararlandığımız kaynakların tamamı kaynakçada bulunmakla birlikte burada en çok müracaat ettiğimiz kaynakları önemine binaen ele almaya çalışacağız.

Araştırmamızda en sık istifade ettiğimiz kaynaklar genel tarih kitapları olmakla birlikte Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*'u ve İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-Târîh*'i bunların başında gelmektedir. Tarihi olayların kronolojik olarak sıralandığı Taberî'den Emevîlerin son ve Abbâsîlerin ilk döneminde meydana gelen olaylarda Ma'n b. Zâide'nin oynadığı tarihî rolü ortaya koymada istifade ettik. Daha geç dönem eseri olan İbnü'l-Esîr'den de benzer olaylarda istifade etmekle birlikte bu eser daha çok Yemen ile Rebîa arasındaki hilfin aydınlatılmasında faydalı olmuştur. Bununla birlikte Ya'kûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Târîh*'i ve Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Mürûcû'z-Zeheb*'i de araştırmamızın vazgeçilmez kaynaklarındanr.

Genel tarih kitaplarının yanı sıra araştırmamızda sıklıkla başvurduğumuz bir başka kaynak türü tabakât ve neseb kitaplarıdır. Yemen'in İslâmî dönemini ele alan ve Yemenli ya da Yemen'e gelmiş bulunan sahabî, tâbiîn, âlim ve devlet adamları hakkında biyografik bilgiler sunan el-Cenedî'nin (ö. 732/1332) *es-Sülûk fî Tabakâti'l-Ulemâ ve'l-Mülûk* adlı eseri ve Güney Arap kabilelerinin nesepleri ve soy şecerelerini ele alan Hemdânî'nin (ö. 334/945) *el-İklîl* adlı eseri Ma'n b. Zâide'nin Yemen'deki siyasî ve kültürel faaliyetlerini ele alması bakımından önemlidir. Ayrıca Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Ensâbü'l-Eşrâf*'ı ve Cevad Ali'nin (1907-1987) *el-Mufasssal* isimli eseri burada zikredilmesi gereken önemli kaynaklardır. Arap soy ve şeceresini detaylı bir şekilde ele alan el-Mufasssal, Yemen ile Rebîa arasındaki ittifaka dair önemli bilgiler sunmuştur.

İçerik olarak tabakât kitaplarına benzeyen ancak daha çok mevzubahis kişilerin vefat tarihlerine odaklanan vefeyât kitapları da çalışmamızda başvurduğumuz kaynaklardır. Bu tür eserler arasında en çok istifade ettiğimiz kaynak, Ma'n b. Zâide'nin hayatı ve şahsiyeti konusunda pek çok

bilgi aktaran İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân* adlı eseridir.

Ma'n b. Zâide'nin hayatı ve şahsiyeti hakkında başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler sunan eserlerden bazıları da edebî eserler olup bunlar İbn Abdürabbih'in (ö. 328/940) *el-İkdü'l-Ferîd*'i ve Ebü'l-Ferrec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) *el-Eğânî*'sidir. Bu iki eserdeki Ma'n'ın şahsi özelliklerini ortaya koyan anekdotlar, başka kaynaklara göre daha ayrıntılı olup çalışmamız için büyük önem arz etmiştir. Bir başka edebî eser olan Hemdânî'nin (ö. 360/971'den sonra) *ed-Dâmiga*'sından Yemen-Rebîa ittifakının Câhiliye ve Mansûr dönemindeki yansımalarını ortaya koymada önemli ölçüde istifade edilmiştir.

Şehir tarihi kitapları da çalışmamızda istifade ettiğimiz kaynaklardandır. Bu anlamda Ma'n b. Zâide'nin hayatına dair pek çok bilgiye Bağdat tarihini ve Bağdat'taki halife, vezir, emîr, komutan, kadı, edîp, şair gibi toplumun her zümresinden kişilerin biyografisini ele alan Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd* adlı eserinden ulaşılmıştır. Bununla birlikte el-Yemânî'nin (ö. 743/1342) *Behcetü'z-Zamân fî Târîhi'l-Yemen*'i ve *Gâyetü'l-Emânî fî Ahbâri'l-Kutri'l-Yemânî*'si, Yemen'de Abbâsiler döneminde vuku bulan siyasî olaylar ve Ma'n b. Zâide'nin bu olaylardaki rolü incelenirken müracaat kaynağı olmuştur. Müellifi meçhul *Târîh-i Sistân* adlı eser ise Ma'n b. Zâide'nin valilik yaptığı Sicistan bölgesinde meydana gelen siyasî olaylara dair önemli malumat vermiştir. Çalışmamızda klasik kaynaklar dışında çağdaş araştırmacıların kitap, tez, makale ve ansiklopedi maddelerine de bolca müracaat edilmiştir.

2. ABBÂSÎ DÖNEMİ ÖNCESİ YEMENÎLERDE VE YEMEN'DE SİYASÎ-SOSYAL HAYAT

Arap Yarımadası'nın münbit bir bölgesinde yer alan Yemen, tarih boyunca Himyer, Habeş ve Sâsânîlerin çatışmalarına sahne olmuş, bu doğrultuda farklı devlet ve milletlerin tahakkümü altına girmiştir. Yemen, tarihte meşhur Yahudi Zûnüvâs'ın (515-525) sözde dini saiklerle Yemenli Hıristiyanları ateşten yapılan hendeklerde yakması sonucunda Bizans vasalı konumundaki Habeş istilasından Sâsânî egemenliğine geçmiş ve İslâm hâkimiyetinden önce 200 yıllık bir Sâsânî boyunduruğu altında yaşamıştır.

Hiz. Muhammed'in (s) İslâm'ı yaymak ve duyurmak adına mektup gönderdiği bölgelerden biri de Yemen'dir. O sırada Sâsânî Devleti adına görev yapmakta olan Yemen valisi ebnâdan Bâzân'ın İslâm'ı kabul etmesi, Muâz b. Cebel (ö. 17/638) ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63) gibi sahâbîlerin bu bölgede İslâm'ı öğretmeye yönelik faaliyetlerde bulunması ve ticarî bölgelerin yakınlığı sayesinde Mekke'de olan gelişmelerin Yemen'de erken duyulması, bölgede İslâm'ın intişar etmesini sağlamıştır. Ayrıca İslâm öncesi Habeş saldırıları ve Fars tahakkümünün sebep olduğu Hıristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştlük dinleri arasında bocalamadan kurtulma isteği de Yemen'de İslâm'ın kabulünü kolaylaştırmıştır.

İslâm idaresi altına giren Yemen, Hiz. Muhammed (s) döneminde San'a, Cened ve Hadramevt olmak üzere üç idarî bölgeye ayrılarak ve sırasıyla buralara Ebân b. Saîd b. Âs b. Ümeyye (ö. 13/634), Muâz b. Cebel el-Ensârî (ö. 17/638) ve Muhâcir b. Ebû Ümeyye el-Mahzûmî (ö. 12/633'ten sonra) görevlendirilmek suretiyle yönetilmiştir. Hiz. Peygamber'in vefatından önce ortaya çıkan irtidat hareketleri üzerine görev değişikliğine gidilmiş, Cened bölgesine Abdullah b. Ebû Rebîa el-Mahzûmî (ö. 35/656), San'a bölgesine ise Ya'lâ b. Ümeyye (ö. 60/679-80 [?]) vali tayin edilmiştir. Hadramevt halkının isyanı devam ettiği için bu dönemde buraya vali tayin edilememiştir. Hiz. Ömer (13-23/634-644) döneminde değiştirilmeyen valiler, Hiz. Osman (23-

35/644-656) döneminde pek çok vali görevinden uzaklaştırılsa da değiştirilmemiştir.

Hız. Osman'ın katli ile başlayan fitne döneminde halifelige gelen Hz. Ali (35-40/656-661), bütün Yemen'e amcaoğlu Ubeydullah b. Abbâs'ı (ö. 58/678) görevlendirmiştir. Muâviye'nin (41-60/661-680) Hz. Osman'ın kanını dava ederek giriştiği hâkimiyet mücadelesinde Emevî devletini kurmaya muvaffak olması Yemen'e pek çok valinin görevlendirilip azledilmesini beraberinde getirmiştir. Bu sebeple Yemen'in İslâm hâkimiyetindeki dönemine "valiler dönemi" diyebiliriz.

Hız. Ali döneminde çalkantılı olaylara şahit olan ve Muâviye taraftarları ile Hz. Ali taraftarları olarak ikiye bölünen Yemen, Muâviye'nin halifeliği ile siyasî istikrara kavuşsa da Yezîd'in (61-63/680-683) veliaht bırakılması sonucu isyan eden Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) halifeliğini ilan etmesi ve biat almaya başlamasıyla (64/683) yeniden çift başlılığa sahne olmuştur. Yemen'de siyasî birliğin tekrar sağlanması Abdullah b. Zübeyr isyanını bastıran, Emevî devletinin ikinci kurucusu sayılan Abdülmelik b. Mervân (65-85/685-705) döneminde gerçekleşmiştir.

Hız. Ömer döneminde Yemenlilerin, Kuzey'e doğru gerçekleşecek fetihler için inşa edilen garnizon şehirlere göç ve iskân ettirilmesi Yemen'in nüfus yoğunluğunu azalttığı için Yemen, Emevîler döneminde nispeten sakin ve siyasî faaliyetlerden uzak bir bölge olmuştur. Kahtânîler, Yemenîler ve Ezdîler gibi farklı şekilde isimlendirilen Güney Araplarının asıl vatanı olan Yemen'de siyasî faaliyetlerin ve iktidara karşı olumsuz tutumların oluşması ise daha çok asabiyet temelli olup bunların nispeten yoğunluk ve sıklık kazanması asabiyetin devlet politikası haline getirildiği Emevîler döneminde gerçekleşmiş olmalıdır.

Asabiyet, kan bağı ya da anlaşma yoluyla birbirine bağlanan insanların haklı da olsa haksız da olsa birbirini savunması demektir. Hız. Muhammed (s), Müslümanların kardeşliği prensibine aykırı olan asabiyeti kaldırmış

yerine din kardeşliğini tesis etmiştir. Arap yarımadasının coğrafi şartlarının etkisinde oluşan asabiyet, Peygamberimiz (s) döneminde küllense de onun ölümü ile ortaya çıkan irtidat hareketlerinde kendini hissettirmiş, Hz. Ömer tarafından askerlere maaşlarını vermek amacıyla ihdas edilen divan defterleri ile dolaylı olarak canlanmıştır. Kureyş kabilesinin hâkimiyetine itiraz ve liderliği ele geçirme girişimleri şeklinde tezahür eden ve irtidat hareketlerinin müsebbibi olan asabiyet, Hz. Osman döneminde görünür hale gelerek halifenin katline dahi sebep olmuştur. Hz. Ali döneminde asabiyet yine Sıffin savaşında (37/657) etkisini göstermiştir. Ancak ilk zamanlardan itibaren kendini tebellür ettiren asabiyyetin olaylarda temel muharrik olarak rol oynaması, halkı merhamet ve adalet ile yöneten Hulefâ-yi Râşidîn döneminde (11-40/632-661) değil, zulüm ve zorbalıkla yöneten, asabiyyeti siyasî bir enstrüman olarak kullanmaktan çekinmeyen Emevîler döneminde gerçekleşmiştir.

Muâviye'nin hilâfeti ile başlayan Emevîler devletinde, Muâviye, Abdülmelik b. Mervân, Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743), Velîd b. Abdülmelik (85-96/705-715) ve Ömer b. Abdülazîz (98-101/717-720) dışındaki yöneticiler, iktidarlarını Mudar-Yemen ya da Kays-Kelb olarak bloklaşan Kuzey ya da Güney Arap kabilelerden birine dayandırmışlardır. Mervân b. Hakem (65-66/684-685) döneminde vuku bulan ve Şam'daki hâkimiyet mücadelesi sebebiyle tarafların belirlendiği Mercirâhit savaşı (Muharrem 65/Ağustos-Eylül 684), Kaysîler ile Kelbîler arasındaki ilk ciddi bloklaşmayı oluşturmuştur. Bu bloklaşma Abdülmelik b. Mervân döneminde izlenen başarılı siyaset neticesinde belli bir dönem sakinleşse ve yoğun fetih hareketlerinin gerçekleştiği, ortak düşman Hâricîlere karşı birlikte hareket edildiği Velîd b. Abdülmelik (85-96/705-715) döneminde sadece toplumsal bir olgu olarak var olmaya devam etse de halife Süleyman b. Abdülmelik (96-98/715-717) döneminde Yemenîler ayrıcalıklı politika sebebiyle yeniden gündeme gelmiştir. Bundan sonra halifeler kabile çatışmalarının ve asabiyyetin mahkûmu olmuşlar, idarî tasarruflarını asabiyyetin yönlendirmesinden uzak tutamamışlardır.

Süleyman b. Abdülmelik'in siyasetinde kindar bir politika güderek Kaysîlere zulmetmesine mukabil veliaht tayin edilen Ömer b. Abdülazîz (98-101/717-720), âdilâne idarî ve içtimaî icraatları ile yönetimdeki Yemenî ve Mudarî etkinliğini belli bir dönem kaldırmayı başarabilmiştir. Ancak Ömer b. Abdülazîz'den sonra Emevî saltanatına geçen Yezîd b. Abdülmelik'in (101-105/720-724) selefinden tam tersi bir politika takip edip idaresinde Kaysîlere dayanması ve Yemenîlerden Yezîd b. Mühelleb (ö. 102/720) ve ailesini tasfiye etmesi, idarî tasarruflarda asabiyetin yeniden etkin hale gelmesine yol açarak selefinin tüm kazanımlarını boşa çıkarmıştır.

Sabık halifelerin siyasetleri sebebiyle oluşan Kaysîler ile Kelbîler arasındaki uçurum, önce ezilen Yemenîlerin ihya edilmesi ve yönetimde güçlendirilmesi, daha sonra ise Yemenîler tarafından baskıya uğrayan Kaysîlerin taltif edilmesi yoluyla Hişâm b. Abdülmelik tarafından kaldırılmaya çalışılmıştır. Hişâm döneminde izlenen Kaysîler ile Yemenîler arasındaki denge siyaseti, sonraki halife Velîd b. Yezîd (125-126/743-744) tarafından idarede açıkça Yemenî düşmanlığı yolu izlenerek alt üst edilmiştir. Yemen taraftarı olan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin (ö. 126/743) Kaysîlerin tarafında duran vali Yûsuf b. Ömer es-Sekafî (ö. 127/744) elinde öldürülmesine izin verilmesi, Yemenîlerin infial ederek Yezîd b. Velîd (Muharrem-Recep 126/Nisan-Ekim 744) ile birleşmesine ve Yezîd b. Velîd'in Yemenî kabilelerden aldığı destekle ihtilâl çıkarıp Emevî saltanatının sahibi olmasına sebep olmuştur. Böylece asabiyet ilk defa halife belirleyebilecek güce ulaşmıştır.

Velîd b. Yezîd'e karşı iktidar mücadelesinde Yezîd b. Velîd'i destekleyerek halifenin iktidarını sağlamasında ve sağlamlaştırmasında etkili olan Yemenîler, Yezîd ve veliahdı İbrâhim b. Velîd (126/744) döneminde kaybettikleri güçlerini kısa süreli olarak geri kazansalar da İbrâhim'in halifeliğini tanımayarak hilâfeti ele geçiren Mervân b. Muhammed (126-132/744-750) döneminde üstünlüklerini yeniden kaybetmişlerdir. Mervân b. Muhammed'in, mücadelesinde Kaysîlerden destek alması sebebiyle iktidarını

Kaysîlere dayandırması ve Yemenîlerin yoğun olduğu hilâfet merkezini Şam'dan Harran'a taşınması Yemenî bloğu, Emevî devleti karşıtı pozisyon almaya sürüklemiştir.

Doksan yıllık Emevî iktidarında halifelerin daha çok Kaysîler lehine siyaset izlemeleri, bunun karşılığında Muhammed b. Yûsuf ve Kâsım b. Ömer es-Sekafî gibi Kaysî valilerle Yemenîlere baskı ve şiddet uygulamaları, Kaysîleri toprak bakımından ihya ederken Yemenîleri mahrum bırakmaları, Yemenîlerin yönetime düşman olmasına sebep olmuştur. Nihayetinde Yemenîlerin Kaysîlerle mücadelelerinde başarısız olmaları, liderleri Yezîd b. Mühelleb ile Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Kaysîlar tarafından ve Kaysîlar desteği ile öldürülmesine tanık olmaları, son durumda Mervân döneminde hilâfetin Harran'a taşınması ile ikinci plana atıldıklarını hissetmeleri Yemenîlerin infiale kalkışmasına sebep olmuştur.

Halifelerin Emevî devletini yıkıma götüren asabiyet temelli bu politikaları genelde Emevî devleti sınırları içindeki bölgelerde özelde ise Yemen'de çatışmalara ve mücadelelere sebep olmuş, Yemenîlerin devlete küsmesine ve devlet karşıtı hareketlere katılmasına yol açmıştır. Bu minvalde devletin kurucusu ve en büyük destekçisi olan Yemen menşeli kabileler, başta Humus ve Şam olmak üzere Emevî devletinin çeşitli bölgelerinde isyan ettikleri gibi Emevî karşıtı ayaklanmalara da katılmışlardır. Bu doğrultuda Yemenî kabilelerin destek verdikleri ayaklanmalar Mervân b. Muhammed döneminde 127/744 yılında Dımaşk'ta Yezîd b. Hâlid el-Kasrî, Irak'ta Hâricî Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî ile vali Abdullah b. Ömer ve Rusafe'de Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik öncülüğünde başlamıştır. Mervân b. Muhammed tarafından Humus isyanında kontrol altına alınan Yemenîler, Mervân'ın ordusuna dâhil olarak Irak'taki isyanları bastırmak üzere yola çıkmışlarsa da orduyu terk edip Rusafe'de isyan eden Süleyman b. Hişâm'a biat etmişlerdir. Ayrıca Emevî komutanlarından Mansûr b. Cumhûr gibi Yemenî kimseler de Hâricî ayaklanmalara destek vermiştir.

Emevî devletinin çeşitli bölgelerinde zuhur eden bu isyanların yanında Yemen'de ortaya çıkan ve Yemenliler tarafından destek gören isyan Tâlibü'l-Hak isyanıdır. Yukarıda zikri geçtiği üzere Yemen, Hz. Ömer döneminde Kuzey'e verilen göçler sebebiyle Emevîler döneminde sakin bir bölge olmuştur. Burada ortaya çıkan ilk ciddi ayaklanma Hadramevt bölgesinde Abdullah b. Yahyâ el-Kindî (ö. 130/748) liderliğinde başlayan Tâlibü'l-Hak isyanıdır. İbâzî Ebû Ubeyde Müslim'in (ö. 145/762) Yemenli altı öğrencisinden biri olan Abdullah, hak arayışı sloganı ile isyan etmiş, Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'nin Yemen valiliği sırasında (107-120/725-737) halka zorbalık ettiği düşüncesiyle 129/746 yılında hurucunu başlatmıştır. San'a'da Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'nin kardeşi Kâsım b. Ömer'e üstünlük sağlanan bu isyanda Mekke'ye savaşılmadan hâkim olunmuş, Medine de aynı şekilde itaat altına alınmak istenmiş ancak Medinelilerin itaat çağrısına olumsuz cevap vermeleri bölge halkı ile savaşa girilmesine sebep olmuştur. Mekke ve Medine üzerinden Şam'a doğru ilerlemenin amaçlandığı bu isyanda Abdullah hedefini gerçekleştiremeden "Hareş" adlı yerde yenilerek hayatını kaybetmiştir.

Yukarıda zikri geçen sebeplerden dolayı iktidara düşmanlık besleyen Yemenlilerin Abdullah'a destek vermesi, Abdullah b. Yahyâ'nın hurucunun bastırılmasında zorluklar yaşanmasına sebep olmuştur. Yemenlilerle birlikte isyana diğer beldelerden yardımcı dâiler ve Irak bölgesinde Mervân b. Muhammed ile savaşıp yenilgileri sonucu Yemen'in faklı bölgelerine dağılan İbâzîler destek vermiş olsa da Yemenlilerin isyana büyük oranda katkı sağladıkları söylenebilir. Nitekim San'a'ya gelmeden önce Yemen ehlinde pek çok kişi Abdullah b. Yahyâ'ya teveccüh etmiş ve onu bizzat San'a'ya davet etmiştir. Yemenliler Abdullah'ın bir aylık San'a'daki ikametinde onu ziyaret ederek ona biat etmişler ve onu desteklemişlerdir. Bunda Abdullah'ın isyan etmeden önce Hadramevt'te sevilen biri olması ve bir yıl dört aylık Yemen hâkimiyetinde (129-130/746-747) izlediği hak arayışı doğrultusundaki siyaseti de etkili olmalıdır.

Abdullah b. Yahyâ'nın huruç için diğer bölgelerden yardım istemesi ve Irak'taki Hâricî isyanından sağ kalanların yardımı ile bölgeye hâkim olması muhtemel olsa da Kahtânî olan Yemenlilerin Emevî halifelerinin asabiyet güdümlü politikaları sebebiyle isyana yardımcı oldukları bir gerçektir. Başta Lahic ve Ebyen gibi pek çok bölgenin destek verdiği İbâzî harekete Yemen halkının tamamının destek verdiğini söyleyemesek de bahsettiğimiz bu sebeplerden, kahir ekseriyetinin destek verdiğini söyleyebiliriz. Aynı zamanda Mervân'ın komutanlarından İbn Atıyye'nin Abdullah b. Yahyâ'yı hezimete uğrattıktan sonra Hâricî varlığını tamamen sonlandırmak amacıyla San'a'ya yöneldiğinde burada Abdullah'ın vekili Ubeydullah b. Saîd el-Hadramî liderliğinde yine büyük bir ordu ile karşılaşması, Yemenlilerin bu harekete destek verdiği görüşünü desteklemektedir.

Yemenî kabilelerin desteklediği Emevî karşıtı hareketlerden biri de Abbâsî ihtilâli olmuş ve hareket nihayetinde başarıya ulaşmıştır. Abbâsîler Hz. Ali döneminden itibaren iktidara karşı çok fazla talepkâr olmamışlar, Alioğulları ayaklanmalarında destekleyici rolde kalmayı tercih etmişlerdir. İbnü'l-Hanefiyye'nin (ö. 81/700) oğlu Ebû Hâşim'in (ö. 98/716-17), Emevî halifesi Süleyman b. Abdülmelik tarafından zehirlendiğinde kırınglığı dolayısıyla liderliği Hz. Hasan (ö. 49/669) ve Hz. Hüseyin (ö. 61/680) soyuna vermek istemeyip yardımcısı ve beraber hareket ettiği uzaktan amcaoğlu Muhammed b. Ali'ye (ö.125/745) devretmesi, Abbâsîlerin iktidar mücadelesinde yer almaya başlamasını sağlamıştır. İyi bir siyasetçi ve lider olan Muhammed b. Ali'nin Alioğullarının tepkisini çekmeyecek "er-Rızâ min Âl-i Muhammed" sloganı ile hareketin akamete uğramadan ilerlemesini sağlaması, 32 yıl süren mücadelenin sonucunda Abbâsî devletinin (132-655/750-1258) kurulmasını beraberinde getirmiştir.

İhtilâlin kuruluş ve gizli yayılış safhasında, Abbâsî dâisi olarak görev alan ve Abbâsî propagandası yapan Yemenîler bulunmaktadır. Bununla birlikte Yemenîler, bölgelerindeki Abbâsî dâilerinin faaliyetlerini sürdürmelerine yardımcı olup dâileri yer yer valilerin takibinden kurtarmışlardır. Horasan bölgesinde 102/720-21 yılında vali Saîd el-Huzeyne'ye yakalanan Abbâsî

propagandacılarını Rebîa kavmi ile birlikte cezalandırılmaktan ve katledilmekten kurtarmaları bu minvalde zikredilebilecek örneklerdendir.

İmam İbrâhim b. Muhammed (ö. 132/749) hareketin kuvveden fiile geçmesi için Horasan bölgesinde Ebû Müslim el-Horasânî'yi (ö. 137/755) görevlendirmiştir. İmam İbrâhim'in Horasan'a göndermeden önce Ebû Müslim'e Yemenîlere ehemmiyet vermesi gerektiğini zira bu işin Yemenîler eliyle başarıya ulaşacağını söylemesi, Yemenîlerin Mudar ve onların destek verdiği Emevî karşıtlığının Abbâsîler tarafından fark edildiğini ve kendi lehlerine kullanmak üzere onlara yöneldiklerini göstermektedir. Bu minvalde Ebû Müslim, Mudar karşıtlığını kullanarak Yemenîlerin lideri olan Cüdey' b. Ali el-Kirmânî'yi (ö. 129/747) yanına çekmiş, Yemenîlerin çoğunluğunun desteğini sağlayarak ihtilâli başarıya götürmüştür. Abbâsîler desteğin büyük bir kısmını Yemenî kabilelerden görmüştür.

Kaynaklarda Yemen halkının Abbâsî ihtilâlindeki konumuna dair özellikle bir bilgi bulunamamıştır. Bununla birlikte Yemen menşeli kabilelerin ihtilâle destek vermesi Yemen'in de destek verdiğini düşündürmektedir. Nitekim kabiledaşları gibi Yemenliler de Emevîlerin asabiyet temelli politikalarından olumsuz etkilenmiş ve iktidar değişikliğini talep etmiş olabilirler. Söz gelimi Abdullah b. Yahyâ isyanını desteklemeleri Emevî devletine karşı duydukları memnuniyetsizliği izhar etmektedir.

Emevî halifelerinin Câhiliye döneminden beri var olan ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde dahi kendisini hissettiren Mudarî-Yemenî rekabetini alevlendirmeleri ve bunu siyasî bir enstrüman olarak kullanmaktan çekinmemeleri Yemenîleri küstürmüş ve Emevîlere olan desteklerinde gönülsüz davranmalarına sebep olmuştur. Bu sebeple Yemenî kabileler ve Yemen pek çok isyana katılmıştır. Abbâsîlerin gelişi ile Yemenîlerin ve Yemen'in durumu eserimizin ileriki sayfalarında ele alınacaktır.

- BİRİNCİ BÖLÜM -
MA'N B. ZÂİDE'NİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

1. NESEBİ VE KABİLESİ

Araplar tarihte nesilleri tükenmiş Arab-ı Bâide ve soyları günümüze kadar devam eden Arab-ı Bâkiye olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Yine Arab-ı âribe ve Arab-ı müsta'ribe (Arab-ı müte'arribe) şeklinde iki fırkadan oluşan Bâkiye Arapları Kuzey Arapları (Adnânîler) ve Güney Arapları (Kahtânîler) olmak üzere iki kısımdır ki Ma'n b. Zâide'nin mensup olduğu Bekir b. Vâil kabilesi de Kuzey Arapları grubuna dâhil olmaktadır.¹

Soyu Adnân'a ve Hz. İsmâil'e kadar uzanan Bekir b. Vâil kabilesi, Nizâr b. Mead b. Adnân'ın çocuklarından Rebia'nın neslinden gelmektedir. Bekir b. Vâil kabilesi çok büyük bir kabile olup Benî Şeybân, Benî Teymullah, Benî İcl, Benî Zühl, Benî Hanîfe ve Benî Kays olmak üzere pek çok koldan oluşmaktadır.² Ma'n b. Zâide, Bekir b. Vâil kabilesinin Benî Şeybân koluna mensuptur.³

---

¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 2/5; Yıldız, "Arap", 3/272.

² Ahmet Önkâl, "Bekir b. Vâil (Benî Bekir b. Vâil)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/362-363.

³ Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, thk. Hasan Nâcî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986), 511; İbn Abdirabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, 1/260..

Savaşçı özellikleri ile bilinen Bekir b. Vâil kabilesi tarihte İran gibi dış devletlerle ya da Kinde gibi komşu kabilelerle çoğu zaman mücadele halinde olmuş, bunun neticesinde kimi zaman hâkimiyet kurup kimi zaman da istilâlara maruz kalmıştır.⁴ Bu minvalde Bekir b. Vâil kabilesinin, İslâm öncesi dönemde Yemen, Kinde ve Lahmî devletlerinin iktidarı altına girdiği ve bu kabilelerle dostluk kurup başka güçlere karşı mücadele ettiği görülmektedir.⁵

Yemâme'den Bahreyn'e kadar olan bölgeleri yurt edinen daha sonra yavaş yavaş Irak ve Fırat çevresine göç edip bu bölgelere yerleşen⁶ Bekir b. Vâil kabilesinin en amansız düşmanlarından biri, komşuları Temîm kabilesi olmuştur.⁷ Bunun haricinde yine Benî Rebîa kabilesinin başlıca kollarından Benî Tağlib kabilesi de Câhiliye döneminde Bekir b. Vâil'in savaştığı önemli kabilelerden birisidir. İki kabile arasında kırk yıl süren ve iki taraf için de epey zayıyata sebep olan Besûs savaşı (MS. 490) yaşanmıştır.⁸

Bekir b. Vâil'in kollarından Benî Şeybân kabilesi, Câhiliye döneminde Araplar arasında yenilmez olarak düşünülen Sâsânî devletini Zûkâr mevkiinde bozguna uğratmıştır (m. 610 [?]).⁹ Kısra ile arası bozulan ve öldürüleceğini anlayan Lahmî kralı Nu'mân b. Münzir'in kendisine emanet ettiği ailesini ve savaş teçhizatını korumak isteyen Şeybân kabilesi, bu savaşta mükemmel bir cesaret örneği göstermiştir. İslâmî dönemde Şeybân kabilesi

---

⁴ Önkal, "Bekir b. Vâil", 5/362-363.

⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/461-462; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 6/10-12; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kinde (Benî Kinde)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/37-38.

⁶ Hakan Temir, *Nesep Atlası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 98.

⁷ M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, sad. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 181.

⁸ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü Kabâilî'l-Arab el-Kadîm* (Dımaşk: Mektebetü'l-Haşimiyye, 1949), 1/95.

⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/438-443; Mahmut Kelpetin, "Zûkâr Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

Hz. Muhammed'e (s) gelen bir heyetle (10/631) Müslüman olmuş,¹⁰ Hz. Ebû Bekir döneminde Sâsânî topraklarına düzenlenen fetihlerde yer almış, Hz. Ali ile Muâviye mücadelesinde çoğunlukla Hz. Ali'ye destek vermiştir.¹¹ Ancak Şeybânîler daha sonra gerçekleşen olaylar üzerine Hâricîlere katılmışlar ve onlara destek vermişlerdir.¹²

Emevîler döneminde meydana gelen Hâricî isyanlarında da önemli rol oynayan Benî Şeybân, Irak'ta Haccâc (ö. 95/714) zamanında 76-77/695-696 yıllarında Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî'nin liderliğinde,¹³ II. Mervân zamanında 127/744-745 yılında ise Dahhâk b. Kays'ın önderliğinde isyan etmiştir.¹⁴ Yine el-Cezîre bölgesinde ortaya çıkan Hâricîlik hareketi en çok Şeybânîoğulları arasında yayılmış ve Hâricî isyanlarının pek çoğu onların öncülüğünde gerçekleşmiştir.¹⁵

Abbâsîler döneminde de Hâricî isyanlarında aktif rol oynayan Şeybânîler, Ebû'l-Abbâs es-Seffâh döneminde Bureyke el-Hâricî (132/750), Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde Mülebbid b. Harmele (137/754) ve Müsâfir b. Kesîr eş-Şeybânî,¹⁶ Hârûnürreşîd (169-193/786-809) döneminde Sahsah eş-Şeybânî (171/787), Velîd b. Tarîf (178/794) ve Hurâşe eş-Şeybânî (179/796) liderliğinde ayaklanmışlardır. Şeybânîler ayrıca Halîfe Vâsık-Billâh döneminde de Muhammed b. Amr eş-Şeybânî (231/845) isyanına öncülük

---

¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/1/240; Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân* thk. Muhammed Berekât vd. (Dımaşk: Dâru'r-Risâletü'l-Âlemiyye, 2013), 4/202.

¹¹ Kehhâle, *Kabâil*, 1/97.

¹² Kehhâle, *Kabâil*, 1/97; Adnan Demircan, "Şeybân (Benî Şeybân)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/37.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, 195-210.

¹⁴ İbn Hayyât, *Târîh*, 376; Ayrıntılı bilgi için bkz. Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, 215-218.

¹⁵ Cem Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar: Ebû Câfer el-Mansûr Dönemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 170; Demircan, "Şeybân", 39/37.

¹⁶ Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyanlar*, 168.

etmişlerdir.¹⁷ Bununla birlikte yerleşik hayata geçmenin sebep olduğu demografik ve siyasî yapıdaki değişiklik Şeybânoğullarını belli bir müddet sonra Hâricîlikten uzaklaştırmıştır.¹⁸

Şeybân, güzel ahlâkî meziyetleri ile ön plana çıkmış bir kabiledir. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân döneminde yaşamış önemli bir âlim olan el-Ahrez b. Mücâhid et-Tağlibî, Şeybân kabilesinin bütün kabilelerden daha üstün olduğunu şu şiiri söyleyerek dile getirmiştir.¹⁹

*“Geceler hükümdarlar, uyarıları üzerine,
Şeybân uyarırsa eğer ciddi uyarır.
Şarabı balla içmek gibidir ahlakları,
Akıllarıysa ikisinden de daha tatlıdır.
Misk gibidir, ikamet ettikleri yerin toprağı,
Bundan daha güzeldir, kabirlerinin toprağı.”*²⁰

2. AİLESİ

Zehebî'nin ifadesiyle İslâm'ın kahramanlarından ve cömertliğin pınarlarından biri olan²¹ Ma'n b. Zâide'nin tam ismi Ma'n b. Zâide b. Abdillâh b. Zâide b. Matar b. Şerîk b. es-Sulb b. Amr b. Kays b. Şerâhîl b. Mürre b. Hemmâm b. Mürre b. Zühl b. Şeybân b. Sa'lebe b. Ukâbe b. Sa'b b. Ali b. Bekir

---

¹⁷ Bu isyanların detayları için bkz. İbrahim Konak, “Abbâsîler Dönemi’nde el-Cezîre Bölgesi’ndeki Hâricî Ayaklanmaları”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4 (2018), 11-20.

¹⁸ Demircan, “Şeybân”, 39/37.

¹⁹ İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 3/285.

²⁰ Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferîd: Kültürel İnciler*, çev. Musa Kazım Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 3/300.

²¹ Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ* thk. Şuayb el-Arnaût (Müessesetü'r-Risâle, 1985), 7/97.

b. Vâil'dir.²² Annesinin ismi Berrâ,²³ babasının ismi Zâide'dir. Zâide hakkında kaynaklarda Şeybân ailesinin çok önemli bir üyesi olan Hafvezân b. Şerîk gibi topal olduğundan başka bir bilgi bulunmamaktadır.²⁴ Künyesi Ebû Velîd'dir.²⁵ Ebû Yezîd²⁶ olduğu da söylenmiştir. Ma'n b. Zâide Küfelidir ve aslen Hît'dendir.²⁷ Evi Hîre'deki Büyük Hind manastırının yakınlarında bulunmaktadır.²⁸

Ma'n b. Zâide'nin kaç tane hanımı olduğu kaynaklarda geçmemekte ancak bir hanımının tâbiinden Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) eşinin kız kardeşi olduğu bilinmektedir.²⁹ Bunun haricinde kaynaklarda Abbâsiler dönemi meşhur mûsikişinaslarından İbn Câmî' el-Mugannî'nin (ö. 192/808) annesi ile evlendiğine dair rivayetler de bulunmaktadır.³⁰ Ancak İbn Câmî'nin babasının küçükken vefat etmesi üzerine annesinin Siyyât olarak tanınan

---

²² İbnü'l-Kelbî, *el-Cemhere*, 511; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/316; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/244.

²³ Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Anka Yayınları, 2002), 293.

²⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1992), 1/413.

²⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 4/236.

²⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 12/237; Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Mısır: Vizâratü's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-Kavmî, ts.), 2/19.

²⁷ Ebû Ubeydullâh Muhammed b. İmrân Merzûbânî, *Mu' cemü's-Şu' arâ*, nşr. Fritz Krenkow (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982), 400. Hît Fırat üzerinde Bağdat civarında bir beldedir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *el-Büldân*, 5/421.

²⁸ Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülazîz el-Bekrî, *Mu' cemü Me'sta' cem min Esmâ' i'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1982), 2/605; Ebû Abdullah Şihâbüddîn b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu' cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 2/541-542.

²⁹ Zehebî, *Siyer*, 7/11.

³⁰ Ebû'l-Abbâs Kemâlüddîn Ahmed b. Abdilmü'min Şerîşî, *Şerhu Makâmâtî'l-Harîri* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 2/459.

devrin önemli mûsikişinas ve mugannîsi Abdullah b. Vehhâb ile evlendiği daha doğru olmalıdır.³¹

Ma'n b. Zâide'nin Zûrâre, Velîd, Şûrahbîl, Yezîd, Mezîyed,³² Şerâhîl,³³ Zâide,³⁴ Hemmâm, Şerîk,³⁵ Hasan³⁶ ve Cessâs³⁷ olmak üzere pek çok çocuğu vardır. Dönemin ünlü şairi Ebû'l-Atâhiye'nin (ö. 210/825 [?]) yazdığı şiirlerden el-Fazl³⁸ ve Abdullah³⁹ adlarında oğullarının olduğu da anlaşılmaktadır.

Oğullarından Zûrâre, Ma'n b. Zâide'nin Yemen'deki vekilidir.⁴⁰ Şûrahbîl,⁴¹ Hârûnürreşîd zamanında es-Sakâlibe kalesini ve Delse'yi fethetmiştir.⁴² Zâide b. Ma'n ise Mehdî-Billâh döneminde (158-168/775-785) zındık olup tövbe etmesi üzerine serbest bırakılmıştır.⁴³ Aynı şekilde Şerîk adlı çocuğunun da dinden uzak bir yaşam sürdüğü anlaşılmaktadır. Fiillerinin onaylanmaması sebebiyle kendisinden yardım istenilmesinden imtinâ edilen Şerîk hakkında Tâbiîn nesline mensup meşhur muhaddis Â'meş

³¹ Ahmet Hakkı Turabi, "İbn Câmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/385.

³² Belâzürî, *Ensâb*, 4/237-238.

³³ Taberî, *Târih*, 8/320.

³⁴ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1962), 1/370.

³⁵ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû'd-Dünyâ, *el-İşrâf fî Menâzili'l-Eşrâf*, thk. Necm Abdurrahman Halef (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1990), 229.

³⁶ Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es'ad Yâfiî, *Mir' âtü'l-Cenân ve 'İbretü'l-Yakzân fî Ma' rifeti Havâdisi'z-Zamân* (Beyrut: Müessese el-Alemi lil-Matbuât, 1970), 1/311.

³⁷ Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed İbn Âsım, *Hadâ' iku'l-Ezâhir fî Müstahseni'l-Ecvibe ve'l-Mudhikât ve'l-Hikem ve'l-Emsâl ve'l-Hikâyât ve'n-Nevâdir*, thk. Ebû Hemmâm Abdüllatif Abdülhalim (Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1996), 368-369.

³⁸ İbn Abdirabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, 4/319.

³⁹ Ebû Osmân Amr b. Bahr Câhiz, *el-Bigâl* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1997), 44; İbn Abdirabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, 6/154; İsfahânî, *el-Egânî*, 4/26.

⁴⁰ Belâzürî, *Ensâb* 4/237-238.

⁴¹ Taberî'de ismi Şerâhîl olarak geçmektedir.

⁴² Taberî, *Târih*, 8/320; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 5/371.

⁴³ İbn Hazm, *Cemhere*, 1/370.

(ö. 148/765) “*Kimin hayrı azalırsa insanların ona olan ihtimamı azalır.*”⁴⁴ demiştir. Ebü'l-Fazl olarak künyelenen Abdullah b. Ma'n, aynı kişiye âşık olduğu için Ebü'l-Atâhiyye ile mücadele halinde olmuştur.⁴⁵ Kaynaklarda diğer oğulları hakkında bilgiye rastlanmamıştır.

Ebû Dâvûd olarak künyelenen Mezyed b. Zâide, Ma'n b. Zâide'nin kardeşidir.⁴⁶ Hâricilerle mücadelede ön plana çıkan Abbâsîlerin önemli devlet adamlarından Yezîd b. Mezyed eş- Şeybânî'nin (ö. 185/800)⁴⁷ babasıdır. Câhiz'in sakat ve hastalıklı kişileri ele aldığı kitapta ismi geçen Mezyed'in “*Cesur kişi kılıcın yarasıyla, korkak kişi ecelin gelmesiyle öldü zanneder.*” beytinden anlaşıldığı üzere bir savaşta yara alarak ölmüştür.⁴⁸ Mezyed b. Zâide'nin yemek konusunda cömert, başka konularda ise cimri olduğu ifade edilmiştir.⁴⁹

Yezîd b. Mezyed, Ma'n b. Zâide'nin kardeşinin oğlu olup yeğenidir. Künyesi Ebû Zübeyr'dir.⁵⁰ Cesareti ile ön plana çıkan Yezîd, Hârûnürreşîd döneminde el-Cezîre bölgesinde devlete karşı ayaklanan ve uzunca bir müddet bastırılmayan Hâricî Velîd b. Tarîf eş-Şârî ayaklanmasını bastırmakta görev almış ve başarılı olmuştur (179/795-96).⁵¹ Yemen, Azerbaycan ve İrmîniyye bölgelerinde valilik yapmıştır.⁵² Ma'n b. Zâide'nin Yezîd'i çok sevdiği ve onu kendi oğullarına tercih edip üstün tuttuğu kaynaklarda aktarılmıştır. Ma'n b. Zâide'nin yeğeni Yezîd'i öncelemesi, onun tıpkı kendisi gibi zeki ve cesur bir kişi olmasından kaynaklanmış olup bu

---

⁴⁴ İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-İşrâf*, 229.

⁴⁵ İsfahânî, *el-Egânî*, 4/24.

⁴⁶ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 1/413.

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, 8/273.

⁴⁸ Ebû Osmân Amr b. Bahr Câhiz, *el-Bursân ve'l- Urcân ve'l- Umyân ve'l-Hûlân* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1990), 455.

⁴⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 1/414.

⁵⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/333.

⁵¹ İbn Hayyât, *Târîh*, 452; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/327-329.

⁵² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/326; Zehebî, *Siyer*, 9/71.

durum, eşinin onu bu sebeple ayıplaması üzerine Ma'n tarafından tasarlanan bir planla ortaya konulmuştur. Nitekim Ma'n tarafından bir gece vakti ansızın çağrılan oğulları ve Yezîd, sergiledikleri farklı tavırlar ile akıl ve cesaretteki farklarını ortaya koymuşlardır. Şöyle ki geceleyin aniden çağrılan oğullar gecelikleri ile uykulu vaziyette huzura girerken, Yezîd silahını kuşanmış ve tehlikelere karşı tetikte olarak Ma'n'a gelmiştir. Ma'n yeğenini öncelemesinin sebebini bu olay ile hanımına açıklamıştır.⁵³

İslâm şeriatını bozmak ve Maniheist fikirleri yaymak için faaliyet gösteren Abdülkerîm b. Ebü'l-Avcâ, (ö. 155/772) Ma'n b. Zâide'nin dayısıdır. İlk zamanlar Basra'da Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) öğrencisi iken cebr ve kader konusundaki fikirleri sebebiyle ondan uzaklaşmıştır.⁵⁴ Ailesinin selameti ve toplumun bir alışkanlığı olarak İslâm dinine müntesip olduğunu itiraf eden Abdülkerîm, tenasüh, kâinatın ebediliği ve düalizm gibi fikirleri halkın arasında yaymaya çalışmıştır.⁵⁵ Abdülkerîm, Şîi inancında imam kabul edilen Ca'fer es-Sâdık'a (ö. 148/765) ⁵⁶ nispet ettiği sahte bir takvimle Râfizileri aldatmış, oruç tutmaları gereken günde tutmamalarına, tutmamaları gereken günde tutmalarına sebep olmuştur. İslâm'a mugayir fikirlerinin ortaya çıkması üzerine Kûfe valisi Muhammed b. Süleyman tarafından hapsedilmiş, rüşvet teklifi üzerine de idam edilmiştir. Ma'n, ölmeden önce İslâm'da helâli haram kılan, haramı da helâl kılan 4 bin hadis uydurduğunu iddia eden dayısı Abdülkerîm'i⁵⁷ Hasan-ı Basrî'nin öğrencisi olması sebebiyle cezalandırıldığını iddia ederek kurtarmak istese de

---

⁵³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/333; İbn Âsım, *Hadâ' iku'l-Ezâhir*, 368-369.

⁵⁴ Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, 153.

⁵⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 4/95-96.

⁵⁶ Ca'fer es-Sâdık, İsnâaşeriyye imamlarının altıncı İsmâiliyye imamlarının beşincisidir. Bkz. Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/1.

⁵⁷ Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhir Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak* (Beyrut: Dârü'l-Âfâkî'l-Cedîde, 1977), 255-256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/185-186; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 12/261-262; M. Yaşar Kandemir, "Abdülkerîm b. Ebü'l-Avcâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/250-251.

Muhammed b. Süleyman'ın Mansûr'un kararını beklemeden onu öldürmesi üzerine amacını gerçekleştirememiştir.⁵⁸

İslâm'ın ilk dönemlerinde Ma'n b. Zâide ile aynı ismi taşıyan biri daha vardır ki bu kişi Emevîlerin son döneminde yaşamış Ma'n ile karıştırılmamalıdır. Hz. Ömer (13-23/634-644) döneminde yaşayan Ma'n b. Zâide, Hz. Muhammed'den (s) intikal eden ve benzerinin yapılması yasaklanan mührü naksettirerek Kûfe beytûlmâlinde önemli miktarda mal ele geçirmiş,⁵⁹ Hz. Ömer'in haberdar olup yakalaması üzerine önce hapis sonra celde ile cezalandırılmıştır.⁶⁰ Aynı şekilde Ebû Ca'fer el-Mansûr'un derecesinin Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) derecesinden daha üstün olduğunu haber veren bir hadisin isnadında da Ma'n b. Zâide'nin ismi geçmektedir.⁶¹ Ancak bu kişi de çalışmamıza konu olan Ma'n b. Zâide değildir. Zaten el-Esedî, el-Kûfî nisbeleri ile verilen bu kişinin ismine biyografi eserlerinde de rastlanılmamış olup tarihte böyle bir kişinin yaşamadığı ortaya çıkmıştır. Zehebi'nin münker⁶² ve isnadı müzlim kabul ettiği bu rivayetin illeti,⁶³ senede

---

⁵⁸ Belâzürî, *Ensâb*, 4/96.

⁵⁹ Belâzürî, *Ensâb*, 10/365-366; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü Hilâl, 1988), 444-446; Ebû'l-Ferec el-Bağdâdî Kudâme b. Cafer, *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâatü'l-Kitâbe*, thk. Muhammed H. ez-Zebîdî (Bağdat: Dârü'r-Reşîd, 1981), 56-57; Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah Askerî, *Evâil* (Tanta: Dârü'l-Beşîr, 1988), 174.

⁶⁰ Bu kişinin Hz. Ömer zamanında değil de Ömer b. Abdülazîz zamanında yaşadığı da kaynaklarda geçmiştir. Bkz. Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh li Şerhi'l-Câmi' i's-Sahîh*, thk. Dârü'l-Felâh Ekibi (Hâlid er-Rabbât ve Cum'a Fethi) (Dımaşk: Dârü'n-Nevâdir, 2008), 29/279.

⁶¹ Ebû Ahmed Abdullâh b. Abdullah el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî Zuafâi'r-Ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Ma'ûz (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 8/5.

⁶² Münker hadis Zehebi'de sadûk ve daha aşağı seviyedeki râvilerin tek kaldıkları hadis olarak tanımlanmıştır. Bkz. Mehmet Efendioğlu, "Münker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/13.

⁶³ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 3/232.

Mansûr'un arkadaşı olan Ma'n'ın ismi konularak ve el-Kûfî nisbesiyle Ma'n b. Zâide vehmettirilerek giderilmek istenmiş olmalıdır.

Hadis, tarih, edebiyat, felsefe ve mantık gibi pek çok alanda mütehasıs olan ve tam ismi Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Bağdâdî el-Hanbelî olan İbnü'l-Fuvatî (ö. 723/1323) Ma'n b. Zâide eş- Şeybânî'nin soyundan gelmektedir. Günümüze ulaşan tek eseri *Telhîsu Mecma'i'l-Âdâb fî Mucemi'l-Elkâb* adlı biyografi kitabıdır.⁶⁴

Yusuf b. Hammâd el-Ma'nî de Ma'n b. Zâide'nin soyundan gelen önemli sika âlimlerden biri olup Müslim (ö. 261/875), Tirmizî (ö. 279/892), İbn Mâce (ö. 273/887) ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ondan rivayette bulunmuşlardır.⁶⁵ O, 196/811 yılında doğmuş, 291/903 yılında vefat etmiştir.⁶⁶

Hadramevt meliklerinden Abdullah b. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Avlekî (1284/1867), Şair Necmeddin İbn Sevvâr ed-Dımaşkî (603-677)⁶⁷ ve sika bir âlim olan Ali b. Abdülhamid b. Mus'ab Ebü'l-Hüseyn el-Ma'nî⁶⁸ de Ma'n b. Zâide'nin soyuna dayanmaktadır.

Ma'n b. Zâide'nin soyundan gelen bir hanedan Yemen'in en ulaşılmaz ve en sarp bölgesi Aden'i ilk defa mülk edinmiş, Aden, Lahic, Ebyen, Şihr ve

⁶⁴ Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fuvatî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/47.

⁶⁵ Ebû İshâk İbrâhim b. Yûsuf İbn Kurkûl, *Metâli' u'l-Envâr ' alâ Sihâhi'l-Âsâr*, thk. Dârü'l-Felâh li'l-Bahsi'l-İlmî ve Tahkik'it-Türâs (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, 2012), 4/110; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hayrabad: Dâiratü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1326), 11/410-411.

⁶⁶ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî (Haydarâbad: Meclisü Dâirati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1962), 12/357-358.

⁶⁷ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali Makrizî, *el-Mukaffa'l-Kebîr*, thk. Muhammed Ya'lavî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2006), 5/376.

⁶⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 7/360; Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa Hanefî Aynî, ' *Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâ-i Tûrâsî'l-Arabî, ts.), 2/24.

Hadramevt'te hâkimiyet kurmuştur. Bu aile, halife Me'mûn döneminde (198-218/813-833) Yemen'de hüküm süren Benî Ziyâd devleti (203-407/818-1017) ile mücadele etmiş, onlar adına hutbe okutup sikke bastırarak yarı özerk halde yaşamıştır.⁶⁹

Ma'n ailesi, Beni Ziyâd devleti ardından bölgeye hâkim olan Suleyhîler devrinde (438-532/1047-1138) de vergi ödemek ve Suleyhîler tarafından nâib atanmasına müsaade etmek yoluyla varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Suleyhî'nin (ö. 459/1067) oğlu el-Melikü'l-Mükerrem Ahmed'in (ö. 477/1084) Aden topraklarını çeyiz olarak itâ etmesi ve Ma'n ailesinin ödediği vergi miktarını arttırması, Ali b. Muhammed'in ölümü ile Ma'noğullarının isyan edip Suleyhîlere galip gelmesini sağlamıştır. Bunun üzerine el-Melikü'l-Mükerrem 473/1080-81 yılında Aden'e saldırmış ve Ma'noğullarını bölgeden çıkararak buraya Benî Mükerrem ailesini yerleştirmiştir (476/1083).⁷⁰ Ma'n ailesi bundan sonra buradaki hâkimiyetini kaybetmiştir.

Aden ve Hadramevt çevresine hâkim olan bu ailenin Ma'n b. Zâide'nin soyundan değil başka bir ailenin soyundan geldiği de iddia edilmektedir.⁷¹ Bununla birlikte Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 470/1077) ve İbn Haldûn (ö. 808/1406) Yemen'de hüküm süren bu hanedanın Ma'n b. Zâide

---

⁶⁹ Ebû Muhammed Necmüddîn b. Ebi'l-Hasen Ali Umâre el-Yemenî, *Târîhu'l-Yemen*, thk. Hasan Süleyman Mahmûd (Mısır: Dârü's-Senâ, 1892), 144; Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtde' ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahüm min Zevî's-Sultânî'l-Ekber*, thk. Halil Şehâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), 4/283.

⁷⁰ İbn Haldûn, *Târîh*, 4/283; Muvaffakuddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Hasan ez-Zebîdî Hazrecî, *el-Ascedü'l-Mesbûk ve'z-Zebercedü'l-Mahkûk fî men Veliye'l-Yemen mine'l-Mülûk*, thk. Mukbilü't-Tâm 'Âmir el-Ahmedî (San'a: Mektebetü'l-Cil el-Cedîd, 2020), 1/129; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fî Sînâ' atî'l-İnşâ'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 5/9-10; O. Lofgrn, "Aden", *Mucezu Dâireti'l-Maârifî'l-İslâmiyye* (Şarika: Merkezü's-Şarika li'l-İbdai'l-Fikri, 1998).

⁷¹ Umâre el-Yemenî, *Târîhu'l-Yemen*, 46, 210-211; Hazrecî, *el-Asced*, 1/206.

soyuna dayandığını söylemektedir. İbn Haldûn bu konuda çağdaşı Yemen tarihçisi Ali b. Hasan el-Hazrecî (ö. 812/1410) ile çelişmektedir.⁷²

3. ŞAHSİ ÖZELLİKLERİ

3.1. CÖMERTLİĞİ VE YARDIMSEVERLİĞİ

Ma'n b. Zâide kaynaklarda cömertliği ve âlicenap şahsiyeti ile anılan bir kimsedir. Emevîler döneminden Abbâsîler dönemine kadar uzanan siyasî ve sosyal hayatının her safhasında cömertliği ile temayüz etmiş ve adından bu şekilde söz ettirmiştir. Bu minvalde onun cömertliği sadece Abbâsîler döneminde vali olduğu zamanla sınırlı kalmayıp Emevîler dönemine kadar uzanmaktadır. Kaynaklarda Ma'n b. Zâide hakkında aktarılan ilk cömertlik örneğine Emevîler döneminde komutan olarak görev aldığı Vâsıt kuşatmasında karşı tarafa galip oldukları zaman elde ettiği 10 bin dirhemlik ganimeti arkadaşlarına, ziyaretçilerine ve misafirlerine hibe etmesinde rastlamaktayız.⁷³ Yine bu dönemde bir şairle Ma'n arasında yaşanan şu olay onun cömertliğine çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır. Şair, Ma'n'ın Basra'da âmillik yaptığı bir sırada⁷⁴ onu ziyaret etmiş, hâciblerin engellemesi sonucu Ma'n'a ulaşamayınca bahçede bulunduğu bir ruk'aya (kâğıt ya da deri parçası) şiirini yazıp suya atmak yoluyla onu Ma'n'a ulaştırmıştır. Şiiri okuduğunda oldukça etkilenen Ma'n 10 bin dirhemle ödüllendirdiği şiiri tekrar ve tekrar ödüllendirmek istese de şairin verilen ödülün elinden alınmasından korkup kaçmasıyla bu amacını gerçekleştirememiştir. Ma'n'ın, şairin gelmesi

---

⁷² Umâre el-Yemenî, *Târîhu'l-Yemen*, 211, 144.

⁷³ Ebû S'ad Mansûr b. el-Hüseyin Âbî, *Nesrü'd-Dürr fi'l-Muhâdarât*, nşr. Hâlid Abdülğani Mahfûz (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 7/95.

⁷⁴ Ma'n b. Zâide'nin Basra'da ve Kûfe'de âmillik yaptığına dair kaynaklarda çeşitli rivayetler vardır. Ma'n b. Zâide'nin Abbâsîler döneminde böyle bir görev üstlenmediğini bildiğimizden ve Emevîler döneminde Yezid b. Ömer b. Hübeyre'nin yanında vilayetler arasında gelip giden ilk kişi olduğuna dair bilgilere rastladığımızdan Basra ve Kûfe âmilliği görevinin Emevîler devleti zamanında gerçekleştiği sonucuna ulaştık. Emevîler döneminde vilayetler arasında gidip gelen ilk kişi olması bilgisi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/245; Yâfiû, *Mir'ât*, 1/246; Zebîdî, *Kurretü'l-Uyûn*, 111.

durumunda evinde tek bir dirhem ve dinar kalmayınca kadar kendisine mükâfat vereceğini ifade etmesi,⁷⁵ onun cömertliğinin boyutlarını ortaya koymaktadır.

Emevîler döneminde Ma'n b. Zâide'nin cömertliğinin iştihar boyutu, Abbâsî iktidarının kuruluş aşamasında Mansûr tarafından arandığı dönemde kendisini yakalayan adama serbest bırakılması karşılığında verdiği mücevher sebebiyle işittiği şu sözlerde de görülmektedir. *"Bu mücevheri sana, kendine ve insanlar arasında şöhret bulan cömertliğine hibe ediyorum. Bil ki bu dünyada senden daha cömerdi de vardır. Kendini beğenme ve bundan sonra yaptığın bütün cömertlikleri küçümse ve cömertliğinden geri durma."*⁷⁶

Ma'n b. Zâide'nin cömertliğine dair rivayetlere daha çok Abbâsîler devletine hizmet ettiği dönemde rastlanmaktadır. Ma'n'ın Mansûr tarafından Yemen'e vali olarak görevlendirildiğini haber alan halk, onun cömertliğinden istifade etmek üzere Yemen'e akın etmiş, pek çok ihsana ve lütfâ gark olarak oradan ayrılmıştır. İhtilalle başa geçen, iktidarının devamını sağlayabilmek adına hazinenin dolu olmasını önemseyen ve bu sebeple hilâfeti döneminde sıkı bir iktisadî politika güden Mansûr, Ma'n'ın ziyaretçilerine dağıttığı hibelerin ve bağışların boyutunu haber aldığı anda ona öfkelenmiş ve valilikten azletmeyi dahi düşünmüştür.⁷⁷ Bu minvalde Ma'n b. Zâide Yemen'deki harcamaları, halktan ve eşraftan kimselere hibeleri ve bağışlarından dolayı azledilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmış bir validir.

Yemen'e vali olması üzerine dağıttığı hediyeler ve ihsanlar nedeniyle Mansûr'un gazabını celb ettiğinde azledilme tehlikesinden Müccâ'a b. el-

---

⁷⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâ' ü 'Ulûmi'd-Dîn* (Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.), 3/249; Ebû'l-Mehâsin Ebû Bekir b. Ali İbn Hicce, *Semerâtü'l-Evrâk* (Mısır: Mektebetü'l-Cumhuriyyetü'l-Arabiyye, ts.), 2/166.

⁷⁶ İsfahânî, *el-Egânî*, 10/84-85; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ-Mustafa Abdülkadir 'Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 8/149-150; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/245-246.

⁷⁷ Taberî, *Târih*, 8/65-67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/199-200.

Ezher'in başında bulunduğu heyetin yardımı ile kurtulmuştur. Cömertliğinin bir gereği olarak heyettekilerin her birine durumlarına göre mükâfatlarda bulunan Ma'n, özel çaba gösteren Müccâ'a'yı ise ayrıca şereflendirip taltif etmiştir. Zira Müccâ'a, Ma'n'ın halifenin bir kılıcı olduğuna, onunla zafer kazandığına, Yemen'deki karışıklıkları onunla düzelttiğine ve Yemenlileri kendisine itaat eden kulları haline getirdiğine ilişkin etkileyici konuşması ile Mansûr'u ikna etmiştir. Bunun mukabilinde Ma'n'dan bir bahçe ile otuz bin ila yüz bin dirhem arasında hibe alıp yine onun sayesinde evlenmek isteyip fakirliği sebebiyle ailesini razı edemediği kızla evlenmiştir.⁷⁸

Ma'n eyaletlerin farklı bölgelerinden ziyaret için gelen ve hâcetlerini dile getiren kişileri eli boş çevirmemiş, herkesin talebini yerine getirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda Ma'n aile üyelerinin sayısının arttığından, geçimlerini sağlamada zorluk yaşadığından şikâyetle bulunan ve ailesinin dilemesi ve göndermesi ile kendisine geldiğinden bahseden bedevîye bir deve ve bin dinar tasadduk etmiştir.⁷⁹ Cömertliğin kendisiyle özdeşleştiği ve sağ eli cömertliğin resmi olan Ma'n'ın ismini bebeğine verdiğini belirten bedevîye üç mısrası karşılığında 300 dinar hediye etmiştir.⁸⁰ Yemen valiliğinde bulunduğu sırada *"Vallahi benim gibi bir yaşlının İslâm veya akrabalık bağlarından sonra memleketinden sadece seni görmek ve senin cömertliğine ulaşmak için sebepsiz ve vesilesiz yolculuk yapmasından daha etkili bir sebep bilmiyorum."* diyerek kendisinden yardım isteyen Benî Kinâne kabilesinden bir bedevîye de hoş muamelede bulunup hediyeler vermiştir.⁸¹

Ma'n b. Zâide'nin ihsanlarda bulunduğu heyetteki bir adamın, heyete sonradan katıldığı için verilen bağışlardan mahrum kalması üzerine söylediği *"Buradan ayrıldığımda sorulunca hangi özelliğinle seni öveyim? Nimetlerin babasından bana bir ziya ulaşmadığını söylesem bana kim inanır?"*⁸² beyti de

⁷⁸ Taberî, *Târîh*, 8/65-67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/199-200.

⁷⁹ Belâzürî, *Ensâb*, 4/237; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/248-249.

⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/316.

⁸¹ İbn Abdîrabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, 4/13.

⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/316.

Ma'n'ın kendisine gelen herkese lütufkâr davrandığını ortaya koymaktadır. Bir bedevî Mansûr'un Kasem adlı bir âmilinin yanına gidip ondan hanımı ve kızları için elbiseler istemiş ve dileğini yerine getirmesi için de Allah üzerine yemin etmiştir. Vali bedevînin yeminine mukabil istenenleri vermemek üzere yemin edince bedevî, eğer bu yemini Ma'n'a başvurarak yapsa idi yemininin mutlaka yerine getirileceğini söylemiştir. Ma'n bedevînin sözlerini haber aldığı anda onun kendisi hakkındaki hüsnü zannını doğru çıkarmış ve ona bin dinar tasadduk etmiştir.⁸³

Daha önce kimsenin vermediği kadar hediyeler ve câizeler sunan Ma'n b. Zâide,⁸⁴ kendisinden istenenin çok daha ötesinde yardımlarda bulunmuş, ziyaretine gelen ihtiyaç sahiplerinin yanından zengin olarak ayrılmasını sağlamıştır.⁸⁵ Bu doğrultuda binek istemek üzere ziyaretine gelen bir bedevîye at, beygir, katır, iki hörgüçlü deve ve bir câriye verilmesini emretmiş, bedevînin bildiği bütün binek çeşitlerini bağışladığı gibi ipekten imal edilen gömlek, imame (sarık), kefiye, cüppe, pantolon, mendil, şal, giysi, elbise, çorap, kese gibi bildiği bütün giyecek çeşitlerini de hibe etmiştir.⁸⁶ Ebû Mansûr es-Seâlibî (ö. 429/1038) tarafından "İlim ve edepte mertebesini tayin edebileceğim, cömertlik ve eli açıklıkta şanını anlatabileceğim kelimelerim yok."⁸⁷ ifadeleriyle övülen cömertlik timsali Sâhib b. Abbâd'ın⁸⁸ (ö. 385/995) Ma'n hakkında zikredilen bu olayı beğeni ve taaccüp ifadeleriyle anlatması da Ma'n'ın cömertliğinin boyutunu idrak edebilmemiz açısından önemlidir.

---

⁸³ Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/316.

⁸⁴ Belâzürî, *Ensâb*, 4/237.

⁸⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, ' *Uyûnü'l-Ahbâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 3/156-157; Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd Müberred, *el-Fâzıl ve'l-Mefzûl* (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2000), 36.

⁸⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/229; Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ ed-Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 2/458.

⁸⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/228.

⁸⁸ Büveyhî devletinde Müeyyidüddeve zamanında ve sonrasında vezirlik yapmış bir devlet adamıdır. Bkz. İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/512.

Ma'n b. Zâide de yardım ettiği kişilerin yanından zengin olarak ayrılmasını şu şekilde dile getirmiştir. “Benden bir şey isteyip de ihtiyacını giderdikten sonra zengin olduğunu görmediğim hiç kimse olmadı.”⁸⁹

Aynı şekilde, Medine isyan hareketine öncülük eden Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye (ö. 145/762) yardım ettiği gerekçesiyle hapse atılan Ebû Bekir b. Ebû Sebre'nin⁹⁰ serbest bırakıldıktan sonra borçlarını ödemek üzere başkalarına değil de Ma'n b. Zâide'ye müracaat etmesi Ma'n'ın eli açıklıkta tereddüt etmeyip istenenden çok daha fazlasını vermesiyle ilgili olabilir. Muhammed en-Nefsüzzekiyye, Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde 145/762 yılında hilâfet iddiasıyla Medine'de ayaklanan Alioğullarının lideriydi. O Abbâsî ihtilalinin başarılı olmasından önce Alioğullarının da iştiraki ile gerçekleştirilen Ebvâ'daki toplantıda babası Abdullah b. Hasan b. Hasan'ın (ö. 145/762) önerisi ile biat almış,⁹¹ buna mukabil hilâfeti Abbâsîlerin devralması ve Alioğullarının devre dışı bırakılması üzerine isyan etmiştir.⁹² Bu isyan Mansûr'un yeğeni İsâ b. Musâ'nın (ö. 167/783) öncülüğünde bastırılmış, İbn Ebû Sebre gibi isyana destek verenler de isyan sonrası ağır bir şekilde cezalandırılmıştır.⁹³ Nitekim isyandan sonra bile Medine uzun süre muhasara edilmiş, Şam ve Mısır gibi bölgelerden gelen ihtiyaç malzemelerinin şehre ulaşmasına engel olunarak Medine kaos ve kargaşaya sürüklenmiştir.⁹⁴

⁸⁹ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, 3/156-157; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd Dîneverî, *Kitâbü'l-Mücâlese ve Cevâhiri'l-İlm*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân (Bahreyn: Cem'iyeti't-Terbiyyeti'l-İslâmiyye, 1998), 2/378; Müberred, *el-Fâzıl*, 36.

⁹⁰ Hakkında bilgi almak için bkz. Ebû Bekir Muhammed b. Halef Vekî', *Ahbârü'l-Kudât*, thk. Abdülazîz el-Merâgî (Beyrut: Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1947), 1/201-202; Esed kabilesinin zekât âmilliğini yapmıştır. Bkz. Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1995), 66/24.

⁹¹ Ebü'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn b. Muhammed İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk. es-Seyyid Abbas Ahmed Sakr (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1946), 256-257.

⁹² Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyânlar*, 296.

⁹³ Belâzürî, *Ensâb*, 3/87.

⁹⁴ Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyânlar*, 240.

Medine'ye uygulanan ambargonun yanı sıra Muhammed b. Abdullah isyanını bastırmak üzere görevlendirilen vali Abdullah b. Rebî' el-Hârisî'nin,⁹⁵ emrindeki Horasanlı askerleri disipline etmemesi ve çarşı pazarda esnafın hakkını gasp eden askerlerin zulümlerine karşı sessizliğini koruması, isyandan bu yana madden ve mânen yıpranan Medinelilerin ayaklanmasına sebep olmuştur.⁹⁶ Ekonomik ve sosyal açıdan sorun yaşayan efendilerin zencî köleleri⁹⁷ teşvik etmesiyle başlayan yeni bir isyan, valinin şehirden çıkarılması ve içlerinden birinin mü'minlerin emîri ilan edilmesiyle devam etmiştir. Hapishanedeki mahkûmların serbest bırakılmasıyla özgürlüğüne kavuşan İbn Ebû Sebre'nin olaya dâhil olup efendilerle konuşarak zencî köleleri itaate ikna etmesi, olayın sükûnetle sona ermesini ve Mansûr'un hoşnutluğunu kazanmasını sağlamıştır. İbn Ebû Sebre'nin isyan sırasında kendisini imam olmaya çağıran Kureyşlilerin teklifini esirlerin imam olamayacağı gerekçesiyle reddedip halifeye olan biatini sürdürdüğünü duyan Mansûr, Medine'nin yeni valisi Ca'fer b. Süleyman b. Ali'ye İbn Ebû Sebre'yi serbest bırakıp ona hoşça muamelede bulunmasını salık vermiştir.⁹⁸

Özgürlüğüne kavuşan İbn Ebû Sebre, aracı olması için Ca'fer b. Süleyman'a bir mektup yazdırarak şair Râtîcî eşliğinde Yemen'e doğru yol almış ve borcunu kapatmada yardımcı olması için Ma'n b. Zâide'ye başvurmuştur. Ma'n halifenin İbn Ebû Sebre'ye kızgınlığını bildiği için ilk başta yardım dileğini geri çevirmiş olsa da sonrasında borcuna karşılık gelen 4 bin dinarı verdiği gibi diğer ihtiyaçlarını karşılaması için fazladan 2 bin dinar daha vermiştir. Ma'n sadece İbn Ebû Sebre'yi ihya etmekle kalmamış, Ma'n'ın yapmış olduğu bu cömertliğini duyup huzurunda şiir inşâd ederek

---

⁹⁵ Taberî, *Târîh*, 7/609.

⁹⁶ Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyânlar*, 190-191.

⁹⁷ Zencîler özellikle Doğu Afrika'nın sahil bölgelerinden getirilen Afrikalı kölelerdir. Bkz. Ali Aksu, *Emevî Saltanatının Irak valisi Haccâc b. Yûsuf* (İstanbul: Kitabevi, 2009), 77.

⁹⁸ Belâzürî, *Ensâb*, 3/120-121; Vekî', *Ahbârü'l-Kudât*, 1/201-202.

kendisine övgüler sunan yol arkadaşı Râtîcî'yi⁹⁹ de bin dinar ile mükâfatlandırmıştır.¹⁰⁰ İbn Ebû Sebre, Ma'n'ın da belirttiği gibi kendisine yardım etmeye daha muktedir olan Ca'fer b. Süleyman'dan yardım istememiş, istenene kat kat mukabelede bulunan, yardım ederken hiç tereddüt yaşamayan Ma'n b. Zâide'ye başvurmayı tercih etmiştir. Nitekim Ma'n b. Zâide herkese karşı cömert olmuş ve bağışlarını da güler yüzle yapmıştır. Bir azizin verdiği güler yüzle verdiği için Ma'n b. Zâide'yi ağlayarak yağmurlarını yere indiren buluttan daha cömert görmesi bu doğrultuda olmuştur.¹⁰¹

Ma'n b. Zâide'nin hapiste dahi kendisinden yardım isteseydi İbn Ebû Sebre'ye bu yardımı ulaştıracağını belirtmesi,¹⁰² hangi durumda olursa olsun yardım talebinde bulunan kişinin isteğini geri çevirmeyeceğini göstermektedir. Ma'n'ın ikramlarına mazhar olan İbn Ebû Sebre "*Allah'ın hazineleri vardır. Ma'n b. Zâide bu hazinelerin en değerlisidir.*" sözlerini serdetmekten kendini alamamıştır.

Mehdî-Billâh¹⁰³ tarafından ölümüne ferman yazılan bir adamın Bağdat sokaklarında saklanırken yakalandığı vakit Ma'n b. Zâide'den yardım istemesi ve Ma'n'ın canı pahasına ve halifeye ters düşmesine rağmen himaye isteyen adamı korumaya azm ü cezm etmesi de Ma'n b. Zâide'nin her ne durum ve şartta olursa olsun insanlara yardım ettiğini göstermektedir. Şöyle ki Kûfeli bir adam Bağdat sokaklarında gizlenirken dikkat çekici davranışları sebebiyle fark edilmiş, Mehdî- Billâh'ın aradığı kişi olduğuna hükmedilerek

---

⁹⁹ Bazı kaynaklarda ismi Râbihî olarak da geçer. Râtîcî, Medine Yahudilerinin kalesinden biri olan Râtîc'e mensup biridir. Adı Abâ'e b. Ömer er- Râtîcî'dir. Bkz. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf: İslâm Tarihinde Öncü Şahsiyetler 2: Hz. Ali ve Çocukları, Hz. Abbas ve Çocukları*, çev. Adnan Demircan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021), 2/530.

¹⁰⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 4/96-97; İbn Asâkir, *Dimaşk*, 66/26.

¹⁰¹ Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî, *Ahlâk-ı Muhsinî*, çev. Murat Demirkol (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 572.

¹⁰² Belâzürî, *Ensâb*, 4/97.

¹⁰³ Ma'n b. Zâide Mehdî-Billâh halife olmadan önce ölmüştü. Olay Mehdî döneminde değil Mansûr döneminde gerçekleşmiş olmalıdır.

yakalanmıştır. Ölümün kendisine çok yakın olduğu bu anda Ma'n'ın geldiğini fark edip ondan yardım isteyen adam, Ma'n tarafından himaye edilip kendisini yakalayan kişiden kurtarılmıştır. Ma'n adamı kavmine emanet edip başları üzerinde göz olduğu müddetçe himayesindeki bu adamı korumaları konusunda emir verdikten sonra halifenin huzuruna çıkmış ve câr¹⁰⁴ edindiği kişiyi koruma konusundaki kararlılığını ortaya koymuştur. Mehdi'nin sinirlenmesine aldırış etmeden, bir günde Abbâsîlerin emrinde Yemen'de on beş bin insanı öldürdüğünü, burada iyi ve kötü günler geçirdiğini ifade edip bu fedakârlıklarda bulunmasına mukabil bu adamın canının bağışlanmasını istemiştir. Adamın bağışlanmasını sağladığı gibi ona halifeden olacak şekilde yüz bin dirhem ödül ulaşmasını da sağlamıştır.¹⁰⁵

Mervân b. Ebû Hafsa'nın (ö. 182/798) Ma'n b. Zâide'yi methederken Ma'n b. Zâide'nin mensup bulunduğu Benî Şeybân kabilesinin cârını koruması hakkında nazmettiği beyitler Ma'n'ın ve Benî Şeybân'ın himaye isteyen kişiyi koruma konusundaki kararlılığını ve sadakatini ortaya koymaktadır.

“Onlar öyle bir kavimdir ki konuştuklarında doğru söyler,

Çağrıldıklarında icabet eder ve verdiklerinde de hoş ve çok verirler.

Onlar cârını öyle bir korurlar ki

Sanki cârları iki yıldız arasında bulunmaktadır.”¹⁰⁶

Ma'n b. Zâide Bağdat'a geldiğinde onu ziyaret edenler sayesinde meclis dolup taşmıştır. Ma'n'a konuk olanlardan biri de şair Mervân b. Ebû Hafsa'dır. Ma'n, Mervân'ın kendisi için yazdığı şiiri dinledikten sonra ona

¹⁰⁴ Câr, himaye edilen kişiye denilmektedir. Bkz. Ahmet Önkal, “Civâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/34.

¹⁰⁵ İbn Abdірabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 1/123-124; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru Hicr, 2003), 13/545-546.

¹⁰⁶ İbn Abdірabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 1/122.

umduğu ve hak ettiği mükâfatı sormuş, 10 bin dirhem yanıtından sonra kat be kat fazlasını hibe ederek doksan bin dirhemle mukabelede bulunmuştur.¹⁰⁷ Yine Ma'n, Azerbaycan valiliği¹⁰⁸ yaptığı söylenen bir sırada görüşmeye gelen Kûfeli heyetin içinde bulunan bir konuğa okuduğu şiir dolayısıyla dört bin vermek istemiştir. Paranın dağıtımından sorumlu olan kölenin dinar olarak mı dirhem olarak mı verilmesi gerektiği sorusuna her ikisinden de vermesi gerektiğini emrederek cömertlikte sınırı olmadığını ve kimsenin bu konuda kendisiyle yarışamayacağını göstermek istemiştir. Nitekim kölenin bu sorusunun mukabilinde *"Senin âlicenaplığın benim âlicenaplığımdan üstün olamaz"* diyerek bu konuya işaret etmiştir.¹⁰⁹ Yine Ma'n b. Zâide Yemen'de Arapların cömertlerinden ve eli açıklarından olan Abbâd b. Muhammed ile bu konuda yarışmış ve onu geçmeye azmetmiştir.¹¹⁰

Âlimler Ma'n b. Zâide hakkında *"Denizi ara onda sınır yoktur ve Ma'n'ı ara onda sınır yoktur."*¹¹¹ diyerek onun cömertliği ve yüce gönüllülüğü hakkında sayısız mesel olduğunu ve Ma'n b. Zâide'nin cömertlikte sınır tanımadığını ifade etmeye çalışmışlardır. Ma'n cömertliği sebebiyle maddi bakımdan sıkıntıya düştüğü bir vakit hâciblerine bağış alma niyetiyle gelenleri engellemesi doğrultusunda talimatlar vermiştir. Ma'n b. Zâide'nin elinde olanı herkese dağıtması Ma'n'ın zekât vermesine de engel olmuştur. Nitekim o inşad ettiği şiirinde zekât vermediği için kendisini eleştirenlere sitem etmiş, *"Evde bir yıl bile kalmayan malın zekâtı mı olur!"* diyerek mallarının bu uğurda çabucak tükendiğini belirtmiştir.

Evlenmek isteyen gençler cömertliğinden dolayı Ma'n b. Zâide'ye başvurmuşlar ve ona yönlendirilmişlerdir. Söz gelimi Ca'fer es-Sâdık'ın evlilik konusunda yardımcı olduğu Hüseyin b. Zeyd adındaki bir genç yine

---

¹⁰⁷ İsfahânî, *el-Egânî*, 10/91; Bağdâdî, *Târih*, 15/316; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/161-162.

¹⁰⁸ Bu konudaki detaylar tezin ileriki sayfalarında işlenecektir.

¹⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/161.

¹¹⁰ Hemdânî, *el-İklîl*, 1/314-316.

¹¹¹ İbn Abdirabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, 1/254; Âbî, *Nesrû'd-Dürr*, 7/95.

onun talebi ve yönlendirmesi ile Ma'n b. Zâide'nin kapısını çalmıştır. Ma'n'ın huzuruna alınmadan önce hâcibler tarafından dinlenen genç, kendisine tasadduk edilen üç bin dinar ve elbiseleri aldıktan sonra Ma'n ile görüşmüş, hâcetini dile getirmesiyle başlangıçta aldığı hibelere ek olarak 10 bin dinar, on deve, erkek ve dişi olmak üzere üçer soylu at ve otuz kumaş daha alarak Ma'n'ın yanından ayrılmıştır.¹¹²

Ma'n b. Zâide'den sonra yapılan cömertlikler ve ikramlar Ma'n'ın cömertliği örnek alınarak ve cömertlikte ona ulaşılmaya çalışılarak yapılmıştır. Bu minvalde bazı devlet adamları Ma'n'ın cömertliğini anarak ve ona gıpta ederek olduğundan daha eli açık davranmışlardır. Oldukça mükrim ve müşfik olan Sâhib b. Abbâd, Ma'n'ın bir bedevîye bildiği bütün gıycek çeşitlerini verip onu hazineye alması ve dilediği kadar mal vermesinden¹¹³ etkilenererek ziyaretine gelen âlime çok iyi davranmış, onu bir kısmı üstünde bir kısmı kölelerin taşıdığı çantalarda olacak şekilde pek çok gıycek ile uğurlamıştır.¹¹⁴ Abbâsîlerin önemli devlet adamlarından Ca'fer b. Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin (ö. 187/803)¹¹⁵ ziyaretine gelen Mervân b. Ebû Hafsa'nın şiirini dinledikten sonra ona hediyeler sunması yine bu misalden zikredilebilecek örneklerdendir. Şöyle ki Ca'fer, Mervân'ın Ma'n için yazdığı mersiyeyi dinlediği vakit ona Ma'n'ın yaşaması halinde kendisine ne kadar ödül ulaştıracağını sormuş, dört yüz dinarlık tahminini yeterli bulmayarak onun çok daha fazla kerem sahibi olduğunu söyleyip umulan miktarın iki katını vermiş ve kendisi de bir o kadar mükâfat koyarak bin altı yüz dinar

---

¹¹² Ebû'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyâ Nehrevânî, *el-Celîsü's-Sâlihu'l-Kâfi ve'l Enîsü'n-Nâsihu's-Şâfi*, thk. Abdülkerim Sami el-Cenedî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 130-132.

¹¹³ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed Seâlibî, *Yetîmetü'd-Dehr fi Mehâsini Ehli'l- 'Asr*, nşr. Müfid Muhammed Kumeyha (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 3/228.

¹¹⁴ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed Seâlibî, *el-Lutf ve'l-Letâ' if* (Beyrut: Dâru'l-Menâhil, ts.), 3.

¹¹⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/4.

hibe etmiştir. Mervân Ma'n'ın cömertliğinin öldükten sonra bile kendisine ulaştığını belirten beyitlerini Ma'n için yazdığı kasideye eklemiştir.¹¹⁶

Asırlar geçtikten sonra bile Ma'n b. Zâide âlicenap şahsiyeti ile anılmış, cömertlikte darbimesel haline gelmiştir. İran'ın eski adı Beyhak şu anki adı Sebzevar olan şehrinde¹¹⁷ Hamza b. Azerak el-Hâricî zamanında bir mescidin harap olması sonucu gerçekleşen şu hadise de bunu göstermektedir: Bölgelerindeki caminin tahrip olması sonucu cuma ve bayram namazlarını Hüsrevgerd bölgesinde kılmaya başlayan Sebzevar halkı ile yerli halk arasında Ramazan ayının nihayetinde rü'yet-i hilâl konusunda tartışma çıkmıştır. Bunun üzerine insanlar meselenin hallini istemek üzere varlıklı İsevî bir kadına başvurmuşlar, mescidin inşası için gerekli meblağı, ağaç ve odunu temin etmeyi teklif eden İsevî kadının cömertliği karşısında şaşırmışlardır. Bu doğrultuda kadına dininin onu cömert kıldığını ve cömertliğinin manasını Ma'n b. Zâide'den aldığını söylemeleri¹¹⁸ uzun yıllardan sonra bile cömertlik denilince Ma'n'ın akla geldiğini ortaya koymaktadır.

Merîniler (592-869/1196-1465) döneminde yaşamış bir şair olan Tikritî, Merînî hükümdarı Sultan Ekhal'e¹¹⁹ (731-751/1331-1351) sunduğu şiirinde yine Ma'n b. Zâide'yi anmış,¹²⁰ Kanûnî devrinde (926-973/1520-1566) yaşamış, mutasavvıf ve şair olan Behiştî (ö. 979/1571) de *Heşt Bihişt* adlı dinî tasavvufî eserinde cömertlik ve cömertliğin faziletlerini anlatırken Ma'n b. Zâide'ye yer vermiştir.¹²¹ Ma'n ve bir şair arasında geçen hikâye, Ahmed

---

¹¹⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali Husrî, *Zehrü'l-Âdâb ve Semerü'l-Elbâb* thk. Zeki Mübarek, (Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.), 2/421-422; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/249-252.

¹¹⁷ Enver Konukçu, "Beyhak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/57-58.

¹¹⁸ Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Târîh-u Beyhakî* (Dımaşk: Dâru İkra, 2004), 150-151.

¹¹⁹ "es-Sultânü'l-Ekhal" lakabı olup tam ismi Ebü'l-Hasan el-Merînî'dir. Bkz. Qıyas Şükürov, "Ebü'l-Hasan el-Merînî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek-1/382.

¹²⁰ Cenedî, *es-Sülûk*, 1/456, 460.

¹²¹ Emine Yeniterzi, *Bihîştî'nin Heşt Bihişt Mesnevisi: (İnceleme-Metin)* (İstanbul: Kitabevi, 2001), 136, 140.

Süheylî'nin *Nevâdir-i Süheylî*¹²² ve İranlı âlim ve şair Câmî'nin (ö. 898/1492) *Bahâristân*'ında bulunmaktadır.¹²³ Farsça kaleme alınan, müellifi belli olmayan *Pend-i Pîrân* adlı eserin tercümesi ve telifi olan *Saâdetnâme* adlı eserde de müellif Vâhidî 3. babda cömertlik konusu ele alınırken Ma'n b. Zâide'yi misal getirmiştir.¹²⁴ Ma'n b. Zâide için yazılmış ve onun faziletini öven bir şiir, 8/14. yüzyılda yaşayan ve döneminin şairlerinin bayraktarlığını yapan İbn Nübâte el-Mısırî'nin (ö. 768/1366) *Dîvân*'ında da bulunmaktadır.¹²⁵ Ayrıca pek çok hikaye, masal ve destanı bünyesinde toplayan *Binbir Gece Masalları*'nda dahi Ma'n b. Zâide'nin cömertliğinden bahsedilmesi dikkate değerdir.¹²⁶

Âlimlerin "Ma'n b. Zâide'yi (darlıkta) ara onda zorluk yoktur." sözünün işaret ettiği gibi Ma'n'ın cömertliğine dair rivayetler pek çoktur. Arapların faziletleri konusunu ele alan birçok müellifin yaptığı gibi¹²⁷ biz de konunun uzamaması için tüm cömertlik menkıbelerini burada almayıp aktardığımız rivayetlerle iktifa edeceğiz. Kendi döneminde cömertliğine pek çok methiye yazılan Ma'n hakkındaki Hüseyin b. Mutîr'in (169/786)¹²⁸ şu şiiri, Ma'n'ın ne kadar cömert bir kişi olduğunu tasavvur etmemize yardımcı olur.

¹²² Ahmed b. Hemdem Süheylî, *Türk İslam Tarihinden Nevâdir-i Süheylî*, haz. Şemseddin Kutlu (Tercüman Gazetesi, ts.), 36-38.

¹²³ Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Câmî, *Bahâristân*, çev. M. Nuri Gençosman (Ankara: Maârif Vekâleti, 1958), 91-92; Yeniterzi, *Bihîştî'nin Heşt Bihîşt Mesnevisi*, 67-68.

¹²⁴ Elif Şimşek, *Vâhidî'nin Saâdetnâme'si (İnceleme-Metin)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 113,117.

¹²⁵ Ebû Bekir Cemâlüddîn Muhammed b. Şemsiddîn Muhammed el-Fârikî İbn Nübâte, *Dîvânü İbn Nübâte el-Mısırî* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 172.

¹²⁶ Müellifi Meçhul, *Elf Leyle ve Leyle* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 1/519-520.

¹²⁷ Burada İbni Hallikân, Ma'n b. Zâide'nin pek çok eşsiz ve harika örneklerinin olduğundan ancak konunun uzamaması için bunlara eserinde yer veremeyeceğinden bahseder. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/254.

¹²⁸ Hüseyin b. Mutîr hakkında bilgi almak için bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *eş-Şi' r ve's-Şu' arâ'* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 2002), 1/91.

*“Ey Ma’n’ın kabri, sen cömertliğe mekân çizmiş yeryüzündeki ilk çukursun
Ey Ma’n’ın kabri, kara ve deniz onda birleşmişken nasıl örttün cömertliğini
Cömertliği genişlettin ve cömertlik öldü, şayet yaşasaydı fıskırmak için seni
daraltırdı.*

*Kerem sahibi kişi, selin aktıktan sonra yatak olması gibi öldükten sonra da
bilindiği gibi yaşadı*

Ma’n gitti, cömertlik gitti ve tükendi, cömertler burunsuz insan gibi kaldı.”¹²⁹

Şiirde de ifade edildiği gibi nehir nasıl ki kuruduktan sonra çayırklar ve otların yeşerdiği bir yatak oluyor ve diğer canlılar ondan istifade ediyorsa Ma’n b. Zâide’nin himmet ve inayeti de öldükten sonra bile insanlara ulaşmıştır.¹³⁰ Zira Ma’n’ın yeğeni Yezîd b. Mezyed zamanında yaşanan şu olay da bunu göstermektedir. Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî bir gün Yemen mescidine girdiğinde “Ma’n gitti ve beni acımla terk etti, üzerine selam olsun” manasında bir şiirin önünde olduğunu görünce şiiri nazmeden kişiye istediği miktarı vermiş, bunun üzerine adam “Ebü’l-Velîd’e Allah rahmet etsin, yaşarken de ölüyken de (iyiliği) bana ulaştı” diyerek Ma’n’ı hayırla yâd etmiştir.¹³¹

3.2. ÂLİMLERE KARŞI TAVRI

Ma’n b. Zâide âlimlere iyi davranıp onları desteklemiştir. Nitekim âlimlerin zorda kaldıklarında Ma’n b. Zâide’yi ziyaret ederek ondan yardım istedikleri görülmektedir. Tefsir, hadis ve fıkıh alanında önemli bir âlim olan İbn Cüreyc (ö. 150/767) zorda kaldığı bir dönemde Mansûr’un isteği doğrultusunda e Ma’n b. Zâide’den yardım talep eden âlimlerdendir. İbn Cüreyc, Mekke dışına Bağdat ve Yemen gibi bölgelere seyahatler yapmış,

¹²⁹ Ebü’l-Abbâs Abdullah b. Muhammed İbnü’l-Mu’tez, *el-Bedî’* (Dâru’l-Cil, 1990), 128; Ebü Ali Ahmed b. Muhammed b. Hasan Merzûkî, *Şerhu Dîvânî’l-Hamâse*, thk. Ğarîd eş-Şeyh (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003), 659-660; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/254.

¹³⁰ Ebu Kâsım Zeyd b. Ali Fârisî, *Şerhu Hamâseti Ebî Temmâm*, thk. Muhammed Osman Ali (Beyrut: Dâru’l-Evzâi, ts.), 2/426-47.

¹³¹ İbrâhim b. Muhammed Beyhakî, *Kitâbü’l-Mehâsin ve’l-Mesâvî* (Beyrut: Dâru Beyrut, 1984), 242.

Nâfi' (ö. 117/735), Hişâm b. Urve (ö. 146/763) ve Meymûn b. Mihrân (ö. 117/735) gibi âlimlerden ders almıştır. Hadis alanındaki kitapları ilk tasnif eden kişi olduğu söylenen¹³² İbn Cüreyc, maddi açıdan sıkıntıya düştüğünde borcunu karşılayacak parayı Ma'n'dan talep etmek için Mekke'den Yemen'e hareket etmiştir. Halifenin İbn Cüreyc'e bir şey vermemesi sebebiyle sıkıntıya düştüğünü haber alan Ma'n, ona lütufkâr davranıp hoş muamelede bulunmuştur.¹³³

Borcunu karşılayacak miktarı Ma'n'dan tahsil eden İbn Cüreyc, Ma'n tarafından gitme veya kalma konusunda muhayyer bırakıldığı halde bir süre Yemen'de konaklamayı tercih etmiştir.¹³⁴ Belli bir müddet Yemen'de kalan İbn Cüreyc'in bölgeden ayrılması hac vaktinin geldiğini hatırlamasıyla gerçekleşmiş olup dönüşü Ma'n'ın ita ettiği 500 ile 1500 dinar arasında olduğu ifade edilen bir meblağ,¹³⁵ elbiseler ve 15 deve ile gerçekleşmiştir.¹³⁶ İbn Cüreyc'in borcunu karşılayacak parayı tahsil ettikten hemen sonra vakit kaybetmeden Mekke'ye dönebilecekken belli bir müddet Ma'n b. Zâide'nin yanında kalması, Ma'n'ın âlimleri güzel bir şekilde ağırladığı ve onlara misafirperver davrandığını göstermektedir. İbn Cüreyc'in Yemen'i hemen terk etmemesinde Ma'n b. Zâide'nin himayesinin etkisi olduğu gibi burada ders vermeyi düşünmesi ve kendisinden ders almaya hazır insanların olmasının da etkisi olmalıdır.

Mansûr, devlet görevlerini kabul etmeyen âlimleri cezalandırmış, valilerinden de aynı doğrultuda hareket etmelerini istemiştir. Ancak Ma'n b. Zâide halife tarafından aranan, zamanının hadis, fıkıh ve tefsir alanında önde gelen âlimlerinden biri olan, şeyh, hâfız, sika olarak mertebelendirilen âlim

---

¹³² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/164; Zehebî, *Siyer*, 6/327; İsmail Cerrahoğlu, "İbn Cüreyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/405.

¹³³ Cerrahoğlu, "İbn Cüreyc", 19/405.

¹³⁴ İbn Asâkir, *Dimaşk*, 45/108; Zehebî, *Siyer*, 6/335.

¹³⁵ el-Cenedî, *es-Sülûk*, 130; Zehebî, *Siyer*, 6/336.

¹³⁶ Husrî, *Zehri'l-Âdâb*, 1/296; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/164.

Süfyân es-Sevrî'yi (ö. 161/778) ele vermemiş, ona yumuşak ve cömert davranmıştır.¹³⁷ Süfyân, Mansûr tarafından teklif edilen kâdılık görevini reddettiği ve Abbâsîlerin Ali evladına yönelik gerçekleştirdiği acımasız davranışları eleştirdiği için ikâmet ettiği Kûfe'den ayrılmak ve Yemen'e gitmek zorunda kalmıştır.¹³⁸

Süfyân, Yemen'de bir mescitte gizleniyorken burada hırsızlık vakası olması üzerine suçlanıp şehrin yabancıları olması hasebiyle iftiraya uğrayarak vali Ma'n b. Zâide'ye getirilmiştir. Ma'n kendisine getirilen davada Süfyân'ın kimliğini öğrendiği ve Mansûr tarafından aranan kişi olduğunu anladığı halde Yemen'de kalmasına göz yummuş, onu Mansûr'a teslim etmemiştir.¹³⁹ Bu anlamda Ma'n, ulema ile iyi ilişkiler geliştirmeye çalışmış, onlara muamelesinde hoşgörölü ve müsamahakâr olmuştur. Ma'n'ın izni olmadan San'a'ya giren bir âlim olmamış ve izinsiz girenler de muhtemelen cezalandırılmışken Süfyân es-Sevrî, Ma'n'ın yokluğundan istifade ederek habersizce Yemen'e girdiği halde cezalandırılmayan âlimlerden biridir. Ma'n durumdan haberdar olduğunda ona kızsız ve hesap sorsa da Süfyân borç istemek üzere geldiğini söylediğinde haline üzölmüş ve ona bin dinar ihsan etmiştir. Aslında Süfyân, Ma'n b. Zâide'den borç istemek üzere buraya gelmemiş, Ma'n b. Zâide'nin kendisine ancak bu durumda müsamahakâr davranacağını bildiğinden böyle söylemiştir.¹⁴⁰

Ma'n b. Zâide'nin ihsanlarda bulunduğı ve himaye ettiğı âlimlerden biri de Ebü'n-Nadr Saîd b. Ebû Arûbe Mihrân el-Adevî'dir (ö. 156/773). İbn Ebû Arûbe Basra'nın önde gelen fakihlerinden olup rivayetleri fıkıh konularına göre tasnif eden ilk kişidir. O, fıkıh alanındaki yetkinliğinin yanında Basra'da döneminin en büyük hadis hâfızı sayılmıştır.¹⁴¹ İbn Ebû Arûbe'nin Ma'n b.

¹³⁷ Zehebî, *Siyer*, 7/236-240, 242, 244.

¹³⁸ Özdirek Recep- Çavuşoğlu Ali Hakan, "Süfyân es-Sevrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/23-24.

¹³⁹ Zehebî, *Siyer*, 7/257-258.

¹⁴⁰ Cenedî, *es-Sülûk*, 184.

¹⁴¹ Mehmet Ali Sönmez, "İbn Ebû Arûbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/421.

Zâide'den yardım istemesi üzerine kendisine yüz dinar hibe edilerek ihtiyacı cömert bir şekilde giderilmiştir.¹⁴²

Neticede, Ma'n b. Zâide'nin âlimlere yönelik hoşgörölü ve destekleyici tutumu Yemen'de ilmi faaliyetlerin gelişmesini sağlamıştır. Nitekim İbn Cüreyc Yemen'de kaldığı dönemde burada ders halkaları kurmuş,¹⁴³ Süfyân es-Sevrî de uzun süreli ikameti sırasında tedris faaliyetlerini Yemen'de gerçekleştirmiştir.¹⁴⁴

Ma'n b. Zâide'nin âlimlere lütufkâr davrandığı ve onlarla genel anlamda iyi ilişkiler içinde olduğu görölse de bazı âlimlerin Ma'n'ın fillerini kerih görmesi sebebiyle ondan uzak durdukları müşahede edilmektedir. Süfyân es-Sevrî, Yemen'de olduğu süre boyunca Ma'n ile karşılaşmamaya özen göstermiş, verdiği atıyye ve bağışları geri çevirmiştir.¹⁴⁵ O, Ma'n'ın, makamına gelmesi halinde vaat ettiği yüz bin dirhemlik mükâfatı ise "*Bana onun bir tavrının ve bir kelimesinin Allah'ı kızdırdığı ulaştı. Öyle bir tavır takınıp veya bir kelim edip Allah'ın gazabını üzerime çekmekten nefret ederim.*" diyerek reddetmiştir.¹⁴⁶

Yemen'e ilk rihle faaliyetini gerçekleştirip hadis ilmini ilk tedvin eden âlim Ma'mer b. Râşid¹⁴⁷ de Ma'n b. Zâide ile olumlu ilişkiler içerisinde olmamıştır. Bu minvalde Ma'mer, Ma'n'ın hanımının kız kardeşinin eşi olması dolayısı ile evine gönderilen bir meyveyi yediği vakit Ma'n'dan

---

¹⁴² Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed Taberânî, *ez-Ziyâdât fî Kitâbi'l-Cûd ve's-Sehâ*, nşr. Âmir Hasan Sabrî (Beyrut: Dârü'l-Beşâirî'l-İslâmiyye, 2003), 289.

¹⁴³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/164; Cerrahoğlu, "İbn Cüreyc", 19/405.

¹⁴⁴ Özdirek- Çavuşoğlu, "Süfyân es-Sevrî", 38/23-24.

¹⁴⁵ Ebü'l-Hasan Ali el-Cevherî İbn Ca'd, *Müsned*, thk. Amir Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'n-Nadir, 1990), 1798; Ahmed b. Abdullah Ebü Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ* (Mısır: Matbaatü's-Seâde, 1974), 7/46; Ebü Bekir Ahmed b. Ali Hatib el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-Ahlâkı'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, thk. Mahmûd et-Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.), 1/362.

¹⁴⁶ Ebü Nu'aym el-İsfahânî, *Hilye*, 7/69.

¹⁴⁷ Zehebî, *Siyer*, 7/5-7.

geldiğini öğrendiğinde kusmuş ve ücretini Ma'n'a göndermiştir.¹⁴⁸ Yine Ma'n'ın hediye olarak gönderdiği altınları kabul etmemiştir.¹⁴⁹ Hocalarının çoğu İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) gibi önemli tabiîn âlimlerinden olan, kendisi de önemli hadis âlimleri ve hâfızları arasında zikredilen Süfyân b. Uyeyne de (ö. 198/814) bu misalde zikredilebilecek âlimlerden biridir. Ehl-i hadisin önderlerinden sayılan Süfyân b. Uyeyne,¹⁵⁰ Yemen'de iken Ma'n b. Zâide'nin yanına gelmiş ve Müslümanların durumu hakkında ona nasihatlerde bulunup öğütler vermiştir. Ma'n ise onun bu tavrından memnun olmayıp "Onların babaları mısın, kardeşleri misin!" diyerek onu azarlamıştır.¹⁵¹

Ma'n b. Zâide'nin sanat ve ilim erbabına ihsanlarda bulunup onları himaye etmesinin birçok sebebi vardır ki onun ilme ehemmiyet vermesi bunlardan biridir. Zira hitâbet ve şiir alanında kabiliyetli olan Ma'n, ilmin kalıcılığını ve sürekliliğini sağlayan kitâbet ilmine önem vermiştir. Onun "Şayet bir el yazmıyorsa o ayaktır."¹⁵² sözü yazıya ve ilme verdiği değeri yansıtmaktadır. Yine İbn el-Mukaffa' (ö. 142/759) gibi döneminin önemli ilim adamları ile dostluk kurması da bu kabilden zikredilebilecek örneklerdendir.¹⁵³

Abbâsîler iktidar konusunda Alioğulları ile mücadelelerinde halkın desteğini sağlamak için âlimlerin sevgisini ve dostluğunu kazanmaya gayret etmişler, yönetimde Emevîlere nazaran daha dinî temelli politikalar

---

¹⁴⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Züheyr İbn Ebû Hayseme, *et-Târîhu'l-Kebîr*, thk. Salâh b. Fethî Helel (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2004), 1/324-325.

¹⁴⁹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'Ulemâ' i'l-Hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî, İbrâhim ez-Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 1/289; Zehebî, *Siyer*, 7/11; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/142.

¹⁵⁰ İbrahim Hatiboğlu, "Süfyân b. Uyeyne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/29.

¹⁵¹ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *el-Mesâ'il*, thk. Fazlurrahman Din Muhammed (Delhi: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 1/240; Zehebî, *Siyer*, 8/459.

¹⁵² Kalkaşendî, *Subhu'l-A' şâ*, 1/65.

¹⁵³ İsfahânî, *el-Eğânî*, 15/66-67; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 12/165.

uygulamışlardır. Onların bu şekilde davranmasında Alioğulları ile giriştikleri hilâfet mücadelesinde meşruiyetlerini Peygamberimizin amcasına dayandırmaları ve Hz. Peygamber'in (s) amcaoğulları sıfatıyla iktidara gelmeleri de etkili olmuştur. Abbâsîlerin âlimleri kendi saflarına çekmeleri ve onları itaat altına almaları, gerek bizzat halifeler tarafından âlimlere görevler tevdi edilmek suretiyle gerekse eyaletlerdeki valilerin onlara ikram ve in'amlarını bol tutmaları yoluyla sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁵⁴ Yemen valisi Ma'n b. Zâide de, cömert oluşu ve ilme olan sevgisinin yanı sıra söz konusu devlet politikasının bir gereği olarak âlimlere iyi davranmış olmalıdır.

Valilerin âlimlerin desteğini sağlaması, Abbâsî devletinin otoritesini sağlamlaştırması ve idaresini meşru göstermesi açısından önemli olduğu gibi valilerin halk nezdinde kabul görmesi, sevilen, saygı duyulan ve itaat edilen biri olması için de gereklidir.¹⁵⁵ Halka karşı oldukça sert ve haşın muamelede bulunan Ma'n b. Zâide'nin âlim ve zâhitlerle iyi ilişkiler geliştirme çabası bu açıdan da değerlendirilebilir. Ancak cemaatle namazın sevabına nail olmak için Ma'n b. Zâide'nin arkasında namaz kılan Süfyân es-Sevrî'nin halk tarafından eleştirilmesi¹⁵⁶ ve Ma'n'dan gelen hibeleri kabul etmeyen Ma'mer'in halkın tepkisinden çekindiği için ev halkını bu konuyu kimseye söylememeleri konusunda ihtar etmesi,¹⁵⁷ Ma'n'ın bu amaçta ise gayesine ulaşamadığını, halk nezdindeki olumsuz imajından kurtulamadığını göstermektedir.

3.3. ŞAİRLİĞİ VE ŞAİRLERİ HİMAYESİ

Şiir Câhiliye döneminden itibaren Arap toplumunda ilgi gören bir anlatım biçimi olmuştur. Çöl yaşamının getirdiği bağımsızlık ve hürriyet sayesinde his ve hayal zenginliğine sahip olan Araplar, duygu dünyalarını

---

¹⁵⁴ Ümit Eskin, *Abbâsîler Döneminde Valilik (132-232/750-847)* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 223.

¹⁵⁵ Eskin, *Abbâsîler Döneminde Valilik*, 223.

¹⁵⁶ Cenedî, *es-Sülûk*, 123-124.

¹⁵⁷ İbn Asâkir, *Dımaşk*, 59/418; Zehebî, *Siyer*, 7/11.

kelimelere dökmede fitrî bir kabiliyete sahip olmuşlar, asabiyet ve kabilecilik sebebiyle aralarında süregelen savaşlarda kendi kabilelerini yazdıkları şiirler aracılığıyla yüceltme yolunu tutmuşlardır. Bu bakımdan bir şair yetiştirmeyi bir komutan yetiştirmeye tercih eden Araplar, kabile ve şereflerini şairler yoluyla koruduklarını düşünmüşlerdir.¹⁵⁸

İslâm dönemine gelindiğinde şiir, Câhiliye döneminde gördüğü ilgiyi aynen korumuştur. Hz. Peygamber (s) İslâmî değerleri koruyan ve Müslümanlar için mücadele eden şairleri desteklemiş, onları bu konuda cesaretlendirmiştir.¹⁵⁹ Hilâfeti güç kullanarak ele geçiren Emevîler de kendilerini destekleyen ve haklı olduklarını halka arz eden şairlere ihtiyaç duymuş, hisleri harekete geçirip düşünceyi yönlendirmede mâhir olan şairleri bu doğrultuda kullanmışlardır. Halifeler, bu dönemde halk arasında revaç bulan Hâricî ve Şîî fikirlerle dönemin bir anlamda reklam ve propaganda aracı olarak işlev gören şairler vasıtasıyla mücadele etmeye çalışmışlardır.¹⁶⁰

Emevîler döneminde söz konusu nedenlerle büyük ilgi gören, ikram ve taltiflere mazhar olan şairler, Abbâsîler döneminde de benzer siyasî amaçlarla değer görmüşlerdir. İhtilalle iktidarı ele geçiren Abbâsîler, Alioğulları ile olan rekabetlerinde sözü, fasih ve belîğ ifade eden; fikri, akla ve sadra doğrudan ulaştıran şairlerin gücünden faydalanmışlardır.¹⁶¹ Halifeler gibi valiler de şairlere ikram ve ihsanda geri kalmamış, halife ve halk nezdinde itibar ve prestij kazanmada şairlerin öneminin farkında olmuşlardır. Bir şiirle yücelebildikleri gibi gözden düşebileceklerinin de idrakinde olan valiler şeref ve itibarlarını korumak, halkın indinde küçük düşmemek için şairlerin eleştiri

---

¹⁵⁸ Nizamettin Parlak vd., *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı* (Ankara: İlahiyat, 2003), 90-92.

¹⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şakir Gözütok, "Resulullah (s.a.v) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri", *Dini Araştırmalar* 1/2 (1998), 165-199.

¹⁶⁰ Yakup Göçmen, *Emevîler Döneminde Şiir ve Siyaset* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 71-73; Sedat Tuna, "Emevîler Dönemi'nde Siyasî Yaşam ve Edebiyata Etkisi Siyasî Şiir", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (2022), 362.

¹⁶¹ Tuna, "Emevîler Dönemi'nde Siyasî Şiir", 362-363.

oklarından sakınmaya özen göstermişlerdir. Bu amaçla döneminin medya işlevini gören ve kamuoyu algısını şekillendiren şair ve ediplere lütufkâr davranmışlardır.¹⁶²

Ma'n b. Zâide'nin şairlere ihsanda bulunmasında zikri geçen sebepler yadsınamaz olsa dahi onun şiir seven bir tabiata sahip olması da şairleri himaye etmesinde oldukça etkilidir. "*Ben hâlimi iyi yönde de kötü yönde de etkileyebilen şiir kadar başka bir şey ile karşılaşmadım.*"¹⁶³ diyerek şiirin nezdinde ifade ettiği yeri ve değeri anlatan Ma'n, pek çok şiir de nazmetmiştir. Özellikle yiğitlik ve kahramanlık konularının yanı sıra¹⁶⁴ aşk¹⁶⁵ ve cömertlik¹⁶⁶ temalarında da şiirler yazmıştır. Ölümden kaçmaya çalışırken ölümün kucağına düşen Abdullah b. Muâviye,¹⁶⁷ sofrada böbürlenip Hâricîlerle savaşta korkakça kaçan Hattâb b. Yezîd¹⁶⁸ ve canına kefil olunan ancak ahbine sadık kalmayarak ihanet eden bir adam¹⁶⁹ Ma'n'ın şiirlerine konu olmuştur.¹⁷⁰ Ma'n'ın Yezîd b. Ömer b. Hübeyre (ö. 133/750),¹⁷¹ İbnü'l-Mukaffa'¹⁷² ve Ebû Sâid¹⁷³ gibi arkadaşları için yazdığı mersiyeler de bulunmaktadır.

---

¹⁶² Eskin, *Abbâsîler Döneminde Valilik*, 231.

¹⁶³ Belâzürî, *Ensâb*, 4/237.

¹⁶⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/248.

¹⁶⁵ Şiiri için bkz. Bekrî, *Mu' cemü Me'sta' cem*, 2/605.

¹⁶⁶ Cömertlikle alakalı şiiri için bkz. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemaşerî, *Rebî' u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr* (Beyrut: Müessesetü'l-İlmiyye, 1991), 4/382.

¹⁶⁷ Taberî, *Târîh*, 7/372.

¹⁶⁸ Belâzürî, *Ensâb*, 4/237; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/248.

¹⁶⁹ Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 428.

¹⁷⁰ "Güzeller kıskançlıkla karşılaşır. İnsanların aşağılıklarını kıskançlıkla karşılaşmış göremezsin." beyitleri Ma'n b. Zâide'nin şiirlerindendir. Bkz. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 3/239.

¹⁷¹ Ebü'l-Kâsım Alemü'l-Hüdâ Ali b. Hüseyin Şerîf el-Murtazâ, *Emâli'l-Murtazâ (Gurerü'l-Fevâ' id ve Dürerü'l-Kalâ' id)*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1954), 1/223.

¹⁷² Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn Muhammed b. Hasan İbn Hamdûn, *et-Tezkireti'l-Hamdûniyye*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1997), 4/244.

¹⁷³ Merzûbânî, *Mu' cemü's-Şu' arâ*, 401.

Ma'n'ın belâgat ve ifade bakımından zengin olan şiirleri, muhtemelen az miktarda olmasından dolayı¹⁷⁴ belli bir divanda toplanmayıp müelliflerin kitaplarında dağınık vaziyette bulunmaktadır.¹⁷⁵ Şairlerin hayatlarını ve inşâd ettikleri şiirleri ele alan biyografik antolojilerden Merzübânî'nin *Mu'cemü's-Şu'arâ* adlı kitabında bir şair olarak Ma'n b. Zâide'ye yer verilmesi¹⁷⁶ onun şair yönünün kuvvetli olduğuna delâlet edebilir. Ayrıca mal varlığının azaldığı bir dönemde hâciblerin engellediği bir şairin Ma'n'ı kınaması üzerine kâtiplerin durumu anlatan ve cevap niteliği taşıyan bir şey yazmaması sonrasında Ma'n b. Zâide'nin kâğıdı kalemi eline alıp halini anlatan beyitleri en güzel ve nitelikli şekilde inşâd etmesi¹⁷⁷ onun şiir kabiliyetinin üstün olduğunu ortaya koymaktadır.

Yemen'e vali olarak görevlendirilince kimsenin vermediği kadar hediye ve bağışlarda bulunan¹⁷⁸ Ma'n'ın etrafına yine kimsenin toplanmadığı kadar şair toplanmıştır.¹⁷⁹ Bu dönemde en güzel şiirler Ma'n için yazılmış, kimse övülmediği kadar Ma'n övülmüştür.¹⁸⁰ Mervân b. Ebû Hafsa'nın Ma'n için yazdığı *el-Ğarra'i'l- Lâmiyye*'si şiirlerin en güzeli ve en üstünü,¹⁸¹ İbnü'l-Mu'tezz'in (ö. 296/908) de ifadesiyle, şiirlerinin baş tacı ve kasidelerinin anası kabul edilmiştir.¹⁸² Bazı kimseler ardından yazılan şiirler ve mersiyeler aşırı bulunup hoş karşılanmasa da Ma'n hakkında yazılan şiirler için bu söz

---

¹⁷⁴ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 494.

¹⁷⁵ Şiirleri için bkz. Fahd, *Ma'n b. Zâide*, 137.

¹⁷⁶ Merzübânî, *Mu' cemü's-Şu' arâ*, 400.

¹⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/316.

¹⁷⁸ Belâzürî, *Ensâb*, 4/237.

¹⁷⁹ Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, thk. Abdülkadir el-Arnâvut (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986), 4/450.

¹⁸⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/229.

¹⁸¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/190.

¹⁸² Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtü's-Şu' arâ*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrâc (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 45-46.

konusu olmamıştır.¹⁸³ Bir başka deyişle Ma'n hakkında yazılanlar gerçeği yansıtmayan şiirler olmayıp Ma'n'ı olduğu gibi anlatan şiirler olmuştur.

Mervân b. Ebû Hafsa,¹⁸⁴ Hüseyin b. Mutîr b. Mükemmil el-Esedî,¹⁸⁵ Mutîr b. İyâs (166/ 783?),¹⁸⁶ İbn Ebû Âsiye es-Sülemî,¹⁸⁷ Ebû Dülâme Zend b. Cevn (ö. 161/777-78),¹⁸⁸ İsmail b. Kâsım b. Süveyd b. Keysân Ebû'l-Atâhiye (ö. 198/813),¹⁸⁹ Selm b. Amr el-Hâsir (ö. 180/ ?),¹⁹⁰ Yahya b. Mansûr el-Hüzelî¹⁹¹ ve Abdurrahman b. Muhammed b. Yusuf el-Ec'arî¹⁹² gibi dönemin en meşhur ve yetenekli şairleri Ma'n b. Zâide'yi öven methiyeler kaleme almışlar, bunun karşılığında Ma'n'dan kıymeti ölçülemeyecek ödüllere nâil olmuşlardır. Şerâhîl b. Ma'n'ın yanına gelen ve babasının babasına verdiği atıyılarla güzel bir yaşam sürdürdüğünü ifade edip caize isteyen Mervân'ın oğlunun şiirinden,¹⁹³ Ma'n'ın Mervân'a ve diğer şairlere ne kadar cömert davrandığı ortaya çıkmaktadır.

Ma'n b. Zâide'nin üstün faziletlerini bilhassa cömertliğini öven şiirler sadece ondan atıyye ve mükâfat almak sebebiyle yazılmamıştır. Ölümünden sonra meziyetlerinin ve güzel hasletlerinin anıldığı, sevgi ve özlemlerinin dile

---

¹⁸³ Ebû'l-Kâsım Hasan b. Bişr Âmidî, *Kitâbü'l-Muvâzene beyne't-Tâ' iyyeyn (el-Muvâzene beyne Ebî Temmâm ve'l-Buhtürî)*, thk. Abdullah el-Muhârib (Mektebetü'l-Hanci, 1994), 3/489.

¹⁸⁴ Hakkında bilgi için bkz. Merzübânî, *Mu' cemü's-Şu' arâ*, 396.

¹⁸⁵ İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedî'* , 128; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/254.

¹⁸⁶ İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtü's-Şu' arâ*, 93; Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/316.

¹⁸⁷ Ebû Zeyd Ömer en-Nümeyrî el-Basrî İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde, 1979), 1/286; Yâkût el-Hamevî, *el-Büldân*, 1/110.

¹⁸⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 12/327.

¹⁸⁹ Muhammed b. Aydemir Musta'simî, *Dürri'l-Ferîd ve Beytü'l-Kasîd*, thk. Kâmil Süleyman el-Cubûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015), 2/103.

¹⁹⁰ Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. Ahmed Arnavut-Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 15/188-189.

¹⁹¹ Ebu Cafer Emînü'd-Devle Muhammed b. Muhammed Hibetullah el-Alevî Eftasî, *el-Mecmûu'l-Leff* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1425), 220.

¹⁹² Ma'n'ın öldürülmesi hakkında şiiri bulunmaktadır. Bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/117.

¹⁹³ Zehebî, *Siyer*, 8/481.

getirildiği mersiyelerin yazılması da bu düşünceyi teyit etmektedir. Örneğin Ma'n'a methiyesini sunan ve kimsenin almadığı kadar câize alan Mervân, vefatından sonra da onun için en güzel şiirini yazmıştır. Ma'n için yazdığı mersiye ile Hârûnürreşid ve Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'yi duygulandıran ve onları gözyaşlarına boğan Mervân, Ma'n'ı samimi duygularla övmüş, dünyadan ayrılmasından dolayı duyduğu elemi ve kederi en içten duygularla şiirinde dile getirmiştir. Halifeler ve vezirler bu vakitten sonra kendileri için nazmedilen şiirleri değil Ma'n için yazılan bu mersiyei dinlemeyi tercih etmişler, duydukları karşısında hüznlenerek gözyaşlarına hâkim olamamışlardır.¹⁹⁴

Bazen de Ma'n için yazılan medih ve mersiyeler halifeleri rahatsız etmiştir. Söz gelimi Mervân b. Ebû Hafsa, Ma'n için yazdığı "*Ma'n gitti, ödül gitti*" beytinden dolayı hem halife Mehdî-Billâh¹⁹⁵ hem de Hârûnürreşid tarafından azarlanarak huzurdan atılmıştır.¹⁹⁶ Aynı şekilde Hüseyin b. Mutîr de Ma'n için yazdığı methinden dolayı Mehdî-Billâh tarafından "*Şiirinde Ma'n dışında birini övmek için yer mi bıraktın?*" sözleriyle azarlanmıştır.¹⁹⁷ Halifeleri bile kışkırtacak güzellikteki bu övgü dolu şiirler, halifeler ve vezirler tarafından beğenebilecekleri şiirler için miyar olarak gösterilmiştir. Bu bağlamda Ebû Ali (Ebû'l-Fazl) Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî (ö. 190/805),¹⁹⁸ arkadaşı kâdı Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ile hac yolunda iken kendisini metheden şairin şiirini beğenmemiş, şairden kendisine Ma'n için yazılan şiir gibi bir şiir inşâd etmesini istemiştir.¹⁹⁹

Ma'n b. Zâide hakkında yazılan şiirler ve anlatılan meseller onun daha sonraki yıllarda da iyi biri olarak anılmasını ve soyundan gelen insanların bu

---

¹⁹⁴ İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtü's-Şu' arâ*, 45-46; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/252.

¹⁹⁵ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 3/266.

¹⁹⁶ İsfahânî, *el-Egânî*, 10/87-88.

¹⁹⁷ Beyhakî, *el-Mehâsin*, 243; Bağdâdî, *Târih*, 15/316; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/163-164.

¹⁹⁸ Hârûnürreşid olarak geçer. Bkz. İbn Abdîrabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, 1/259.

¹⁹⁹ İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtü's-Şu' arâ*, 43-44; İbn Abdîrabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, 1/259-26; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/191.

sebeple iltifat görmesini sağlamıştır. Büveyhî vezirlerinden Ebû Muhammed el-Mühellebî (ö. 352/963)²⁰⁰ ile Ahvaz'da görüşen kâdı Ebû Bekir b. Abdurrahman b. Kuray'a,²⁰¹ Ma'n b. Zâide'nin soyundan geldiğini açıklaması üzerine vezir tarafından her sene olacak şekilde yüz dinara ve beş elbiseye nail olmuştur. Kâdının güzel ahlakının ve meziyetlerinin kaynağını Ma'n'ın soyundan gelmesi ile bağdaştırması da dikkat çekmektedir.²⁰²

Ma'n b. Zâide bu şiirler sayesinde sadece devlet adamları ve saray erkânı içerisinde ün kazanmayıp halk arasında da tanınan bir kişi olmuştur. Yemen mihlâflarından²⁰³ birine görevlendirilen bir vali ile ziyaretine gelen ve dini konularda fazla bilgisi olmayan yaşlı adam arasındaki diyalog bunu açıkça ortaya koymaktadır. Vali, bağlı olduğu dinin ne, peygamberinin kim olduğu ve bu peygamberin hangi soydan geldiği sorularını sırayla yaşlı adama yöneltmiştir. Yaşlı adam peygamberin sâlih bir insan olduğu cevabını verdikten sonra kimin soyundan geldiğini bilmediğini ancak Ma'n b. Zâide'nin cemaatinden bir adam olabileceğini belirtmiştir.²⁰⁴

3.4. FESAHAATİ VE BELÂGATİ

Ma'n b. Zâide'nin öne çıkan şahsî özelliklerinden bir diğeri Arap dili ve belâgatinde mâhir olmasıdır. Ma'n b. Zâide fesahat ve belâgat sahibi iyi bir hatiptir. Nitekim o, hitâbet becerisiyle insanları etkilemiş, ikna etmiş ve konuşmaları istediği yönde şekillendirmeyi becerebilmiştir. Râvendiyeye olayları akabinde cesareti ve kahramanlığının övülmesi üzerine Ma'n'ın *"Ey Mü'minlerin Emîri! Vallahi kalbimde korku olduğu halde sana geldim. Onları hafife almanı ve onların üzerine gitmedeki kararlılığını görünce hiçbir savaşta ve hiç*

---

²⁰⁰ İrfan Aycan, "Mühellebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/511-512.

²⁰¹ Hakkında bilgi için bkz. İbn Hamdûn, *et-Tezkire*, 9/376.

²⁰² Ebû Abdullah Şihâbüddîn Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu' cemû'l-Üdebâ' : İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma' rifeti'l-Edîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 3/987.

²⁰³ Mihlâf; Yemen'deki idarî bölgelere denilmektedir. Bkz. Ortakçı, *Yemen*, 100.

²⁰⁴ Âbî, *Nesrî'd-Dürr*, 6/299.

kimsede daha önce görmediğim bu durum kalbimi güçlendirdi ve beni gördüğün duruma sevk etti." sözleri Mansûr'u etkilemiş, affedilmesini ve Yemen'e görevlendirilmesini kolaylaştırmış olmalıdır. Yine Yemen'e vazifelendirilmeden önce halifenin, Vâsıt'ta Emevîler safında kendisine karşı mücadelesini hatırlatarak hıyaneti konusunda endişesini dile getirmesi üzerine "*Batıl olmalarına rağmen (Vâsıt'ta) başarılıydım, sen haklı iken nasıl başarılı olmam?*" ifadeleri Ma'n'ın söz söyleme sanatındaki mahareti ile insanları teskin ve ikna konusundaki başarısını ortaya koymaktadır.²⁰⁵

Ma'n b. Zâide söz söylemedeki bu ustalığı sayesinde müşkül durumlardan sühûletle sıyrılabilmiş, kendisini yargulamak isteyen kişileri bir şekilde ikna ederek haklı çıkmayı başarabilmiştir. Onun ölçsüz harcamaları sebebiyle Mansûr tarafından sorguya çekildiği vakit karşılaştığı durumu hızlı tahlil ederek zekice cevaplar vermesi sayesinde kolaylıkla kendini aklaması, bu minvalde zikredilebilecek örneklerdendir. Şöyle ki Ma'n, zâtını ve soyu Şeybân ailesini öven iki beyte²⁰⁶ iki bin dinar verdiği Mansûr tarafından öğrenildiğinde²⁰⁷ bu hibesini kendisini öven dizeler için değil beytin hemen akabinde gelen Mansûr'u öven dizeler için verdiğini söyleyerek işin içinden çıkabilmiştir. Filhakika Ma'n b. Zâide şiirin "*Kendisiyle Benî Şeybân'ın ışığına ışık katılan Ma'n b. Zâide*" beyti için Mervân'a iltifat etmiş, şiirin tam bu mısralarını okurken divanından sürünerek ona yaklaşmış ancak buna mukabil Mansûr'un sorgulaması sırasında kendisinin övüldüğü beyitleri değil, halifenin övüldüğü beyitleri cömertliğinin bir nişanı olarak gösterip durumdan aklanmıştır.²⁰⁸ Başka bir rivayete göre de Ma'n, "*Senin lütfun bana ulaştı. Sana olan minnetimi, sana olan şükranımın büyüklüğünü insanlara göstermek*

²⁰⁵ Şerîf el-Murtazâ, *Emâlî*, 1/226; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 12/238.

²⁰⁶ Bir bedevî tarafından Mervân b. Muhammed için yazılan bu şiiri, Mervân b. Ebû Hafsa'nın satın aldığı ve öznesini değiştirerek Ma'n b. Zâide'ye methiye olarak okuduğu bilgisi için bkz. İsfahânî, *el-Egânî*, 10/83-84.

²⁰⁷ İbn Abdîrabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, 2/40; İsfahânî, *el-Egânî*, 10/91.

²⁰⁸ Hemdânî, *el-İklîl*, 1/313-314; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 2/19.

istedim"²⁰⁹ şeklindeki etkileyici cevabıyla bu vartadan kurtulup aleyhteki durumunu lehine çevirmeyi başaramıştır.

Ma'n b. Zâide'nin maksadını açık ve belîğ bir şekilde anlatmasıyla ilgili kaynaklarda çok fazla örnek vardır. Ma'n b. Zâide, Yemen'den Sicistan valiliği için çağrıldığı dönemde epey yaşlanmış bir vaziyette Mansûr'un yanına gelmiştir. Ma'n kendisine yaşlandığını söyleyen Mansûr'a, itaati yolunda yaşlandığını, kuvvetlendiğini ve güçlendiğini söylemesi üzerine düşmanlarına karşı güçlendiğini, daha uzun yaşayacak bir ömrü olduğunu söyleyince de hepsinin ona feda olacağını belirtmesi²¹⁰ bu misaldendir. Hemen ardından Allah'ın kendisine Mansûr'un emirlerine bağlı sağlam bir kalp, ona itaat için açık bir el ve düşmanlarına karşı bilenmiş keskin bir kılıç verdiğini belirten Ma'n'ın sözleri²¹¹ de dil kabiliyetindeki üstünlüğünü serdeden önemli ifadelerindendir.

Ma'n b. Zâide'nin halifeleri taltif edici ve yüceltici edebî sözleri olmakla birlikte onlara karşı açık sözlü ve cesur olduğu durumlar da bulunmaktadır. Nitekim Ma'n, zamanın keyfiyetini soran halifeye "*Zaman sensin ey Mü'minlerin emîri, sen doğru olursan zaman da doğru olur, sen bozulursan zaman da bozulur.*" demekten çekinmemiştir. Mansûr'un "*Hangi devlet sana daha sevimli, hangi devlet sana daha uzaktır? Devletimiz mi Benî Ümeyye devleti mi?*" sorusuna Ma'n'ın "*Bu sana kalmış ey Mü'minlerin Emîri. Senin ihsanın onların ihsanından fazla olursa senin devletin bana sevimli olur. Onların ihsanı senin ihsanından fazla olursa onların devleti bana daha sevimli olur.*"²¹² demesi de

---

²⁰⁹ Rivayette bu diyalog Ma'n b. Zâide ile Hârûnürreşîd arasında yaşanmaktadır. Ancak dipnotta bu diyalogun Mansûr ile olduğu belirtilmektedir. Nitekim Ma'n'ın ölüm tarihi göz önünde bulundurulduğunda da bu halifenin Hârûnürreşîd değil Mansûr olduğu ortaya çıkmaktadır. Ebû'l-Feth Safiyyüddîn İsâ el-Halebî İbnü'l-Buhtürî, *Ünsü'l-Mescûn ve Rahetü'l-Mahzûn*, thk. Muhammed Edîb el-Câdir (Beyrut: Dâru Sâdır, 1997), 224.

²¹⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 4/236; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/384.

²¹¹ Belâzürî, *Ensâb*, 4/236.

²¹² İbn Abdirabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, 2/9.

düşüncelerini ifade etmekten çekinmeyen ancak bunu makul çerçevede belîğ bir üslupla ifade eden biri olduğunu göstermektedir. Nitekim Ma'n b. Zâide bir hatibin düşüncelerini ve fikirlerini kısıtlama olmaksızın açıkça ortaya koyması gerektiğini, yeri geldiği halde konuşmaktan sakınmasının küçük düşmesine ve aşağılanmasına sebep olacağını ifade etmiştir.²¹³ Aynı zamanda onun halifenin yanında itibar sahibi ve hatırı sayılır bir şahsiyet olduğu da buradaki konuşmalardan ortaya çıkmaktadır.

Belâğatinin yanında nüktedan ve hazırcevap bir karaktere de sahip olan Ma'n b. Zâide'nin, bu özellikteki kimselerden hoşlandığı ve onları kolaylıkla affedebildiği görülmektedir. Devletin aleyhinde faaliyetlerde bulunan Hadramevt'ten 300 kişi yakalanmış, her birinin boynunun vurulmasına hükmedilmiştir.²¹⁴ Ma'n, katl sırası gelen bıyığı yeni terlemiş fehim ve idrak sahibi bir gencin, susuz olduklarını bu şekilde ölmek istemediklerini, susuzlukları giderildikten sonra da artık misafirleri olduklarını söylemesi üzerine her birini affedip azat etmiştir.²¹⁵ Yine Ma'n askerlerine silah ve teçhizat dağıttığı bir sırada içlerinden birinin verilen silahı beğenmemesi ve nükteli bir şekilde değiştirilmesini istemesi üzerine de dileğini yerine getirmiş ve ona yeni bir silah verilmesini emretmiştir. Ma'n, askerin silahı beğenmeyip değiştirilmesini istemesi üzerine silahın ona memur (görevlendirilmiş) olduğunu söylemiş, asker ise o silahın asla kesmemek üzere memur olduğunu söyleyince Ma'n gülmüş ve bu cevabı karşısında askerin dileğini yerine getirmiştir.²¹⁶

Ma'n b. Zâide belîğ ve sanatlı üslupla konuşan kişileri ödüllendirmede de oldukça cömert olmuştur. Ma'n kendisinden bir vesileyle atıyye ve bağış isteyen kimseleri kabul ettiği ve durumlarına göre onları mükâfatlandığı bir dönemde hiçbir vesile ve akrabalık bağı öne sürmeksizin, yalnız Allah'ın göndermesi ile yardım istemeye geldiğini söyleyen bir gencin sözlerinden

---

²¹³ Belâzürî, *Ensâb*, 4/238.

²¹⁴ Nehrevânî, *el-Celîsü's-Sâlih*, 491.

²¹⁵ İbn Abdirabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, 1/113,2/44.

²¹⁶ Âbî, *Nesrî'd-Dürr*, 2/134.

hoşlanmış, Allah'ın verdiği ihsanı ve fazlı delil gösterip ihsanın devamını Ma'n'ın cömertliğine atfeden gence, verdiği bütün hediyelerden daha üstününü bağışlamıştır.²¹⁷ Aynı şekilde Ma'n, parasının azaldığı bir dönemde hâciblerinin engellediği bir şaire "*Biz Allah'a aitiz. O'nun iyiliğinden beni ümitsizliğe mi düşürüyor?*" sitemi üzerine on bin dirhem ve hediyeler vererek her bir ziyaretinde aynı miktarı vermeyi taahhüt etmiştir.²¹⁸

Ma'n b. Zâide önde gelen Arap hatiplerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bir adam, Ma'n b. Zâide Mansûr'un evinde konuşma yaptığı sırada evin duvarında bir çöküntü olmasına ya da insanların dağılmasına sebep olan bir olay yaşanmasına rağmen buna aldırmadan onu dikkatle dinlemiş ve yerinden dahi kımıldamamıştır. Bunun üzerine Ma'n, onun bu durumundan hoşnut olup daha sonra bu adamı evine çağırarak mükâfatlandırmıştır.²¹⁹ Ancak en iyi hatiplerin de başına gelebildiği gibi Ma'n da bazı talihsizliklerle karşılaşmış, gerek heyecandan olsun gerek başka sebeplerden olsun minberde ne diyeceğini bilemediği anlar yaşamıştır. Böyle bir zamanda Ma'n ayağını minbere vurup hitâbet alanında güçlü olmasına rağmen asıl olarak bir komutan ve yönetici olduğunu "*Harp adamı, minber adamı değildir!*"²²⁰ ifadeleriyle belirtmiştir.

3.5. HİLMİ

Cömertlik, yardımseverlik, cesaret ve hitâbet özellikleri ile öne çıkan Ma'n b. Zâide'nin yumuşak huyluluk, sabır ve hoşgörü gibi meziyetleri de şahsında topladığı görülmektedir. Şöyle ki insanların en cömerdi olduğu gibi en yumuşak huylusu olarak da tavsif edilen Ma'n,²²¹ kaba kelimeler sarf eden ve sözü oldukça uzatan bir bedevîye sabırla yaklaşp ona mülayemetle davranmıştır. Vezirler, emîrler, esnaflar ve kâtipler gibi çeşitli sanat ve zanaat

²¹⁷ Ebû İshâk Husrî, *Zehrû'l-Âdâb*, 4/911; Bağdâdî, *Târîh*, 15/316.

²¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/316.

²¹⁹ Belâzürî, *Ensâb*, 4/238.

²²⁰ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, 2/281.

²²¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 12/240.

erbabının bulunduğu bir mecliste Ma'n, bedevînin kendisine emîr olmadan önceki durumunu, gömleğinin ve ayakkabısının kalitesiz olduğu zamanları ve melik olmadan önceki yattığı yatağı hatırlatmasına rağmen onun ihtiyacını karşılamış, verilen miktarı küçümseyerek mülkünü ve şanını kötülemeye başlamasına da müsamaha göstererek hoşgörüsünü kanıtlamıştır. Bedevî, haşin tavırlarına rağmen Ma'n'ın sabırlı davranarak beklediği miktarın çok daha üstünde hediyeler teberru ettiğini görünce ziyaretinin asıl maksadını açıklamış, onun sabrını sınamak için geldiğini ve gördüğü kadarıyla Ma'n'ın hilminin yeryüzündekilere paylaştırılacak olsa herkese yetecek kadar olduğunu itiraf etmiştir.²²²

Ma'n b. Zâide'nin halîm ve yumuşak bir tabiata sahip olması onun affedici ve bağışlayıcı bir insan olmasını da beraberinde getirmiştir. İbnü'l-Mukaffa'ın oğlu Muhammed'in Ma'n'ın kâtipliğini yaptığı sırada sahte bir mektupla gelen ve görev isteyen adamı hatasını yüzüne çarpmadan istihdam etmesi onun bu yönüne misal oluşturmaktadır.²²³ Nitekim Muhammed'in haber vermesiyle durumu anlayan Ma'n, kâtibin adamı istihdam etmesinde bir sıkıntı görmemiş, adamı affetmiştir. Ma'n b. Zâide'nin cömert ve müsamahakâr kişiliği kâtibine de yansımış, kâtibi bu sayede adama cömertçe muamelede bulunabilmiştir. Aynı zamanda o, hoşlanmadığı ve aralarında husumetin de var olduğu bir adamı kendisine Abdülaziz b. Mervân için yazılan şiiri okumasıyla bağışlayacak kadar da yüce gönüllü bir kimse olmuştur.²²⁴

Ma'n b. Zâide halîm tabiatının yanında mütevazı bir karaktere de sahip olmuştur. Bu anlamda Ma'n, hâciblerin engellemesi nedeniyle kapısından

---

²²² Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî Münzirî, *et-Tergîb ve't-Terhîb*, nşr. Mustafa Amâre (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1968), 3/452-453; Muhammed b. Diyâb Etlîdî, *İ'lâmu'n-Nâs bi-mâ Veka'a li'l-Berâmike* (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1998), 281-283.

²²³ Belâzürî, *Ensâb*, 4/317.

²²⁴ Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Ravzatü'l-'Ukalâ' ve Nüzhetü'l-Fuzalâ'*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 187.

hayal kırıklığı ile eli boş dönen kişileri bizzat geri döndürdüğü gibi onları şiirler okumak ve hediyeler sunmak suretiyle de onurlandırmıştır.²²⁵ Kölelerine kızdıktan sonra gönüllerini almak için onlara yemeğinden ikram etmesi ve onları kendi elleriyle beslemesi de²²⁶ bu doğrultuda zikredilebilecek örneklerdendir.

3.6. DİNE KARŞI MESAFESİ

Tüm bu olumlu hasletlerine rağmen Ma'n b. Zâide zındıklıkla itham edilenlerden biri olmuştur.²²⁷ Zındıklık âlimler tarafından çeşitli şekillerde tanımlanmış; zamanın sürekliliğine ve ebediliğine inanan, âhiret inancını reddedip bir yaratıcının olmadığını savunan dehrîler ve düalist inanca sahip zulmet ile nur ilâhlarına inanan Maniheiztler için kullanılmıştır. Bunun haricinde Müslüman gibi görünüp küfrünü gizleyen, inkârını açıklamamakla birlikte şeriatın kurallarını yerine getirmeyip dine kayıtsız kalan²²⁸ ve aşırı Şîi düşünceye sahip devlet aleyhine hareketlerde bulunan kişiler de zındık olarak kabul edilmiştir.²²⁹

Ma'n b. Zâide dinî yönü pek zayıf bir şahsiyet olarak tarif edilmektedir. Nitekim o, kaynaklarda Yemen'deki valiliği döneminde bölge halkının kadınlarını ve yeni evlenmiş kızlarını istemek gibi ahkâm-ı şeriata uygun olamayan pek çok âdeti çıkaran ve insanlara zulmetmesi ile ünlenen Cened bölgesi vekili akrabasına ses çıkarmaması ve akrabasının zulümleri sebebiyle

---

²²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/244-245.

²²⁶ Ali b. Abdullah el-Bahâ'î ed-Dımaşkî Gazûlî, *Metâli' u'l-Büdûr ve Menâzili's-Sürûr* (Mısır: Matbaatü İdareti'l-Vatan, 1882), 2/50.

²²⁷ Ebû Saïd b. Sa'd Neşvân el-Himyerî, *el-Hürü'l-În*, thk. Kemâl Mustafa (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1948), 192.

²²⁸ Mustafa Öz, "Zındık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/390-391.

²²⁹ Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, 20-21.

öldürülmesi üzerine de intikam duygusuyla hareket edip bölge halkına saldırmalarıyla anılmıştır.²³⁰

Şer'î kurallara uygun olmayan davranışlar sergileyen Ma'n b. Zâide Müslümanlığında samimiyetsizlikle suçlanmış, kaynaklarda zındıklık, dehrîlik²³¹ ve putperestlikle²³² anılmıştır. Siyasî faaliyetleri sebebiyle bu iddiaların sanığı olmadığı bariz olan Ma'n b. Zâide'nin karanlık ve aydınlık olmak üzere iki ezeli prensibi kabul eden Maniheist inanca sahip olduğuna dair bir bulguya da rastlanılmamaktadır.²³³ Melhem Chokr'un *İslâm'ın İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar* adlı kitabında öne sürdüğü Ma'n'ın putperest ve müşrik olduğu iddiasının ise gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Zira Abdullah b. Muâviye isyanında ele geçirilen esirler serbest bırakıldığı halde müşrik olması sebebiyle affedilmeyen Va'le es-Sedûsî bu duruma itiraz ettiğinde Ma'n, onun öldürülme sebebini, "Güneşe emretsem doğmayacak" sözlerinden dolayı affedilmediğini ifade ederek şirkinin ölüm sebebi olduğunu açıklamıştır.²³⁴

Ma'n b. Zâide'nin dayısı Abdülkerîm b. Ebü'l-Avcâ, Maniheist düşünceye sahip olup dini tahrif etmek amacıyla dört bin hadis uydurmuş, İslâm dışı fikirleri yaymak için faaliyetlerde bulunmuştur.²³⁵ Aynı şekilde oğlu Zâide, Mehdî (ö. 169/785) döneminde zındıklık iddiasıyla tutuklanmıştır.²³⁶ En yakın çevresi ve arkadaşları, İbnü'l-Mukaffa' (ö. 142/759) ve Dâvûd b. Hâtim gibi zındıklıkla itham edilen kişilerden oluşan²³⁷ Ma'n b. Zâide'nin zındık olarak nitelendirilmesi onun İslâm karşıtı fikirleri benimsemesinden

---

²³⁰ Şemsan, *el-Yemen*, 136.

²³¹ Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Ahmed Yağmûrî, *Nûrû'l-Kabes el-Muhtasar mine'l-Muktebes fi Ahbâri'n-Nühât ve'l-Üdebâ' ve's-Şu' arâ' ve'l- Ulemâ'*, nşr. Rudolf Sellheim (Wiesbaden, 1964), 264.

²³² Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, 110.

²³³ Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, 127.

²³⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't-Taberî: Taberî Tarihi*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 7/400.

²³⁵ İbn Hazm, *Cemhere*, 1/316.

²³⁶ İbn Hazm, *Cemhere*, 1/370.

²³⁷ Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, 265.

kaynaklanmamakta bilakis bir günde on beş bin adam öldürmek ve insanlara zulmetmek gibi gayrı dinî ve insanî davranışları ile dine karşı umarsız tavrından ileri gelmektedir. Yemen'de Mansûr'un politikası gereği pek çok feci fiilin faali olan Ma'n b. Zâide, bu fiilleri Mansûr'un isteği doğrultusunda yapmış, Emevîlere ve onlara hizmet edenlere yönelik gerçekleştirilen kıyımdan kurtulması ardından can güvenliğini sağlamanın yolunu Mansûr'a tam itaat ve boyun eğmede bulmuştur. Tabiat olarak halim ve cömert bir yapıya sahip olup pek çok kişiye yardımında bulunan Ma'n b. Zâide'nin iyiliklerinin yanında ikinci bölümde ele alınacak zulümleri, can korkusunun getirdiği akıl tutulması ile açıklanabilir.²³⁸

Ma'n'ın dine karşı mesafesi, bin dinar göndererek dinini satın almak istediği Abdullah b. Ayyâş el-Mentûf'un (ö. 158/775) ona cevap olarak yazdığı şu sözlerde de görülmektedir. *"Tevhid konusunda zühdünü (ilgisizliğini) bildiğim için tevhid hariç dinimi sana sattım. İlgili olduğunu bilsem onu da satardım."*²³⁹

Ma'n'ın cesareti ile ilgili rivayetler çalışmamızın ilerleyen sayfalarında ilgili kısımlarında defaatle ifade edilerek örneklendirileceğinden bu konuda müstakil bir başlık daha açmadık. Nitekim onu tanıtan eserlerin hemen hepsinde Ma'n'dan *"Arapların cömertlerinden ve cesurlarından"* denilerek bahsedilmesi öne çıkan en önemli özelliklerinden birinin de cesareti olduğunu ortaya koymaktadır.

---

²³⁸ Konu detaylı şekilde Râvendîyye isyanı başlığında ele alınacaktır.

²³⁹ İbn Kuteybe, 'Uyûnü'l-Ahbâr, 1/438; Yâkût el-Hamevî, el-Üdebâ', 4/1541-1542.

- İKİNCİ BÖLÜM -
MA'N B. ZÂİDE'NİN SİYASÎ FAALİYETLERİ

1. ABDULLAH B. MUÂVİYE İSYANINI BASTIRMASI

Abdullah b. Muâviye isyanını bastırmada rol oynamasına kadar Ma'n b. Zâide hakkında kaynaklarda nakledilen halife Velîd b. Yezîd'in sarayında bir hadise dışında hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Buna göre Ma'n b. Zâide'nin tarihî hadiselerde ortaya çıkışı ilk olarak Velîd b. Yezîd döneminde olup şair Mervân b. Ebû Hafsa'nın halifeyi ziyaret maksadıyla saraya gelmesi ve Ma'n b. Zâide ile karşılaşması sonucunda gerçekleşmiştir. Mervân, Velîd b. Yezîd'e medihte bulunurken Velîd'in yanında Ma'n b. Zâide'yi görmüş, saraydan çıkmadan önce onun ellerini omzunda hissetmiştir. Mervân, *"Zaman geçer de bende önemli bir hadise vuku bulduğunu duyarsan yanıma gel."* diyen Ma'n ile yıllar sonra Mansûr döneminde Hac yaparken Kâbe'yi tavaf ettikleri esnada tekrar karşılaşmıştır. İlk bakışta Ma'n'ı tanımayan Mervân, Ma'n'ın Yemen valisi olduğunu öğrendikten sonra ziyaretinde bulunmama sebebini yaşlı bir babaya sahip olması ile açıklamış, Ma'n'dan izin alarak ailesinin yanına dönmüştür. Mervân, aradan belli bir müddet geçtikten sonra içinde beş yüz dinar ve elbisenin olduğu bir torba ile gelen, Ma'n tarafından gönderilen bir köle ile karşılaşınca, Ma'n'ın yanına San'a'ya doğru yol alıp hem ailesine hem de kendisine olan yolculuğunun

masrafını karşılayarak hediyeler sunan Ma'n'a en güzel şiirlerini okuyup caizeler elde etmiştir.²⁴⁰

İslâm Tarihi kaynaklarında Ma'n b. Zâide'nin Abdullah b. Muâviye isyanı öncesi durumu ile ilgili ulaşabildiğimiz bilgiler Velîd b. Yezîd döneminde yaşadığı bu olayla sınırlı kalmaktadır. Ancak bu hadise bile bizlere Ma'n'ın, Mervân b. Muhammed dönemi son Irak genel valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre yanında yer almadan önce de halifeler nezdinde itibar sahibi, hatırı sayılır biri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Söz gelimi Ma'n'ın halife Velîd b. Yezîd'in yanında sarayda bulunması, Mervân dönemine göre nispeten erken bir dönemde bile yüksek ve saygın bir mertebede bulunan önemli devlet adamlarından ya da komutanlarından biri olduğunu göstermektedir.

Bundan sonra tarihî kaynaklarda Ma'n b. Zâide'ye Abdullah b. Muâviye isyanını bastırmada görev alan bir komutan olarak rastlıyoruz. Emevîlerin son döneminde isyan eden (Zilhicce 127/Ekim 744) Abdullah'ın tam ismi Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Ca'fer b. Ebû Tâlib olup Hz. Muhammed'in (s) amcası Ebû Tâlib'in soyundan gelmektedir. Kendisinden Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892), İbn Mâce (ö. 273/887) gibi muhaddisler hadis nakletmiş olup döneminin önemli şairleri arasında sayılmaktadır. Cömertliği ile de meşhur olan Abdullah, son Emevî valisi Mervân b. Muhammed döneminde, Abbâsî devletinin kurulmasından önce Nizârî ve Yemenî ihtilafının olduğu dönemde isyan etmiştir.²⁴¹

Abdullah b. Muâviye'nin isyan etmesinin sebebi hakkında kaynaklarda iki farklı rivayet bulunmaktadır. Birinci rivayete göre Abdullah b. Muâviye, Mervân b. Muhammed'in Yezîd b. Velîd'e isyan etmesine kadar Kûfe valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'den ilgi ve saygı görmüş, Yezîd b. Velîd'in ölmesi ve halefi İbrâhim b. Velîd'e Mervân b. Muhammed'in isyan etmesi sonrasında vali tarafından karışıklık çıkarması endişesiyle hapsedilmiştir. Bu

---

²⁴⁰ İbn Hamdûn, *et-Tezkire*, 2/309-312.

²⁴¹ Safedî, *el-Vâfi*, 17/337.

sırada valinin Mudar ve Rebîalılara ayrıcalıklı davranıp kabile asabiyetini hararetlendirmesinden ve toplumdaki huzurun bozulmasından rahatsız olan Kûfeliler, Hâşimîlerin imâmete Emevîlerden daha çok layık olduğu söylemiyle Abdullah b. Muâviye'nin etrafında toplanıp Abdullah'ı isyan için teşvik etmişlerdir.²⁴²

İkinci rivayete göre Abdullah b. Muâviye'yi isyana teşvik edenler Ebû Hâşim'in vefatından sonra imâmetin Abdullah b. Amr el-Kindî'ye²⁴³ geçtiğini düşünen, ancak Abdullah b. Amr'ın kendilerine güvenmemesi ve iltifat etmemesi üzerine onu ihanetle suçlayıp saf değiştirerek Abdullah b. Muâviye'ye tabi olan Keysânîlerdir.²⁴⁴ Keysânîler Muhammed b. Hanefiyye'yi (ö. 81/700) imamları kabul eden, İbn Sebe²⁴⁵ hareketi etkisinde olup Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) liderliğinde ortaya çıkan, imamları Muhammed b. Hanefiyye'nin ölümü ile imâmetin oğlu Ebû Hâşim'e geçtiğini kabul eden Şîî düşünceye sahip olan kişilerdir. Ebû Hâşim'in vefatı ve ardında bir çocuk bırakmaması üzerine farklı imamlar ve öğretiler kabul eden ve fırkalara ayrılan Keysânîler,²⁴⁶ Ebû Hâşim'in vefatı sonrasında Abbâsî hareketinin kurucusu ve lideri olan Muhammed b. Ali'nin imâmetini benimseyip imâmetin Abbâsîlere geçtiğini kabul edenler, imâmetin Ebû Hâşim'in kardeşinin oğlu Hasan b. Ali b. Muhammed b. Hanefiyye'ye

---

²⁴² İbn Hayyât, *Târîh*, 375; Belâzürî, *Ensâb*, 2/62-67; Taberî, *Târîh*, 7/303-305; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/333-334.

²⁴³ Abdullah b. Amr'ın bizzat Abdullah b. Muâviye'yi desteklemesi sebebiyle takipçilerinin Abdullah b. Muâviye'nin tarafına geçtiğine dair rivayetler de bulunmaktadır. Bkz. Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, 358-359.

²⁴⁴ Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Muâviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/118-119.

²⁴⁵ İbn Sebe, İslâm dünyasında ilk fitnenin zuhurunda ve Şîiliğin ortaya çıkışında rol oynadığı söylenen, gerçek tarihi bir kişilik olup olmadığı konusunda hakkında tartışmalar bulunan bir kimsedir. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Sebe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/133-134.

²⁴⁶ Mustafa Öz, "Keysâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/362-363; Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, 357-358.

geçtiğini düşünenler²⁴⁷ ve Kinde kabilesinden Abdullah b. Amr b. Harb'a Ebû Hâşim'in ruhunun hulûl ettiğini iddia ederek Abdullah b. Amr'ın imâmetini kabul edip sonrasında Abdullah b. Muâviye'ye tâbi olanlar²⁴⁸ olmak üzere çeşitli gruplara ayrılmışlardır.²⁴⁹ İşte Abdullah b. Muâviye'yi isyana teşvik edenler, önce Abdullah b. Amr'ın imâmetini kabul eden ancak sonrasında onu ihanet ve yalancılıkla suçlayarak Abdullah b. Muâviye'ye intisap eden bu gruptur. Bu grup "Cenâhiyye" olarak da adlandırılmakta olup Abdullah b. Muâviye'ye hem nebîlik hem ilahlık makamı yüklemektedirler.²⁵⁰

Mevâlîye uygulanan ikinci sınıf vatandaş politikası, Yemenîler ile Nizârîler arasındaki kabile mücadeleleri ve Velîd b. Yezîd'in öldürülmesi ile başlayan Emevîlerin aile içi hilâfet kavgaları Hâşimîler adına başlatılacak Emevî karşıtı her ayaklanmanın insanlar tarafından talep görebilecek seviyeye ulaşmasına sebep olmuştur. Abbâsîlerin faaliyetlerini gizlilik içinde yürütüp ihtilâl için uygun vakti kolladığı, Ca'fer es-Sâdık'ın da isyan için temkinli hareket ettiği sırada Ca'fer b. Ebû Tâlib'in torunu olan Abdullah b. Muâviye bu fırsatı değerlendirmiş ve er-Rızâ min Âl-i Muhammed sloganıyla isyanını başlatmıştır.²⁵¹

Ruhların tenâsühü gibi İslâm dışı fikirleri benimseyip kıyameti reddeden, ibadetlerin Ali soyundan gelen kimselere tâbi olmakla gerçekleşeceğini düşünen²⁵² Râfizî gruplardan Cenâhiyye'nin, Abdullah b. Muâviye adına biat toplaması ve sonrasında liderlerini hükümet konağına götürmesiyle 127/744 yılında Kûfe'de isyan başlamıştır.²⁵³ Bu minvalde öncelikle Abdullah b. Ömer

---

²⁴⁷ Ebû Muhammed Hasan b. Mûsâ Nevbahtî, *Fıraku's-Şî' a* (Beyrut: Menşûrâtü'r-Rızâ, 2012), 69-70.

²⁴⁸ Nevbahtî, *Fıraku's-Şî' a*, 70-71.

²⁴⁹ Ebû Halef (Ebû'l-Kâsım) Sa'd b. Abdullah Kummî, *el-Makâlât ve'l-Firak*, tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr (Tahran: Merkez-i İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, 1360), 38; Öz, "Keysâniyye", 25/362-363.

²⁵⁰ Kummî, *el-Makâlât ve'l-Firak*, 38; Nevbahtî, *Fıraku's-Şî' a*, 70-71.

²⁵¹ İsfahânî, *Mekâtil*, 166.

²⁵² Fığlalı, "Abdullah b. Muâviye", 1/119.

²⁵³ Taberî, *Târîh*, 7/302.

b. Abdülazîz'in Kûfe'de vekili olan kardeşi Âsım b. Ömer'in hükümet konağı ele geçirilmiş, sonrasında da Abdullah b. Ömer'in ikamet ettiği Hîre'ye saldırılmıştır. Abdullah b. Ömer'in zekice hamleleri ile karşı tarafın ordusunda nifak oluşturmaları ayrıca getirilen her başa beş yüz dirhem ödül koyması Abdullah b. Muâviye ve taraftarlarının yenilmesini sağlamıştır.²⁵⁴ Abdullah b. Muâviye, Rebîa'nın kendisi için eman alması sonucunda Kûfe'den çıkarak Medâin'e doğru yol almış ve faaliyetlerini burada yürütmüştür.²⁵⁵

Mervân'ın hilâfetine karşı olan Kûfe valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'in Abdullah b. Muâviye'ye Kûfe'yi terk etmesi karşılığında eman verip yardım etmesi Abdullah için önemli bir fırsat olmuş, Medâin'de güç kazanmasını ve hareketini yaymasını sağlamıştır.²⁵⁶ Kûfe esirlerini de taraftarları arasına katan Abdullah, burada kendisini imam ilan edip biat aldıktan sonra İsfahan, Hemedan, Hulvân, Cibâl, Kûmis, Ahvâz, Hûzistan ve Rey gibi bölgelerde hâkimiyetini tesis etmiştir.²⁵⁷ İsfahan'daki ikameti süresince Fârs bölgelerini de ele geçiren Abdullah, insanlar nezdinde kıymetli, sözüne itibar edilir biri olan Muhârib b. Musâ'nın yardımı ile hâkimiyetini İstahr'a kadar yaymıştır.²⁵⁸ Hükmettiği bu süreç boyunca ele geçirdiği bölgelere valilerini atamış²⁵⁹ ve kendi adına "Sizden akrabalık

---

²⁵⁴ Taberî, *Târîh*, 7/305-308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/334-335.

²⁵⁵ Taberî, *Târîh*, 7/308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/335-336; Aksu, *Mervân b. Muhammed*, 120.

²⁵⁶ İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999), 171.

²⁵⁷ Ebû Ca'fer Muhammed İbn Habîb, *Esmâ' ü'l-Muğtâlîn mine'l-Eşrâf fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm ve Esmâ' ü men Kutile mine's-Şu' arâ' , thk. Seyyid Kesravî Hasan* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 173-174; Taberî, *Târîh*, 7/304; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/336.

²⁵⁸ Taberî, *Târîh*, 7/371; İsfahânî, *Mekâtîl*, 167; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûnî'l-Edeb* (Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, 2002), 24/414-415.

²⁵⁹ Taberî, *Târîh*, 7/372; İsfahânî, *Mekâtîl*, 167.

*sevgisinden başka bir karşılık istemiyorum.”*²⁶⁰ mealindeki ayetin yazılı olduğu para dahi bastırmıştır.²⁶¹

Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz’in yerine Irak valisi olarak göreve gelen Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, Abdullah b. Muâviye ile savaşmak üzere Nübâte b. Hanzale el-Kilâbî’yi görevlendirmiştir. Nübâte, Abdullah b. Muâviye’nin tarafında olan Süleyman b. Habîb’in görevlendirdiği Dâvûd b. Hâtîm’i Meryân’daki karşılaşmasında hezimete uğratarak öldürmüştür. Ayrıca Mervân b. Muhammed tarafından görevlendirilen Âmir b. Dubâre, Abdullah b. Muâviye’ye destek veren Hâricî Şeybân b. Abdülazîz el-Harûrî’yi takip etmiş, Kirman’ın Cîruft bölgesinde Abdullah b. Muâviye ile karşılaşarak onun Herat’a çekilmesini sağlamıştır. Sonrasında maiyetindekilerle Şeybân üzerine yürüyerek Hâricîlere karşı zafer elde etmiştir (129/746).²⁶²

Velîd b. Yezîd döneminde sarayda bulunup halifenin yanında yer almasından kıymetli bir devlet adamı olduğu anlaşılan Ma’n b. Zâide’nin bir komutan olarak tarih sahnesine ilk çıkışı yukarıda detayları zikredilen Abdullah b. Muâviye isyanını bastırmada görev almasıyla olmuştur. Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, Abdullah’ın bulunduğu İstahr’a Nübâte b. Hanzale’den sonra oğlu Dâvud b. Yezîd b. Ömer b. Hübeyre ve İbn Dubâre’yi göndermiştir. Abdullah, üzerine gelmekte olan birlikleri haber alınca kendisine ulaşılmaması için Kûfe köprüsünü kestirince Ma’n b. Zâide, İbn Hübeyre’nin yönlendirmesiyle başka bir yoldan Abdullah’ın üzerine yürümüştür. Merv Şâzân bölgesinde Abdullah ile karşılaşan Ma’n, dilinde ölüm şiirleriyle²⁶³ Abdullah’a hücum etmiş ve bulunduğu birlikle beraber Abdullah’ı hezimete uğratmıştır.²⁶⁴ Abdullah yenilginin ardından önce Sicistan’a oradan da Horasan’a kaçarken Yezîd b. Velîd’in eski Irak

---

²⁶⁰ Şûrâ, 42/23.

²⁶¹ Fığlalı, “Abdullah b. Muâviye”, 1/119.

²⁶² Taberî, *Târîh*, 7/351-352.

²⁶³ “*Ka’min emîri kandırıcının biri değildir. O ölümden kaçarken ölüme rast geldi.*” Bkz. Taberî, *Taberî Tarihi*, 7/400.

²⁶⁴ Taberî, *Târîh*, 7/373; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/370; Safedî, *el-Vâfi*, 17/337-338.

valilerinden olup²⁶⁵ Abdullah b. Muâviye isyanına destek veren Mansûr b. Cumhûr da Sind'e kaçıdır. Ma'n b. Zâide Mansûr'u yakalamak için peşine düşmüşse de yetişemeyeceğini anlayınca geri dönmek zorunda kalmıştır.²⁶⁶

Abdullah b. Muâviye ile mücadelede başlangıçta Yezîd b. Muâviye'nin yanında yer alan ancak daha sonra saf değiştirerek Abdullah b. Muâviye'nin tarafına geçen Husayn b. Va'le es-Sedûsî bir su yatağında yakalandığında Ma'n b. Zâide'ye getirilmiştir. Ma'n yakalanan Husayn'ı Vâsî'ta, İbn Dubâre'ye göndermiştir.²⁶⁷ Yakalanan kişilerin Ma'n b. Zâide'ye getirilmesi Ma'n'ın İbn Hübeyre ordusunda önemli bir komutan olduğunu ortaya koymaktadır.

Kûfe Şiîlerinin desteği ile isyana girişen Abdullah b. Muâviye'yi, bünyesinde tenâsüh (reenkarnasyon) gibi inançları barındıran aşırı Şiî düşünceye sahip kişiler başta olmak üzere çeşitli gruplar desteklemiştir. Mervân b. Muhammed'e düşmanlıkta birleşen bu gruplar Ümeyyeoğullarından Amr b. Süheyl b. Abdülazîz ve Süleyman b. Hişâm, Emevî devletine kırgın komutanlarından Mansûr b. Cumhûr ve Hâricîlerden Şeybân b. Abdülazîz'dir.²⁶⁸ Ayrıca İran'ın Güney ve batı kısmından insanlar da 127/744 yılında Dahhâk b. Kays liderliğinde ortaya çıkan ayaklanmanın başarısız olmasının ardından Abdullah b. Muâviye hareketine katılmışlardır.²⁶⁹

Davasını "er-Rızâ min Âli Muhammed" sloganı üzerine kurduğu için Ebû Müslim'e sığınabileceğini düşünen ve 129/746 yılında yine Ebû Müslim el-

---

²⁶⁵ Taberî, *Târîh*, 7/270.

²⁶⁶ Taberî, *Târîh*, 7/373; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/370; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/151-152.

²⁶⁷ Taberî, *Târîh*, 7/373.

²⁶⁸ Taberî, *Târîh*, 7/372; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/370; İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri: İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 355.

²⁶⁹ Farhad Daftary, "Emevîler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverünnehir'deki Mezhebî ve Milliyetçi Hareketler", çev. Mehmet Atalan, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2009), 143.

Horasânî tarafından Horasan topraklarında öldürülen Abdullah b. Muâviye'ye,²⁷⁰ Ebû'l-Abbâs, Ebû Ca'fer el-Mansûr, Ali b. Abbâs'ın iki oğlu Abdullah ve Ali gibi Abbâsî hanedanına mensup kişiler de destek vermiştir. Bu isyanın kontrol altına alınmasında Ma'n b. Zâide de önemli bir komutan olarak görev almıştır. Bu durum Ebû Ca'fer el-Mansûr ile Ma'n b. Zâide'nin karşı karşıya gelmesinin Vâsit kuşatmasından çok önce gerçekleştiği ihtimalini akla getirmektedir.

2. VÂSİT KUŞATMASINDAKİ ROLÜ

Abbâsî ihtilâli Hz. Muhammed'in (s) amcası Hz. Abbâs'ın (ö. 32/653) soyundan gelen Muhammed b. Ali ile başlamıştır. Muhammed b. Ali'ye kadar Abbâsoğulları ilimle meşgul olup siyasî bir aktivitenin içine dâhil olmamışlardır. Politik bir iddiaya sahip olmayan ve bu sebeple Emevî halifeleri ile iyi ilişkilerde bulunan Abbâsoğullarının bu durumu Abdullah b. Abbâs'ın oğlu Ali b. Abdullah'ın (ö. 118/736) Abdülmelik'in cariyesiyle evlilik yapmasıyla bozulmuştur. Bu gelişme halifeden eziyet gören ailenin Humeyme'ye²⁷¹ taşınmasına ve burada Emevî devletini yıkacak ihtilâli başlatmasına sebep olmuştur.²⁷²

Ali b. Abdullah'ın oğlu Muhammed, siyasî bir zekâyâ ve liderlik özelliklerine sahip bir kimse idi. Humeyme'de ihtilâlin fikrî alt yapısını oluşturan ve bunu aksiyona dönüştüren kişi Muhammed b. Ali olmuş, o döneme kadar iktidara talip olan ve iktidarın kendi hakları olduğunu savunan Alioğullarının bertaraf edilip hilâfetin Abbâsîler soyuna geçmesinde etkili olmuştur.²⁷³ Bunun dışında Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in, Süleyman b. Abdülmelik tarafından zehirlendiğini anlayınca

---

²⁷⁰ İbn Hayyât, *Târîh*, 391.

²⁷¹ Şam tarafında bulunmaktadır. Batn-ı Mürre'de bir köydür. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *el-Büldân*, 2/307.

²⁷² İbn Abdîrabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, 5/360; Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 16-18.

²⁷³ Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 19,32-33.

imâmeti ve örgütünün bilgilerini öğrencisi Muhammed b. Ali ile paylaşması da Abbâsîleri iktidara taşımıştır.²⁷⁴

Abbâsîler propagandalarını “er-Rızâ min Âl-i Muhammed” sloganı üzerinden gerçekleştirerek, hem imamın Alioğullarından mı kendilerinden mi seçileceğini muğlak bırakarak Alioğullarının tepkisinden kaçınmışlar hem de imamın kimliğini gizleyerek Emevîlerin sıkı takibinden ve liderin ele geçmesi durumunda hareketin akamete uğraması tehlikesinden korunmuşlardır. Aynı zamanda Şîî taraftarı kimselerin desteğini kazanmaları da bu yöntemle gerçekleşmiştir.²⁷⁵

İbrâhim b. Muhammed’in liderliğinde özellikle Horasan bölgesinde etkinlik kazanan Abbâsî hareketi, Ebû Müslim el-Horâsânî’nin görevlendirilmesiyle ivme kazanmış, kuvveden bilfiil hale geçmiştir.²⁷⁶ Bu vakitten sonra Ebû Müslim Yemenliler ile Mudarlılar arasındaki taassup temelli mücadelelerden faydalanarak Horasan’da önce Merv ve Belh şehirlerini ele geçirmiş daha sonra İbrâhim b. Muhammed’in görevlendirdiği Kahtabe b. Şebîb’i öncü birliğinin başına getirerek Nisâbûr’a girmiştir.²⁷⁷

Abbâsîler Horasan’da üstünlük elde ettikten sonra Irak’a doğru hareket etmişler, Vâsıt kuşatılmadan önce batı yönlü ilerleyerek Kahtabe b. Şebîb liderliğinde Cürcân, Rey, İsfahan, Nihâvend ve Musul’u ele geçirmişlerdir.²⁷⁸ Abbâsîlerin bu ilerleyişini gören Mervân b. Muhammed’in maiyetindeki 120.000 kişilik ordu ile ilk olarak Zap suyu kenarına gelerek Musul’u ele geçiren Abbâsî komutanı Ebû Avn Abdülmelik b. Yezîd el-Ezdî, daha sonra

---

²⁷⁴ Nagihan Doğan, *Dinin İktidarı İktidarın Dini: Hilafet, Siyaset ve İslâm (750-833)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 52-56; Doğan, “Abbâsî Hareketi”, 32-33.

²⁷⁵ Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 38-40; Doğan, “Abbâsî Hareketi”, 35.

²⁷⁶ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 4 (Abbâsîler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 30-31.

²⁷⁷ Taberî, *Târîh*, 7/377,386-388.

²⁷⁸ Aksu, *Mervân b. Muhammed*, 206-211.

ise 14 Rebîülevvel 132 (28 Kasım 749) tarihinde²⁷⁹ Kûfe’de biat alan Ebü’l-Abbâs es-Seffâh’ın²⁸⁰ görevlendirdiği Abdullah b. Ali savaştır. 2 Cemâziyelâhîr 132/16 Ocak 750’de Abdullah b. Ali ve Mervân arasında başlayan mücadeleler, Mervân’ın karşı tarafa geçmek için köprü kurdurması ve Abbâsîler tarafına hendek kazdırması gibi çabalara rağmen Mervân’ın hezimetî, Abbâsîlerin galibiyeti ile sonuçlanmıştır (132/750).²⁸¹

Mervân b. Muhammed’in sayıca üstün olmasına rağmen başarılı olamamasında ordu içindeki bölünmüşlük ve emirlere itaatsizlik gibi hususlar etkili olmuştur.²⁸² Bunun yanı sıra Irak valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre’nin ordusundaki kişilerin tavsiyesi olan Horasan’a gitme ve Mervân’a yardım etme fikrini beğenmeyip Kûfe’ye doğru hareket etmesi de yenilgiyi beraberinde getirmiştir. Muhtemelen Kûfe’ye yönelen orduyu engelleme niyetinde olan Yezîd b. Hübeyre’nin Horasan’a gitmemesi bazı kaynaklarda Emevî ailesine ihanet etmesiyle açıklanmıştır.²⁸³

Mervân’a yardıma gitmeyip maiyetindekilerle Celûlâ’da²⁸⁴ konuşlanan Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, Irak’a gitmeden evvel sırasıyla Karmîsîn, Hulvân ve Hânîkîn bölgelerinde konaklayan ve kendisine saldırmayı hedefleyen Kahtabe b. Şebîb’in gelmekte olduğunu haber aldığıında Deskere’ye dönmüş, Kahtabe’nin Dicle nehri üzerinden Enbâr civarındaki Demem bölgesine inmesiyle Fırat nehrinin kıyısında ilerleyerek Muharrem 132/Ağustos 749 tarihinde Kûfe’ye doğru ilerlemeye başlamıştır.²⁸⁵ Kahtabe’nin de Fırat

---

²⁷⁹ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/34.

²⁸⁰ Ebû Zekerîyyâ Yezîd b. Muhammed Ezdî, *Târîhu’l-Mevsıl*, thk. Ali Habîbe (Kahire: Lecnetü İhyâ’i’t-Türâsîl’l-Arabî, 1967), 2/123.

²⁸¹ Taberî, *Târîh*, 7/432-434.

²⁸² Taberî, *Târîh*, 7/433-434.

²⁸³ Aksu, *Mervân b. Muhammed*, 212-213.

²⁸⁴ Dicle’nin doğusunda Horasan yolu üzerinde kurulmuş bir beldedir. Celûlâ aynı zamanda Afrika’da çok meşhur bir şehirdir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *el-Büldân*, 2/156; Mustafa Fayda, “Celûlâ Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 272.

²⁸⁵ Taberî, *Târîh*, 7/410, 412.

üzerinden Irak'a ulaşmayı hedeflemesi iki ordunun nehir kıyısında adeta birbirlerini görecektir şekilde karşılıklı ilerlemesine ve bir bedevînin yardımıyla nehrin geçiş yerini öğrenen Kahtabe'nin hücumu ile 8 Muharrem 132/27 Ağustos 749 tarihinde çarşamba gecesi Fellûce köyünün yakınlarında çatışmasına sebep olmuştur.²⁸⁶

Yezîd b. Hübeyre'nin Fırat nehri üzerindeki bu mücadelesinde beraber omuz omuza savaştığı komutanlardan birisi de sağ kolu olan Ma'n b. Zâide'dir. Ma'n b. Zâide, İbn Hübeyre'nin yönlendirdiği Muhammed b. Nübâte'nin birliği arasında Kahtabe'ye karşı savaşarak iyi bir iş çıkarmış, en nihayetinde Kahtabe'nin başına ya da omzuna bir kılıç darbesi indirerek Kahtabe'yi yaralamıştır. Darbe sonucu suyun içine düşen Kahtabe, Horasanlı askerler tarafından kurtarılmaya ve yaralı vaziyette çıkarılmaya çalışılsa da çarpışma devam ettiği için kurtarılamamış, suyun içinde aynı günün akşamına doğru (8 Muharrem) vefat etmiştir.²⁸⁷ Kahtabe'yi Ma'n b. Zâide'nin öldürdüğü söylenmiştir. Bununla birlikte kaynaklarda Yahyâ b. Husayn, Harb b. Selem, Harb b. Kemm b. Ahvez, Kahtabe'den intikam almak isteyen Ahlem b. İbrâhim b. Bessâm ve kardeşi Bessâm b. İbrâhim gibi isimlerin öldürdüğüne dair rivayetler de bulunmaktadır.²⁸⁸

Ma'n b. Zâide, Fırat nehri kıyısındaki bu çarpışmada kahramanca mücadele ederek Mervân b. Muhammed'in önemli komutanlarından ve valilerinden Nasr b. Seyyâr'ı (ö. 131/748), Nübâte b. Hanzale'yi (ö. 130/748) ve Dâvûd b. Yezîd'i yenilgiye uğratan, Abbâsî hareketinin lideri İbrâhim'in görevlendirmesi ve Ebû Müslim'in ordularıyla desteklemesiyle Horasan'ı ele

---

²⁸⁶ İbn Hayyât, *Târîh*, 399; Taberî, *Târîh*, 7/413-414; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/314; Özeydin Abdülkerim, "Kahtabe b. Şebîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/201.

²⁸⁷ Taberî, *Târîh*, 7/415; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/314.

²⁸⁸ Taberî, *Târîh*, 7/414-415; Müellifi Meçhul, *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik*, nşr. M. J. De Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1871), 3/195; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/245; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/159.

geçirip Kûfe'ye kadar ilerleyen Kahtabe'yi öldürmeyi başarmıştır.²⁸⁹ Abbâsî hareketinin önemli komutanlarından biri olan Kahtabe Fırat kıyısındaki bu çarpışmada öldürülse ve Abbâsî ordusu komutanını kaybetse bile İbn Hübeyre, içinde bulunduğu zor durumdan kurtulamayıp yenilgiye uğrayarak Vâsıt'a çekilmek zorunda kalmıştır.²⁹⁰

Fırat nehri kıyısında yenilgiye uğrayan Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'nin Vâsıt'a çekilmesi (Muharrem 132/Ağustos 749) üzerine burada devam eden mücadeleler, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Halife Ebû'l-Abbâs tarafından bölgeye görevlendirilmesiyle şiddetle artarak devam etmiştir.²⁹¹ Nitekim bundan sonra Horasanlı askerler Şam ordusuna saldırılarını arttırmış, bu saldırılar karşısında Şam ordusu üst üste yenilgi almaktan kendini kurtaramamıştır. Ancak bir seferinde Ma'n b. Zâide, hendeklerin yanında Abbâsî kumandanı Ebû Nasr Mâlik b. Heysem'e karşı piyade şeklinde savaştıktan sonra belli bir müddet gizlenip Emevî komutanlarından Muhammed b. Nübâte b. Hanzale ile Horasan ordusuna karşı ani bir hücum gerçekleştirmiş ve kısa zamanlı bir zafer elde etmiştir. Şöyle ki Mâlik b. Heysem'in ordusuyla yapılan mücadelede yenik düşen Şam ehlinin Ma'n b. Zâide'yi gizlemesi ve Ma'n'ın hendeklerde pusuya yatıp askerlerin siperlerine çekildikleri anda ortaya çıkarak beraberindekilerle gece boyunca savaşması kısa süreli bir galibiyet sağlamıştır. Ancak Horasanlılardan pek çok kişinin ölmesi ve Dicle nehrine dökülmesi ile sonuçlanan bu başarılı taarruz, Ebû Nasr'ın kaçan ve nehre dökülen askerlerini cesaretlendirerek geri dönmelerini sağlamasıyla boşa çıkmış, Emevî birliklerinin yeniden hezimetini ile sonuçlanmıştır.²⁹² Ma'n b. Zâide'nin ve beraberindekilerin hendeklere gizlenmek suretiyle Horasanlı askerlere karşı bu saldırısı Mâlik b. Heysem'in oğlunun ölmesine ve Mâlik'in intikam hislerinin uyanmasına sebep olduğu için Emevî askerleri kalede uzun

---

²⁸⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/314; Özeydî, "Kahtabe b. Şebîb", 24/201.

²⁹⁰ Taberî, *Târîh*, 7/414-415; Fevzi, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 1/28; Aksu, *Mervân b. Muhammed*, 212.

²⁹¹ İbn Hayyât, *Târîh*, 400; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/353.

²⁹² İbn Hayyât, *Târîh*, 400-401; Belâzürî, *Ensâb*, 4/145; Taberî, *Târîh*, 7/453; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/220-221.

müddet hendeklerden yükselen ateşler içinde mücadele vermek zorunda kalmıştır.²⁹³

Yezîd b. Ömer Hübeyre, Abbâsî ordusuna karşı 11 ay boyunca kalede mukavemet göstermiş, kendisini kuşatan Mansûr'a kolaylıkla boyun eğmemiştir.²⁹⁴ İbn Hübeyre'nin direnişinin uzun soluklu olmasında Vâsıt'ın dayanıklı ve güçlü bir kale ile çevrili olması ve kalenin güçlü güvenlik önlemleriyle donatılması gibi sebepler etkili olmuş,²⁹⁵ bununla birlikte Ma'n b. Zâide gibi cesur Arap komutanların İbn Hübeyre'yi destekliyor olması da önem arz etmiştir.²⁹⁶ Nitekim İbn Hübeyre Ma'n'ın öneminin farkında olduğu için kuşatma sırasında Ma'n'ın mensubu olduğu Rebîa kavmi ile karşı karşıya gelmekten çekinmiş ve siyahları kuşanan Ebû Ümeyye et-Tağlibî'yi cezalandırmaktan dahi vazgeçmiştir. Nitekim İbn Hübeyre kuşatma altında iken Rebîa kavminden olan Ebû Ümeyye Abbâsîlere katılmış, Abbâsî taraftarları gibi siyahları şiar edinmiştir. Bunu duyan İbn Hübeyre haberin doğruluğunu teyit etmek üzere Ebû Osman'ı teftiş için gönderse de müfettişin görevini yapmasına izin verilmemesi üzerine Ebû Ümeyye'nin hapsedilmesine karar vermiştir. Buna mukabil İbn Hübeyre'nin Ebû Ümeyye'yi hapsedmesini haber alan Ma'n b. Zâide ve Rebîa'dan bazı kişiler İbn Hübeyre'nin mensup olduğu Benî Fezâre'den üç adamı yakalamışlar ve İbn Hübeyre'nin karşısında yer almışlardır.

İbn Hübeyre'nin Ebû Ümeyye'yi serbest bırakmak istememesi, iki grup arasında tansiyonun yükselmesine, Ma'n b. Zâide ve Abdurrahman b. Beşîr el-İclî'nin geri durmasına ve belli bir müddet de olsun desteklerini çekmesine sebep olmuştur. İbn Hübeyre ve sağ kolu Ma'n arasındaki bu kriz Yahyâ b.

---

²⁹³ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, thk. Ebû'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Suruş, 2000), 3/339; İbn Haldûn, *Târih*, 3/220-221.

²⁹⁴ Ya'kûbî, *Târih*, 2/353.

²⁹⁵ Apak, *Abbâsîler*, 51.

²⁹⁶ Aksu, *Mervân b. Muhammed*, 214.

Hudayn'ın ara buluculuğu ve bu kişilerin kuşatma anındaki desteklerinin öneminin İbn Hübeyre'ye hatırlatılması yoluyla çözülmüştür.²⁹⁷

Yezîd b. Ömer Hübeyre 11 ay sonra Mervân b. Muhammed'in ölüm haberini alınca kendisi, akrabaları, komutanları ve maiyeti için eman alarak teslim olmuştur.²⁹⁸ İbn Hübeyre'nin kendisi ve çevresi için aldığı eman, onun ve beraberindekilerin Abbâsî katliamından kurtulmalarını sağlayamamıştır. Abbâsîler iktidara geldikten sonra Emevîlere yönelik Şam'da, Mısır'da, Filistin'de, Yemen'de, Basra'da, Musul'da ve Hicaz'da katliamlar gerçekleştirmişler, Emevîlerin iktidara tekrar talip olmalarını engellemek için Emevî ailesini bitirmeye yönelik adımlar atmışlardır.²⁹⁹ Bu minvalde eman verip teslim olmalarını sağladıkları kişilerin emanlarını çeşitli sebeplerle ilga edip, cinayetlerini meşru göstermeye çalışmışlardır. İbn Hübeyre, Alioğullarından Ebû Muhammed Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib'e mektup yazdığı,³⁰⁰ Emevî devletini diriltmeye yönelik planlar kurduğu ve Abbâsî ailesine ihanet ettiği gerekçesiyle ailesi ve etrafındaki insanlarla katledilmiştir.³⁰¹

Havsere b. Süheyl el-Bâhilî, Muhammed b. Nübâte, Târik b. Kudâme,³⁰² Yahyâ b. Hudayn b. Münzir er-Rakkâşî de İbn Hübeyre gibi eman verildiği halde Abbâsîler tarafından katledilmiş kişilerdir.³⁰³ Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'nin sağ kolu olan, İbn Hübeyre'nin görevlendirmesiyle vilayetler arasında gidip gelen ilk kişi unvanını alan³⁰⁴ ve Vâsıt kuşatmasında büyük

²⁹⁷ Taberî, *Târîh*, 7/452; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/220.

²⁹⁸ İbn Habîb, *Esmâ' ü'l-Muğtâlîn*, 175; Belâzürî, *Ensâb*, 4/145.

²⁹⁹ Abbâsî hanedanından ve valilerinden Dâvûd b. Ali'nin Hicaz'daki katliamları için bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/352; Abbâsî hamedanından Salih b. Ali'nin Mısır'daki Emevîlere yönelik gerçekleştirdiği katliamlar için bkz. Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, nşr. Clément Huart, (Paris, 1899), 6/73-74; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1/323-324; Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyanlar*, 41.

³⁰⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 4/146; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/318.

³⁰¹ Belâzürî, *Ensâb*, 4/146; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 3/399.

³⁰² Belâzürî, *Ensâb*, 4/236.

³⁰³ İbn Hayyât, *Târîh*, 402; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/353-354.

³⁰⁴ Hemdânî, *el-İklîl*, 1/313; Yâfiî, *Mir'ât*, 1/246.

yararlılıklar gösteren Ma'n b. Zâide ise bu katliamdan kurtulmayı başarmıştır. Ma'n'ın Abbâsîlerin katliamından kurtulması, İbn Hübeyre'nin biatını bildiren ve Vâsıt'ın fethini müjdeleyen heyetin içinde Ebü'l-Abbâs'ın huzuruna Kûfe'de çıkması ve sonrasında da Ebü'l-Abbâs'dan saklanması ile gerçekleşmiştir.³⁰⁵ Vâsıt'ın fethini müjdelemek üzere Ebü'l-Abbâs'a giden heyette yer aldığı için kurtulan Ma'n'ın, Mansûr tarafından vilayetlere vali olarak görevlendirildiği ancak oradaki malları gasp etmesi üzerine kanının heder edildiği de kaynaklarda rivayet edilmiştir.³⁰⁶

Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, 13 Zilkade 132/23 Haziran 750 pazartesi gecesi öldürülmüştür.³⁰⁷ Yezîd'in öldürüldüğü ya da Vâsıt'ın fethinin Ebü'l-Abbâs'a müjdelendiği tarihten itibaren gizlenen Ma'n, İbn Hübeyre'nin emirlerine kendisini adanmış ve ona son nefesine kadar vefalı kalmış biri idi.³⁰⁸ Vâsıt kuşatmasında önemli başarılar ve yararlılıklar gösteren Ma'n, Vâsıt'ın kenarına kazılan hendeklerde Horasanlılara karşı kahramanca savaşması ve İbn Hübeyre'ye olan bağlılığı ile Mansûr'un dikkatini ve düşmanlığını üzerine çekmiştir.³⁰⁹ Ma'n, beceri ve cesareti ile Mansûr'un iktidarı için tehlikeli görülmüş, Mansûr'un hilâfetinden itibaren aranan ve kanı heder edilecekler listesinde yer alan bir kişi olmuştur.

---

³⁰⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 4/146; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 11/491; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/319; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1/323.

³⁰⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 12/238.

³⁰⁷ İbn Hayyât, *Târîh*, 402; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/321.

³⁰⁸ Hemdânî, *el-İklîl*, 1/313; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/245.

³⁰⁹ Kelpetin, "Ma'n b. Zâide", Ek-2/191.

3. ABBÂSÎLERDEN GİZLENMESİ VE RÂVENDİYYE OLAYLARI İLE ORTAYA ÇIKIŞI

Ma'n b. Zâide, Vâsıt kuşatmasında Yezîd b. Ömer b. Hübeyre ile beraber kahramanca çarpışarak Emevî ordusunun Vâsıt kalesinde 11 ay direnebilmesinde mühim rol oynayan kişilerden biridir. Ma'n, Mervân'ın vefat haberinin ulaşmasıyla İbn Hübeyre ile eman alarak teslim olmuş, Abbâsîlerin ahde vefasızlık edip eman verdikleri kişileri kılıçtan geçirdikleri sıralarda Kûfe'de Halife Ebü'l-Abbâs'ın yanında bulunduğu için tehlikeyi atlatarak canını kurtarmıştır.³¹⁰ O, Emevîlere yönelik gerçekleştirilen kıyımdan belli bir müddet kurtulsa da Mansûr'un verilen emanı hiçe saymasıyla aranır hale gelmiştir.³¹¹

Mansûr, Ebü'l-Abbâs'ın Ma'n b. Zâide'ye verdiği emanı ilga edip³¹² Ma'n'ı bulmak için hummalı bir çalışma başlatmış ve onu getiren kişiyi ödüllendireceğini tellalları vasıtasıyla herkese haber vermiştir. Ma'n, takip konusunda ciddileşilip başına mükâfat konulmasıyla, tanınmamak için güneş altında kalıp bronzlaşmaya, sakallarını seyrekleştirip³¹³ avurtları çökünceye kadar zayıflamaya ve üzerine pamuktan yapılmış hantal bir cübbe alarak badiyeye doğru gitmeye mecbur kalmıştır. Tanınmaz bir halde yol aldığını düşünürken kılıç kuşanmış bir Abbâsî askeri (*müsevved*) tarafından takip edildiğini fark etmiş, izini kaybettirdiğini düşünürken birden devesinin yularını tutan ve onu ıhtırmaya muvaffak olan bir adam ile karşı karşıya gelmiştir. Adamın kendisinin halifenin istediği kişi olmasında diretmesi ve ellerinden tutarak onu engellemesi karşısında başlangıçta ben kim Ma'n kim diyerek itiraz etse ve elinden kurtulmaya çalışsa da Ma'n, adamı ikna edememiş, yanında taşıdığı mücevheri canına karşılık hibe ederek kurtulmaya çalışmıştır. Kendisine fırlatılan mücevher karşısında şaşkınlığa düşen adam, Ma'n'a bu mücevherin malının kaçta kaçına denk geldiğini

---

³¹⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 4/146.

³¹¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/319.

³¹² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 12/101.

³¹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/149.

sormuş, onda birine tekabül ettiğini öğrenince “*Vallahi rızkım Mansûr’dan her ay 20 dirhem iken bu mücevherin kıymeti binlerce dinar oluyor. Bu mücevheri sana, kendine ve insanlar arasında şöhret bulan cömertliğine hibe ediyorum. Bil ki bu dünyada senden daha cömerdi de vardır. Kendini beğenme, bundan sonra yaptığın bütün cömertlikleri küçümse ve cömertliğinden geri durma*” diyerek mücevheri Ma'n b. Zâide'ye geri vermiştir. Adam, mücevherin kendisi için bir önem ifade etmediğini ve yaptığının indinde ele verilmesinden daha kötü olduğunu söyleyen Ma'n'a aldırış etmeden oradan uzaklaşmış ve ortadan kaybolmuştur. Ma'n, daha sonra bu adamı bulmak için çok çaba harcadığını ancak yer yarılıp içine girmiş gibi hiçbir yerde bulamadığını söylemiştir.³¹⁴ Başka bir rivayette Ma'n'ın gizlendiği dönemde başına gelen olayları Mansûr'a anlattığı zaman, Mansûr'un Ma'n'ı kurtaran bu kişiyi bulmak ve ödüllendirmek için kölelerin hepsini tek tek huzuruna çıkardığı ve adamı bularak onu en yakın adamları arasına kattığı da ifade edilmiştir.³¹⁵

Hilâfetin Abbâsîlere geçtiği 132/750 yılından Râvendiyeye olayının vuku bulduğu 140/758 yılına kadar yaklaşık sekiz-dokuz yıl gizlenen Ma'n, bu süreçte çeşitli zorluklar yaşamış ve yakalanma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde o, muhtemeldir ki şehirde gizlenmiş, Mansûr'un aramasının şiddetlendiği vakit badiyede ikamet etmiştir. Râvendiyeye olaylarının patlak vermesinden önce eman dilemek üzere Mansûr'un hâcibi Ebû'l-Hasîb Merzûk'un yanında gizlendiği söylenen Ma'n, Râvendiyeye olaylarının vuku bulması ile büyük bir kahramanlık örneği göstererek yeniden tarih sahnesine çıkmıştır.³¹⁶

---

³¹⁴ İsfahânî, *el-Egânî*, 10/84-85; Ebû Ali el-Muhassin b. Ali Tenûhî, *el-Ferec ba' de's-Şidde*, thk. Abbûd eş-Şalcî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1978), 4/51-53; Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-Üdebâ ve Muhâverâtü's-Suarâ ve'l-Bülegâ*, thk. Ömer Tabbâ (Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1999), 1/682; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/149-150; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/245-246.

³¹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 12/239.

³¹⁶ Taberî, *Târîh*, 7/507; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/87.

Râvendîyye, Abbâsî ihtilâlinden önce ortaya çıkmış, hilâfetin Abbâsîlere geçmesi gerektiğine inanan insanların müntesibi olduğu aşırı Şîî bir fırkadır. Bu fırka, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Hanefiyye'yi imamları kabul eden ve Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) isyanında ortaya çıkan Keysânîlerin, imâmetin sahibi konusunda bölünmeleri sonucunda neşet etmiştir.³¹⁷ Râvendîler, pek çok fırkaya ayrılmakla birlikte asıl olarak, Muhammed b. Hanefiyye'nin vefatından sonra imâmetin, Ebû Hâşim'den amcazadesi Muhammed b. Ali'ye veraset yoluyla geçtiğini kabul edenler ve Hz. Muhammed'den (s) sonra amcası Hz. Abbâs'a ve ondan da oğullarına geçtiğini düşünenler olmak üzere iki ana gruptan oluşmaktadır. İmâmetin Ebû Hâşim'den Muhammed b. Ali'ye geçtiğini kabul edenler de kendi içinde fırkalara ayrılmakta olup bunlar, imamın Mansûr ve sonrasında Mehdî olduğunu kabul edenler, imamı Mansûr kabul edip ona ulûhiyet ve Ebû Müslim'e nebîlik yükleyenler ve imâmetin Ebû'l-Abbâs'dan Ebû Müslim'e geçtiğini kabul edenler olmak üzere üç gruptur.³¹⁸

Mansûr döneminde ayaklanan ve konumuz olan Râvendîyye, kurucuları Abbâsî propagandacısı³¹⁹ Abdullah er-Râvendî (ö. II. /VIII. yüzyılın ilk yarısı) olan, Ebû Ca'fer el-Mansûr'u kendilerini yedirip içiren Rab, Ebû Müslim'i onun Peygamberi, Heysem b. Muâviye'yi³²⁰ (ö. 156/ 773) Cebrâîl, Osman b. Nehîk'i³²¹ de Hz. Âdem'in ruhunun hulûlü kabul eden fırkadır.³²² Onların İsfahan şehrine bağlı Ravend isimli bir kasabada yaşayan Ablak ismindeki

³¹⁷ Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, 357-358; Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyanlar*, 147; Öz, "Keysânîyye", 25/363.

³¹⁸ Abdülazîz Dûrî, *el-Asrû'l-Abbâsiyyü'l-Evvel: Dirâse fi't-Târîhi's-Siyâsi ve'l-İdârî ve'l-Mâlî* (Beyrut: Dârü't-Talîa, 1988), 70-71.

³¹⁹ Müellifi Meçhul, *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye ve fi Ahbâri'l-Abbâs ve Veledihi*, thk. Abdülazîz Dûrî (Beyrut: Dârü't-Talîa, ts.), 222; Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyanlar*, 148.

³²⁰ Heysem b. Muâviye (Ebu'l-Hattâb) Ebiverd cemaatindeki 7 kişiden biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Ahbârü'd-Devle*, 218,221.

³²¹ Osman b. Nehîk, Ebû Müslim'i ve beraberindekileri katleden kişidir. Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, 4/146; Yetmiş Abbâsî davetçisinden ve yine Ebiverd cemaatinden birisidir. Bkz. *Ahbârü'd-Devle*, 218, 220.

³²² Belâzürî, *Ensâb*, 4/235; Taberî, *Târîh*, 7/505; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, 6/83-84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/86; Dûrî, *el-Asrû'l-Abbâsiyyü'l-Evvel*, 70-71.

sapkın fikirli bir kişinin görüşlerini kabul ettikleri için bu isimle adlandırıldıkları da söylenmiştir.³²³

Râvendîyye olayının vukuu tarihi hakkında kaynaklarda 136-137/753-754,³²⁴ 139-140/756-757,³²⁵ 141/758-759³²⁶ ve 142/759³²⁷ gibi çeşitli tarihler verilmektedir. Olayın cereyan ettiği tarihin bu şekilde ihtilaflı zikredilmesi Râvendîyye'nin sadece bir kere değil birkaç kere isyan etmesinden ileri gelmektedir.³²⁸ Ma'n b. Zâide'nin Yemen'e vali tayin edildiği vakit (142/757), Abbâsîlere hizmet süresi (yaklaşık 10 yıl)³²⁹ ve ölüm tarihi (152/769)³³⁰ göz önüne alındığında Mansûr döneminde olan isyan kuvvetle muhtemel 140-141/757-758 yıllarına tekabül etmektedir.

Râvendîlerin ayaklanmasının sebebi hakkında kaynaklarda farklı yorumlar serdedilmiştir. Râvendîlerin lider kabul ettikleri Ebû Müslim'in öldürülmesi sebebiyle isyan ettiği klasik kaynaklarda zikrolunmuştur.³³¹ Ebû Müslim, Abbâsî ihtilâlinin başarıya ulaşmasında kilit rol oynayan önemli isimlerden birisidir. O Horasan'da büyük bir taraftar toplamış ve ihtilâlin askerî kanadını yönetmiştir. Ayrıca Ebû'l-Abbâs döneminde Horasan gibi önemli bir vilayetin valiliğine getirilerek başarısı takdir edilirken Mansûr döneminde bir tuzak ile Ebû Müslim öldürülmüştür.³³²

---

³²³ Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri*, 217.

³²⁴ Taberî, *Târîh*, 7/505.

³²⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 4/236.

³²⁶ Taberî, *Târîh*, 7/505; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/86; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/336.

³²⁷ Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübü'l-Arabî, 1960), 384.

³²⁸ Sürûrî, "el-Alâkatü'l-A'dâiyye", 5/209.

³²⁹ Tezin ileriki sayfalarında konu detaylıca işlenecektir.

³³⁰ Konu hakkındaki ayrıntılar Ma'n b. Zâide'nin suikastı başlığında verilecektir.

³³¹ Dîneverî, *Ahbâr*, 384.

³³² Dîneverî, *Ahbâr*, 380-382; Taberî, *Târîh*, 7/479-490; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/60-62. Ebû Müslim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nadir Karakuş, *Bir İhtilalcinin Anatomisi: Ebû Müslim Horasanî* (Neva Yayınları: İstanbul, 2017).

Ebû Müslim'in Ebû'l-Abbâs öldükten sonra halife olan Mansûr'un hilâfetini geç kutlaması, hac emirliği yapan Ebû Mansûr'u arkada bırakması, Abdullah b. Ali³³³ (ö. 147/764) isyanı için görevlendirildiğinde Mansûr'u alaya alan söz ve davranışlar serdetmesi, isyanı bastırdıktan sonra elde ettiği Şam hazinelerini Mansûr'a teslim etmemesi ve nihayetinde Horasan valiliğinden alınıp Şam ve Mısır valiliği tayinine itiraz etmesi kaynaklarda öldürülme sebepleri olarak gösterilmiştir.³³⁴ Bu konudaki asıl sebep ise Ebû'l-Abbâs döneminden itibaren güçlü ve iktidarda söz sahibi olan Ebû Müslim'in bu gücünün Mansûr tarafından fark edilmesi ve kırılmak istenmesidir.³³⁵ Abbâsiler adına hilâfeti alabilecek güç ve zekâyâ sahip olan ve Horasan'da önemli bir taraftar elde eden Ebû Müslim'in bu potansiyeli Abbâsiler aleyhine oluşabilecek herhangi bir tehlikeye karşı yok edilmek istenmiştir.³³⁶ Nitekim Ebû Müslim'in katlinden sonra ortaya çıkan ayaklanmalar³³⁷ onun Horasan'daki nüfuzunu ve gücünü kanıtlar niteliktedir.

Ebû Müslim'in öldürülmesi sebebiyle Horasan'da Sünbâz, Üstazsis, Mukanna' gibi pek çok isyan ortaya çıkmıştır.³³⁸ Râvendîler de Ebû Müslim'in intikamını almak için ayaklanmışlar ancak bunu Mansûr'u itibarsızlaştırmak ve halk nezdindeki kıymetini düşürmek yoluyla yapmak istemişlerdir. Mansûr'un sarayında tavaf etmeleri ve Mansûr'un Rableri olduğunu ilan etmeleri bu amaca binaen olmalıdır.³³⁹

Râvendîlerin isyan etmesindeki bir sebep de Abbâsiler tarafından unutulmaları ve bekledikleri maslahatların gerçekleşmemesi olmuştur. Şöyle

---

³³³ Mansûr'un amcası olup Abbâsî devletinin kuruluşunda önemli rol oynayan kişilerden biridir. Mervân b. Muhammed'in ordusunu yendiği için hilâfet hakkının kendisinde olduğunu iddia ederek isyan etmiştir. Bkz. Ethem Ruhi Fırlı, "Abdullah b. Ali b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/82-83.

³³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/56-57.

³³⁵ Dîneverî, *Ahbâr*, 376.

³³⁶ Apak, *Abbâsîler*, 74-75.

³³⁷ Detaylı bilgi için bkz. Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri*, 209-236.

³³⁸ Detaylı bilgi için bkz. Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyanlar*, 123-165.

³³⁹ Apak, *Abbâsîler*, 77-80.

ki Abbâsîler iktidarın en büyük adayı ve talibi olan Alioğullarına rağmen hilâfeti devralmışlar, halkın ve ulemanın desteğini sağlamak maksadıyla iktidara geldikten sonra Alioğullarına karşı meşruiyetlerini sağlamlaştırmak için Kur'ân ve sünnet hamiliğini üstlenmişlerdir. Bu minvalde ihtilâli, dini bir söylem olan “er-Rızâ min Âl-i Muhammed” sloganı ile başlatan Abbâsîler, aşırı Şiî grupların desteği ile iktidara gelme izleniminden de kaçınmışlardır.³⁴⁰ Bu amaçla ihtilâlin başında kendilerinden siyasi, sosyal, ekonomik ve demografik olarak her anlamda faydalandıkları Râvendîlere hoş muamelede bulunurlarken ihtilâl sonrasında bu tavırlarını değiştirmişler, İslâm'a aykırı tutumları sebebiyle kendilerinden uzaklaştırmışlardır.³⁴¹ Bu görüşe göre Râvendîlerin isyan etmesindeki sebep, ihtilâlin öncü birliklerini oluşturup büyük faydalar sağlamalarına rağmen ihtilâl sonrasında dinî söylemleri gerekçesiyle unutulmaları ve değer görmemeleri olmuştur.³⁴²

Ebû Müslim'i Mansûr'un peygamberi olarak kabul eden Râvendîlerin, inançlarına göre dilediğini öldürüp dilediğini yaşatan ve uğruna kibleyi bile değiştirebileceklerini söyledikleri³⁴³ Mansûr'un Ebû Müslim'i öldürmesi sebebiyle isyan etmediği anlaşılmaktadır.³⁴⁴ Nitekim Mansûr'un sarayını tavaf ettikleri anda engellenmeleri üzerine “*Mansûr bizim ilahımızdır, bazı peygamberlerini öldürdüğü gibi bizi de öldürebilir. O yarattıklarına istediğini yapar ve yaptığından sual olunmaz.*”³⁴⁵ demeleri de bu gerçeği izhar etmektedir. Râvendîlerin daha Ebû Müslim hayatta iken ekonomik ve siyasi sebeplerle

---

³⁴⁰ Şemsan, *el-Yemen*, 134.

³⁴¹ Dûrî, *el-‘Asrû'l-‘Abbâsiyyü'l-Evvel*, 72; Fevzi, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 1/36; Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyanlar*, 15.

³⁴² Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyanlar*, 147.

³⁴³ Belâzürî, *Ensâb*, 4/235.

³⁴⁴ Dûrî, *el-‘Asrû'l-‘Abbâsiyyü'l-Evvel*, 72; Kasım İlgün, *Halife Mansûr ve Dönemi (136-158/754-775)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994), 74-75.

³⁴⁵ İlgün, *Halife Mansûr ve Dönemi*, 75.

Bihâferîd³⁴⁶ liderliğinde ayaklanmaları da bu görüşü desteklemektedir.³⁴⁷ Buna göre Râvendîler Emevîler döneminde şikâyetçi oldukları hususların değişeceğine yönelik umut beslemişler, her yönden iyi bir hal için Abbâsîlerin tarafında yer almışlar ancak bekledikleri hususların iyileşmeyip daha kötü bir hal aldığını görünce, şikâyetçi olmak,³⁴⁸ bağılıklarını ve varlıklarını tekrar hatırlatmak üzere³⁴⁹ Mansûr'un sarayına gitmişlerdir. Mansûr'un onların düşüncelerini onaylamaması, Rab olduğunu inkâr etmesi³⁵⁰ ve liderlerinden 200 kişiyi³⁵¹ hapsedmesi üzerine de Mansûr'un dinsizliğini³⁵² ve artık ulûhiyet makamına sahip olmadığını³⁵³ ilan ederek isyan etmişlerdir.

Toplam 600 kişi ile Horasan'dan Hâşimiye³⁵⁴ şehrine gelen Râvendîler çıkardıkları taşkınlık sebebiyle Mansûr tarafından ihtar edilmişler, uyarılarının dinlenmemesi üzerine önde gelenlerinin hapsedilmesi suretiyle cezalandırılmışlardır. Liderlerinin cezalandırılmasına anlam veremeyen Râvendîler sahte bir cenaze merasimi düzenleyerek boş bir tabut ile³⁵⁵ hapislananın önüne kadar ilerlemişler ve liderlerini kurtarıp Mansûr'un sarayına saldırmışlardır. Râvendîler, şehri savunacak süvari birlikleri olmayan Mansûr'a şehrin kapılarını kapatarak ve dışarıdan gelebilecek yardımı engelleyerek sarayında zor anlar yaşatmışlardır.³⁵⁶

---

³⁴⁶ İhtilal başarıya ulaştıktan sonra beklentileri karşılanmayan ve hayal kırıklığına uğrayan insanların Horasan bölgesinde başlattıkları isyandır. Bkz. Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyanlar*, 124-125.

³⁴⁷ Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyanlar*, 125.

³⁴⁸ Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyanlar*, 127.

³⁴⁹ Dûrî, *el-‘Asrû'l-‘Abbâsiyyü'l-Evvel*, 72; Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyanlar*, 151.

³⁵⁰ Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyanlar*, 153.

³⁵¹ 80 kişinin hapsedildiği de söylenmiştir. Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 12/101.

³⁵² San' ânî, *Gâyetü'l-Emânî*, 131.

³⁵³ Dûrî, *el-‘Asrû'l-‘Abbâsiyyü'l-Evvel*, 72.

³⁵⁴ Kûfe'nin yakınında Ebû'l Abbas es- Seffâh tarafından kurulan bir şehirdir. Bkz. İsfahânî, *el-Egânî*, 10/85.

³⁵⁵ Belâzürî'de bir kadın cenazesini taşıyor görünümü verdikleri ve tabutun silahla dolu olduğu geçer. Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, 4/235.

³⁵⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 4/235; Taberî, *Târîh*, 7/505; *Kitâbü'l-Uyûn*, 3/227-228; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 5/86; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/336.

Mansûr'un sıkıntıya düştüğü bu dakikalarda eman dilemek üzere hâcib Ebû'l-Hasib Merzûk'un yanında saklanan Ma'n, hâcibin Mansûr'a haber etmesi ve müsaade istemesi yoluyla ortaya çıkmıştır. Mansûr Ma'n'ın kapıda olduğunu haber aldığı anda, Arapların soylusu ve kahramanı diyerek ona iltifat etmiş, Râvendilere karşı takınılması gereken tutum hakkında fikir danışmıştır. O, Ma'n tarafından teklif edilen halkın para karşılığında desteğinin sağlanması fikrini faydasız görüp sarayında binek olmadığı için önce piyade olarak daha sonra bineğin getirilmesi ile at üstünde ilerleyerek Râvendiler üzerine hücum etmiştir. Mansûr ileri atılınca ona geri dönmesi için yalvaran ve bu işin tehlikeli olabileceğini hatırlatan Ma'n'ı dinlememiş, Râvendilere karşı halkın yardımını sağlayabilmenin yolunu şahsının savaşmasında görmüştür. Bunun üzerine Ma'n bineğin dizginlerinden tutarak Mansûr'un önünde ilerleyerek Râvendilere karşı cesurca, kendini feda edercesine savaşmış, önce bir sonra dört kişi derken bir saat içinde bütün Râvendileri öldürüp Mansûr'un takdirini kazanmıştır.³⁵⁷

Başka bir rivayete göre ise Hâşimiye şehrinin yakınlarında gizlenen Ma'n b. Zâide, Mansûr'un zor anlar yaşadığı ve neredeyse öldürüleceği sırada³⁵⁸ peçeli ve tebdil-i kıyafet içinde ortaya çıkmış ve savaş meydanında isyancılara karşı mertçe çarpışarak kalabalığı yara yara Mansûr'un önüne kadar ilerlemeyi başarmıştır. Ma'n az önceki kahramanca mücadelesini kastederek ve bineğin gemini tutmaya daha layık olduğunu vurgulayarak Mansûr'un bineğinin önünde duran bir diğer hâcibi Rebî' b. Yûnus'tan (ö. 169/785)³⁵⁹ gemi almış, Mansûr'un da onayı ile Râvendilerle halifenin önünde çarpışmaya başlamıştır. Kılıcını Râvendilerin üzerinde gezdiren Ma'n, sert ve ani hücumları ile onları bir duvar köşesinde sıkıştırıp hepsinin öldürülmesini

³⁵⁷ Belâzürî, *Ensâb*, 4/235; Taberî, *Târîh*, 7/507-508; İsfahânî, *el-Egânî*, 10/85-86; *Kitâbü'l-Uyûn*, 3/227-228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/87; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/337; San'ânî, *Gâyetü'l-Emânî*, 130-131.

³⁵⁸ Apak, *Abbâsîler*, 80.

³⁵⁹ İbn Hayyât, *Târîh*, 436; Ebû Ca'fer Muhammed İbn Habîb, *el-Muhabber*, tsh. İlse Lichtenstadter (Beyrut: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1942), 259-260.

sağlamıştır.³⁶⁰ Savaş bitip bütün Râvendiler öldürüldüğünde Mansûr'un dilemesiyle peçesini açan Ma'n kimliğini izhar etmiş, savaş bittiği anda ortadan tekrar kaybolmuştur.³⁶¹

Ma'n b. Zâide'nin gösterdiği cesaret ve fedakârlık sayesinde bir saat içinde bastırılan isyandan sonra Mansûr, vaktin sonuna doğru öğle namazını kıldırması, akşam yemeğinin hazırlanması ile beraberindekilerle yemeğe geçmiştir. Sofrada Ma'n b. Zâide'nin olmadığını fark ettiğinde hâcibinden Ma'n'ı istetmiş, ortadan kaybolmasına karşı *"Bunca faydasına rağmen kendisini affetmeyeceğimizi mi düşünüyor"* diyerek eman verdiğini açıklamıştır. Bununla birlikte Ma'n yemeğe gelinceye kadar hiçbir şey yiyip içmemiş, Ma'n geldiğinde Kusem'i yerinden kaldırıp Ma'n'ı oturtturarak ona iltifatta bulunmuştur.³⁶²

Yemek bittiğinde Mansûr, Ma'n b. Zâide'nin yiğitliğini ve kahramanlığını övmeye başlamış, amcası Îsâ b. Ali'ye dönerek Ma'n hakkındaki taaccübünü ve beğenisini şöyle dile getirmiştir. *"Bir adamın bin kişiyle savaştığını duymuştum da inanmamıştım. Ta ki Ma'n b. Zâide'yi görünceye kadar."*³⁶³ Başka bir rivayette Îsâ b. Ali'ye şöyle dediği de aktarılmıştır. *"Ey Ebü'l- Abbâs, adamların kralını duydun mu? Vallahi o Ma'n b. Zâide'dir."*³⁶⁴ Ma'n savaş esnasındaki şecaat ve fedakârlığı ile Mansûr'un gönlünü kazanmayı başarmış, kendisini affettirdiği gibi saraya girip çıkabilen en yakın adamlarından ve dostlarından olmuştur. O, bu olay sonrasında Mansûr'un

---

³⁶⁰ Taberî, *Târîh*, 7/506; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 3/299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/86; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/246-247; Zehebî, *Siyer*, 7/97.

³⁶¹ Taberî, *Târîh*, 7/508; *Kitâbü'l-Uyûn*, 3/228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/88; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/234.

³⁶² Taberî, *Târîh*, 7/506, 508; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/88; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/337.

³⁶³ Belâzürî, *Ensâb*, 4/236; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/87; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 12/102.

³⁶⁴ Belâzürî, *Ensâb*, 4/236.

izzet ve ikramına mazhar olmuş, on bin dirhemle ödüllendirildiği gibi Yemen valiliğine de getirilmiştir.³⁶⁵

Mansûr nezdinde önemli bir mevkîe yükselen Ma'n b. Zâide, Emevîlerin kıymetli komutanlarından ve Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'nin en sadık adamlarından olmasına rağmen, başına ödül konulduğu halde 141/758-759 yılında gerçekleşen bu olayda gösterdiği yiğitlik ve bahadırılık sayesinde kendini affettirmeyi başarmıştır. Onun affedilmesinde Râvendîyye gününde gösterdiği cesaret ve fayda etkili olmakla birlikte başka sebepler de bunda etkin rol oynamıştır.

Abbâsîlerin, devletin kuruluş aşamasında kendisinden önceki devletlerin birikiminden yararlanmak istemeleri ve bu sebeple Emevîler dönemindeki liyakat sahibi ve tecrübeli kimseleri istihdam etmeyi arzulamaları bu sebeplerden biridir. Ma'n, Abbâsîlere karşı Emevî safında yer almış olsa da tecrübesi, donanımı ve nüfuzu sayesinde affedilen ve Abbâsî hizmetinde önemli idarî işlerde vazifelendirilen kişilerden biridir.³⁶⁶

Abbâsîler, iktidarı Emevîlerden devraldıktan sonra kendilerine rakip olabilecek kimseleri kıyıma uğratmış, onların gücünü kırmaya çalışmışlardır. Nitekim bu uğurda Alioğullarına baskı uygulamışlar, Emevî ailesinden pek çok kimseyi kadın, çocuk, yaşlı demeden kılıçtan geçirmişlerdir.³⁶⁷ Ümeyyeoğullarına yönelik gerçekleştirilen kıyımlar ve katliamlar kabirlerdeki Emevî halifelerine kadar uzanmış olsa da³⁶⁸ Ümeyyeoğullarından ve onlara destek verenlerden bazı kişiler bu süreçte affedilmişler hatta çeşitli devlet görevlerinde istihdam edilmişlerdir. Ma'n b.

---

³⁶⁵ Taberî, *Târîh*, 7/508; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 3/299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/88; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 12/102; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/247; Cenedî, *es-Sülûk*, 183; Zehebî, *Siyer*, 7/97; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/337.

³⁶⁶ Eskin, *Abbâsîler Döneminde Valilik*, 305.

³⁶⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* (Kahire: Dâru's-Sâvî, ts.), 1/285.

³⁶⁸ Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, 6/73-74.

Zâide'nin affedilmesinde Abbâsî devletinin kuruluş aşamasında önceki devletin birikiminden ve nitelikli kimselerin tecrübelerinden faydalanmak istemeleri etkili olmuştur. Nitekim Selm b. Kuteybe gibi kişiler de tecrübeleri ve nüfuzları sebebiyle devlet işlerinde istihdam edilmişler, Emevî devletinin seçkin ve kabiliyetli komutanları olarak Abbâsî hizmeti için görevlendirilmişlerdir.³⁶⁹ Aynı amaçla Yezid b. Ömer b. Hübeyre'nin de Mansûr tarafından tecrübesinden ve birikiminden faydalanılmak üzere sağ bırakılmak istendiği söylenmiştir. Abbâsîlerin Emevîlerin ileri gelenlerini öldürmeyip devlet kademelerinde kullanmalarında³⁷⁰ bir beis görmemelerinde zamanla hâkimiyeti tesis edip bu konuda kendilerine güvenlerinin oluşması da etkili olmuştur.³⁷¹

4. YEMEN VALİLİĞİ

Arap Yarımadası'nın güneyinde bulunan, Hint Okyanusu'na ve Kızıldeniz'e sınırları olan Yemen, Antik Grek ve Romalılar tarafından Mutlu Arabistan (Arabia Felix) olarak isimlendirilmektedir.³⁷² İsminin menşei Kâbe'nin ya da güneşin sağında yer alması ile açıklayanlar olmuşsa da³⁷³ asıl olarak ismi verimli ve münbit bir bölge olmasıyla ilintili olarak³⁷⁴ Sebe yazıtlarında geçen "hayırlı ve bereketli" manalarından gelmektedir.³⁷⁵ Nitekim dağlık ve engebeli arazilere sahip olan Yemen, aynı zamanda yağış

---

³⁶⁹ Eskin, *Abbâsîler Döneminde Valilik*, 32, 305.

³⁷⁰ Emevîler'e hizmet eden devlet adamlarından Abbâsî hizmetine girenler için bkz. Karakuş, *Bir İhtilalcinin Anatomisi*, 186-187.

³⁷¹ Eskin, *Abbâsîler Döneminde Valilik*, 242.

³⁷² Cengiz Tomar, "Yemen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/401.

³⁷³ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 2/69; Yâkût el-Hamevî, *el-Büldân*, 5/447.

³⁷⁴ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 2/69.

³⁷⁵ Adnan Tersisî, *el-Yemen ve Hadâretü'l-Arab* (Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, ts.), 14; Günaltay, *Arap Tarihi*, 103.

alan, ılıman bir iklime ve bereketli topraklara sahiptir.³⁷⁶ Okyanus kenarında olması ve ticarî kent özelliğini de bünyesinde bulundurması Yemen'i ilgi çekici bir bölge kılmış, İslâm öncesi dönemde Bizans ve Sâsânî gibi devletlerin istilalarına maruz kalmasına sebep olmuştur.³⁷⁷ Tarih boyunca Yemen Maîn, Sebe, Katabân ve Hadramevt gibi devletlere ev sahipliği yapmıştır.³⁷⁸

4.1. YEMEN İLE REBÎA ARASINDAKİ HİLF VE MA'N B. ZÂİDE'NİN YEMEN'E GÖREVLENDİRİLMESİ

Mansûr'un Ma'n b. Zâide'den inkıtaa uğratmasını istediği ittifak, kaynaklarda "Yemen ile Rebîa arasındaki hilf" şeklinde geçer.³⁷⁹ Tarihte Yemen adlı bir kabile bulunmamaktadır. Ancak Rebîa ile gerçekleştirilen bu hilfin, muayyen ve tek bir Yemen kabilesiyle olmaması, genel olarak Câhiliye döneminde Himyerîler,³⁸⁰ Kindeliler³⁸¹ ve Lahmîler³⁸² gibi Yemen kabileleri ile, Emevîler döneminde ise Ezd kabilesiyle akdedilmesi³⁸³ Yemen şeklinde genel bir ifadenin kullanılmasına sebep olmuş görünmektedir. Hz. Muhammed (s)³⁸⁴ ve Dört halife³⁸⁵ döneminde de gündeme gelen bu ittifak Mansûr döneminde Yemen, Umân, Yemâme ve Bahreyn gibi bölgelerde de

---

³⁷⁶ Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen Hasan b. Ahmed Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî (San'a: Mektebetü'l-İrşad, 2008), 90; Halil Ortakçı, *İslâmiyet'in Doğuşuna Kadar Himyerîler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 13.

³⁷⁷ Amrî, "Târîhu'l-Yemen fî Fecri'd-Da've", 1/598-600; Ortakçı, *Himyerîler*, 12-13, 215.

³⁷⁸ Ayrıntılı bilgi almak için bkz. Ortakçı, *Yemen*, 29-38.

³⁷⁹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 3/245-246.

³⁸⁰ Hemdânî, *ed-Dâmiga*, 413; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/231-234.

³⁸¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/33; Kinde nesep âlimlerinin çoğunluğuna göre Kahtânî soyundan türemiş bir kabiledir. Bkz. Temir, *Nesep Atlası*, 139.

³⁸² Kehhâle, *Kabâil*, 1/95.

³⁸³ Taberî, *Târîh*, 5/516.

³⁸⁴ Taberî, *Târîh*, 3/303.

³⁸⁵ Hz. Osman'ın şehadetinde Kinde-Rebîa galeyanının etkili olduğu bilgisi için bkz. İbn Hayyât, *Târîh*, 171-172; Hz. Ali'nin Basra isyancıları ve Muâviye ile mücadelesinde Kinde-Rebîa birlikteliğini sağlamak için çabaladığı bilgisi için bkz. Hemdânî, *el-İklîl*, 1/314; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/49; Nus, *el-Asabiyyetü'l-Kabeliyye*, 291.

Mansûr'un iktidarına karşı oluşmuş, idare karşıtı ayaklanmaların çıkmasına sebep olmuştur.

Genel olarak ortak düşman Mudar özelde ise Temîm kabilesine karşı oluşturulan Yemen ile Rebîa arasındaki bu birliktelik, Mansûr tarafından kendi iktidarı için bir tehlike olarak addedilip feshedilmek istenmiştir. Döneminde sert bir politika güden ve belki Emevîlerden daha insafsızca halkına eziyet eden Mansûr, Arapların bu zül altında daha fazla sessiz kalamayacağını bildiğinden iktidarına karşı oluşabilecek bir ittifakın tehlikesinden korkmuştur.³⁸⁶ Nitekim Emevî devletine karşı oluşturulan Abbâsî ihtilali de Emevîlerin kötü idaresine bir başkaldırı sonucu halkların bir araya gelmesiyle başarıya ulaşmıştı.

Rebîa kabilesinden Ma'n b. Zâide'nin Yemenlilere vali olarak görevlendirilmesi de bu iki kabilenin Mansûr'un valisine karşı birleşip isyan çıkarmalarından dolayı gerçekleşmiştir. Abbâsî valisi Abdullah b. Rebî' el-Hârisî'ye (134-142/752-759)³⁸⁷ karşı gerçekleşen bu hilf, Ebû Hamza liderliğinde ayaklanan Hâricîlerden arta kalanların, çoğunlukla Yemen ve Rebîa'dan oluşan destekçilerini tek bir şemsiye altında birleştirerek güçlenmek amacıyla yenilemeye azmettikleri bir hilftir.³⁸⁸ Hilf sabık vali Ali b. Rebî' b. Abdullah b. Abdülmedân'ın (134/751) Yemen ile Ebnâ³⁸⁹ arasında olan arazi problemini çözememesi sonucu gündeme gelip valiyi şehirden kovmasıyla (134/751) ilk başarısını kazanmıştır.³⁹⁰ Şöyle ki Hz. Muhammed'in (s) koyunlar ve develer için tahsis ettiği, otların ve ağaçların

³⁸⁶ Hemdânî, *ed-Dâmiga*, 402; Sürûrî, "el-Alâkatü'l-A'dâiyye", 5/207.

³⁸⁷ Eskin, *Abbâsîler Döneminde Valilik*, 347.

³⁸⁸ Mustafa Şâkir, *Devletü Beni'l-Abbâs* (Kuveyt, 1973), 1/231; Hasan Fâdıl Za'inül'ânî, *Siyâsetü'l-Mansûr Ebî Ca'fer ed-Dâhiliyye ve'l-Hâriciyye* (Bağdat: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1981), 227.

³⁸⁹ Ebnâ; Yemen'de Sâsânî hakimiyetinin devam ettiği süreç içerisinde İranlı bürokratlar ve askerlerin yerli kadınlarla evlenmesi sonucu doğan çocuklardır. Bkz. Fayda, "Ebnâ", 10/78-79.

³⁹⁰ Zebîdî, *Kurretü'l-Uyûn*, 109-110; San'ânî, *Gâyetü'l-Emânî*, 129-130; Fevzi, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye*, 1/100-101; Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyânlar*, 190.

kesilmesini nehyettiği Ruhbe³⁹¹ vadisi üzerine Ebnâ'nın hak iddia etmesi Yemenlilerle Ebnâ'nın tartışmasına ve iki grup arasındaki davanın Ali b. Rebî'e kadar ulaşmasına sebep olmuştur. Ali b. Rebî' de Hz. Peygamber'e nispet edilen ve Ebnâ'nın arazi üzerindeki haklarını ortaya koyan belgeyi Yemenlilerin kabul etmemesini yanlış bulup Yemenlileri cezalandırınca Yemenliler ayaklanıp Mansûr döneminde görevlendirilen sonraki vali Abdullah b. Rebî'i şehirden uzaklaştırmışlardır (142/749).³⁹²

Mansûr, hacca gitmek üzere Basra'ya yöneldiği vakit Yemen halkının Rebîa ile arasındaki hilfi yenileyerek valisine isyan ettiğini (141/ 758) ve valinin isyanı bastırmaktan aciz kaldığını öğrendiğinde hilfi feshetme yoluyla ayaklanmayı bastırmayı düşünmüş ve bu amaçla kabile asabiyeti fitilini ateşlendirebileceği Rebîa kabilesinden Ma'n b. Zâide'yi Yemen'e görevlendirmiştir. Mansûr'un bu amacı Ma'n b. Zâide'yi görevlendirirken ona söylediği şu sözlerde tebellür etmektedir. *"Seni Yemen'e görevlendirdim. Kılıcını onlara doğrult ve emûrû'l-mü'minînin istediği şeyi bana ulaştır."* Ma'n, Yemenli pek çok insanı öldürmek suretiyle söz konusu ittifakı parçalamıştır.³⁹³

Ma'n b. Zâide'nin Yemen'e görevlendirilme sebebi bazı kaynaklarda vali Abdullah b. Rebî' el-Hârisî'nin isyanıyla bağlantılı olarak aktarılmıştır.³⁹⁴ Söz gelimi aktarılan bu habere göre Mansûr'a başkaldıran Yemen halkı değil Ali b. Rebî'i'den sonra göreve gelen vali Abdullah b. Rebî'in kendisidir. Abdullah, Yemen halkına Mansûr'un istediği zulmü ve şiddeti uygulamak istemediği için yerine oğlunu vekil bırakarak Yemen'den ayrılmış, Mansûr da kendi kabilesinden ve nesebinden olmalarından dolayı valisinin Yemenlilere

³⁹¹ Ruhbe, San'a'nın kuzeyinden başlayıp Erhab adlı şehre kadar uzanan geniş bir vadidir. Bkz. Zebîdî, *Kurretü'l-Uyûn*, 110.

³⁹² Hazrecî, *el-Asced*, 1/58; Zebîdî, *Kurretü'l-Uyûn*, 109-110; Şemsan, *el-Yemen*, 207.

³⁹³ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/372; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 174-175; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 3/193; Hemdânî, *ed-Dâmîga*, 402; İsfahânî, *el-Egânî*, 10/86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/199; Şâkir, *Devoletü Beni'l-Abbâs*, 231; Za'inül'ânî, *Siyâsetü'l-Mansûr*, 227.

³⁹⁴ Taberî, *Târîh*, 8/64; San'ânî, *Gâyetü'l-Emânî*, 130.

sert davranmadığını anlayınca Kaysî kabileden Ma'n b. Zâide'yi bölgeye görevlendirmiştir.³⁹⁵

Filhakîka Ma'n b. Zâide'nin Yemen'e görevlendirilmesiyle alakalı bu iki rivayeti birleştirmemiz mümkündür. Yemenliler, Ebnâ ile yaşadıkları arazi problemini valiye getirmişler, valinin sorunu çözmemesi ve liderlerinden kişileri cezalandırması üzerine birleşerek valiyi şehirden kovmuşlardır. Halkın bu isyanına aynı kabileden olması dolayısıyla sert tepki vermek istemeyen ve Mansûr'un beklentisini karşılamayan Abdullah b. Rebî', çözümü oğlunu vekil bırakarak şehri terk etmekte bulmuş ve Mansûr'un isteğine karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Mansûr Yemenî kabileden olmayan Ma'n'ı buraya vali olarak görevlendirmiştir.

Emevîler döneminde Yemen'in nüfus yapısı dikkate alınarak atanan ve Abbâsiler döneminde de Muhammed b. Zeyd b. Abdülmedân'dan Abdullah b. Rebî' el-Hârisî'nin vekilliğini üstlenen oğluna kadar olan Yemenli kişilerden seçilen valiler, Mansûr döneminde farklı bir politika takip edilerek değiştirilmiş ve artık Yemenî olmayan kişilerin görevlendirilmesi yoluna gidilmiştir.³⁹⁶ Mansûr döneminde Ma'n b. Zâide ile bu silsile kırılarak Yemenlilere Yemenli olmayan vali görevlendirilme politikası uygulanmıştır.

Mansûr döneminde idareye muhalif olarak Yemen-Rebîa ittifakının sağlandığı ve Mansûr'un da bu ittifakı parçalamaya yönelik önlemler aldığı tek bölge Yemen bölgesi olmamış bilakis pek çok yerde bu ittifakın tecdidi gerçekleşmiştir. Söz gelimi Mansûr'un hilâfetinde ehl-i beytinden olsun ya da olmasın asilere ve bütün muhalif unsurlara karşı sert bir politika gütmesi,³⁹⁷ en ufak bir muhalefetle karşılaşmaları durumunda şiddete başvurmaları için valilerine tâlimat vermesi ve Emevîler dönemini aratmayan hatta onu aşan

---

³⁹⁵ Taberî, *Târîh*, 8/64-65; Muhammed Emin Salih, *Târîhu'l-Yemeni'l-İslâmî Asri'l-Vülât* (Kahire: Matbaatü'l-Geylânî, 1975), 112.

³⁹⁶ Târık Ebü'l-Vefâ Muhammed, *Târîhu San'a münzü Fecri'l-İslâm ve hattâ Evâhiri'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 46; Eskin, *Abbâsiler Döneminde Valilik*, 83.

³⁹⁷ Za'inül'ânî, *Siyâsetü'l-Mansûr*, 467.

baskısı³⁹⁸ Horasan, Sicistan, Yemen ve daha pek çok yerde devlete karşı ayaklanmaları beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda isyanların vuku bulduğu ve Mansûr'un yönetimine karşı Yemen-Rebîa ittifakının sağlandığı yerlerden biri de Sind bölgesi olmuştur. Vali Uyeyne b. Musa b. Ka'b'ın (141/758) Sind bölgesinde Yemen ve Rebîa'dan pek çok insanı öldürmesi, iki kabilenin yönetim aleyhine birleşmesine ve isyan etmesine yol açmıştır. Yemen valisi Abdullah b. Rebî'e karşı gerçekleştirilen ittifak ile eş zamanlı gerçekleşen (141/ 758) Yemen-Rebîa ittifakının oluşturduğu bu ayaklanma Mansûr'un Sind bölgesine Ömer b. Hafs el-Atekî'yi yönlendirmesiyle çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.³⁹⁹

Mansûr'un iktidarı için tehdit olarak algıladığı Yemen-Rebîa ittifakını parçalama ameliyesi sadece Yemen'de gerçekleşmemiştir. O, Yemen'e Ma'n b. Zâide'yi asabiyet fitilini ateşlemesi için görevlendirdiği gibi aynı amaçla Ezd kabilesinden Ukbe b. Selm el-Hunâî'yi de Rebîalılarının çoğunlukta yaşadığı Yemâme, Umân ve Bahreyn bölgesine tayin etmiştir.⁴⁰⁰ Bölgede Mansûr'un âmili Ebü's-Sâc'a karşı Süleyman b. Hâkim el-Abdî liderliğinde başlayan isyanın (151/768),⁴⁰¹ arka planında Yemen-Rebîa ittifakının etkili olması bölgeye yine asabiyet silahının kullanılabileceği Ukbe b. Selm el-Hunâî'nin yönlendirilmesine sebep olmuştur. Mansûr, Ma'n'ın Yemenlilere yaptıklarını hatırlatarak Ukbe'den kavminin intikamını almasını ve Rebîa'ya

---

³⁹⁸ Mansûr dönemindeki zulüm ve baskının Emevîler döneminden çok daha fazla olduğunu İfrîkiye kadısı Abdurrahman b. Ziyâd el-İfrîkî ile Mansûr arasındaki şu diyalogdan anlayabiliyoruz. Mansur her iki devre de yetişmiş kadıya Emevîlerin yönetimi ile kendi yönetimini kıyaslamasını isteyince Abdurrahman, "Ey emîr'l-mü minîn, çok kötü ameller ve haddi aşan zulümler gördüm. Vallahi senin yönetiminde gördüğüm zulüm ve zorbalığı onların yönetiminde görmemiştim. Bunun hilafet merkezine uzak olmasıyla bir ilgisi olduğunu düşünmüştüm ancak merkeze yaklaştıkça işin çok daha büyük olduğunu fark ettim." Bkz. Şemsan, *el-Yemen*, 114-115.

³⁹⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/372; Taberî, *Târîh*, 7/512; Za'înül'ânî, *Siyâsetü'l-Mansûr*, 209-211.

⁴⁰⁰ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 3/245-246.

⁴⁰¹ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/385; Taberî, *Târîh*, 8/39; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 175, 214.

sert davranmasını istemiştir.⁴⁰² Ukbe bölgede binlerce Rebâlıyı öldürüp kadınları da esir alarak Mansûr'un bu dileğini gerçekleştirmiş,⁴⁰³ Ma'n'ın Yemen'de ve Ukbe'nin Umân, Bahreyn ve Yemâme'de birbirleriyle yarışircasına yaptıkları eziyetler ve zulümler⁴⁰⁴ iki kabile arasındaki ittifakın bozulmasına yol açmıştır.⁴⁰⁵

Mansûr'un bir anlamda "böl, parçala, yönet" olarak özetleyebileceğimiz stratejisi sadece kabilelerle sınırlı kalmamış, ordusuna da sirayet etmiştir. Râvendiyeye olayında ordusunun gücünün farkına varan Mansûr, kendisine karşı birleşmeleri ya da başka bir grubu desteklemeleri halinde iktidarı için önemli bir konumda olan ordusunu itaat altına almayı düşünmüş, akrabası Kusem b. Abbâs'ın tavsiyesi ve faaliyeti ile amacına ulaşmıştır. Kusem, Yemenliler, Horasanlılar, Rebâlılar ve Mudarlılardan oluşan ordunun toplandığı bir sırada önceden görevlendirdiği bir kölesinin "Yemenliler mi yoksa Mudarlılar mı daha üstün?" sorusuna Peygamber, Kur'ân-ı Kerîm, Beytullah ve Halifetullah'ın Mudar'dan olması hasebiyle Mudar'ın daha üstün olduğu cevabını vererek orduda fitne ateşi yakıp orduyu parçalamıştır. Kusem'in Yemenlilerin fazileti ve şerefine dair hiçbir şey zikretmemesi Yemenlilerin tepkisine ve Mudarlılarla kavgaya tutuşmasına sebep olmuştur. Çıkan arbede sonucu Yemenliler bir tarafa, Mudarlılar bir tarafa, Rebâlı ve Horasanlı askerler bir tarafa dağılarak ordu dört ayrı fırkaya bölünmüştür. Böylece Mansûr bundan sonra bir grubun başlattığı isyanı diğer grupların eli ve yardımı ile bastırmıştır.⁴⁰⁶

---

⁴⁰² Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah Askerî, *Cemheretü'l-Emsâl*, thk. Ebû'l-Fazl İbrahim-Abdûlmecîd Katâmiş (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1988.), 1/339-340; İbn Hazm, *Cemhere*, 1/380.

⁴⁰³ Belâzürî, *Ensâb*, 4/245; Taberî, *Târih*, 8/39; Ezdî, *Târihu'l-Mevsil*, 175.

⁴⁰⁴ Ukbe b. Selm el-Hunâî'nin şu sözü Ma'n ile aralarındaki bu yarış ortaya koymaktadır. "Eğer Ma'n küheylan bir savaş atının üzerinde olsa ve ben de topal bir eşeğin üzerinde olsam yine de ateşe ondan önce varırdım." Ya'kûbî, *Târih*, 2/385.

⁴⁰⁵ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 3/245-246.

⁴⁰⁶ Taberî, *Târih*, 8/37-38; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/146-147.

Mansûr yine kabileler arasındaki husumetten faydalanabilmek için Kusem b. Abbâs'ın tavsiyesi ile Bağdat'ın doğusunda 151/768 yılında Rusâfe şehrini inşa ettirmiştir. Ordudan bazı kimselerin Mansûr'a karşı birleşip Babüzzehab kapısında ona karşı harekete geçmeleri Mansûr'u tedbir almaya itmiştir.⁴⁰⁷ Askerlerin kendisine karşı birleşmesinden ve hilâfetin ellerinden kaymasından endişelenen Mansûr, oğlu Mehdî için güvenli yeni bir mekân inşa ettirmek isteyerek Rusafe'nin yapımına başlamıştır.⁴⁰⁸ Mansûr, oğlu için inşa edilen Rusâfe şehri ile Dicle'nin iki yakasında iki belde ve iki ordu elde etmiş, böylece kendi bölgesinde ortaya çıkan isyanları Rusâfe'deki ordu ile Rusâfe'de çıkan isyanları da beldesindeki ordu ile bastırma fırsatı yakalamıştır.⁴⁰⁹

Mansûr'un Ma'n b. Zâide'yi görevlendirmesinde, Râvendiyye olayında gösterdiği kahramanlığın ve Mansûr'un valilerinden beklediği gaddarlık vasfını taşıması etkili olmuştur.⁴¹⁰ Ancak Ma'n'ın Yemen'e tayininde en etkili sebep Câhiliye döneminden beri var olup zaman zaman yenilenen Yemen ile Rebia arasındaki hilfin feshedilmek istenmesidir. Nitekim zikri geçen hilf Himyerîler, Kindeliler ve Lahmîler döneminde destekçisi oldukları devletlere başarılar sağladığı gibi Emevîler döneminde de devlet için büyük önem arz etmiştir. Mansûr, Arap halklarının kendisine karşı birleşip tehlike oluşturmamasından korkmuş, aleyhine oluşabilecek bütün ittifaklardan kaçınmıştır. Bu sebeple Mansûr, halifelerin kabile yapısını dikkate alarak ona uygun vali görevlendirdiği Yemen'de bu politikanın dışına çıkarak Ma'n b. Zâide'yi görevlendirmiştir.⁴¹¹ Sind, Bahreyn ve Yemâme bölgelerinde de gündeme gelen hilf, Yemen bölgesinde Ma'n b. Zâide eliyle inkıtaa uğratılmıştır.

---

⁴⁰⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 22/96.

⁴⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/146.

⁴⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/171-172; Za'inül'ânî, *Siyâsetü'l-Mansûr*, 369-370.

⁴¹⁰ Sürûrî, "el-Alâkatü'l-A'dâiyye", 5/207.

⁴¹¹ Amrî, "Târîhu'l-Yemen fî Fecri'd-Da've", 1/617.

4.2. CENED VE HADRAMEVT HALKI İLE MÜCADELESİ

Ma'n b. Zâide'nin Yemen'e görevlendirildiği sene kaynaklarda 140/757,⁴¹² 142/759⁴¹³ ve 158/775⁴¹⁴ olacak şekilde ihtilaflı olarak zikredilmiştir. Bunda Ma'n'ın ortaya çıktığı Râvendiyîye olaylarının tarihi üzerinde yukarıda geçtiği üzere tam bir mutabakatın sağlanamamasının yanı sıra aslında isyanın tek bir seferde değil, farklı zamanlarda birçok kez meydana gelmesinin etkisi vardır.⁴¹⁵ Söz gelimi Ma'n b. Zâide'nin üstün cesareti ile Mansûr'u ölümden kurtardığı ve karşılığında Yemen valiliği ile mükâfatlandırıldığı Râvendiyîye isyanı yüksek olasılıkla 141/758 yılında gerçekleşmiş isyan olup Ma'n'ın görevlendirilmesi de bir yıl sonra, 142/ 759 yılında gerçekleşmiş olmalıdır.⁴¹⁶

Ma'n, Ebû Hamza el-Hâricî liderliğinde ayaklanan Hâricîlerden arta kalanların faaliyetleri neticesinde organize edilen Yemen'deki isyanı (141/758) beraberinde getirdiği 40 bin askerden oluşan ordu ile sert bir şekilde bastırmıştır.⁴¹⁷ Aslında Yemen'de gerçekleşen bu isyanın mahiyeti, keyfiyeti ve bastırılma sırasında vukua gelen olayların ayrıntıları hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi verilmemiş, Yemenli tarihçilerin kitaplarında dahi Ma'n'ın görevlendirilme tarihi ile iktifa edilip teferruatlara girilmemiştir. Ancak isyanı bastırmak amacıyla Mansûr tarafından 40 bin kişilik bir ordunun teçhiz edilip sevk edilmesi ve Ma'n'a Yemenlilere karşı şiddet kullanması yönünde uyarıda bulunulması, isyanın büyük çaplı bir isyan ve bastırılmasının da zor ve zahmetli olduğunu göstermektedir. Nitekim dört

---

⁴¹² Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 174; San'ânî, *Gâyetü'l-Emânî*, 130; Şemsan, *el-Yemen*, 135.

⁴¹³ İbn Hayyât, *Târîh*, 420, 431; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 174; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/36.

⁴¹⁴ Amrî, "Târîhu'l-Yemen fî Fecri'd-Da've", 1/618.

⁴¹⁵ Sürûrî, "el-Alâkatü'l-A'dâiyye", 5/209.

⁴¹⁶ İbn Hayyât, *Târîh*, 420,431; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/372; Taberî, *Târîh*, 7/512; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 174; Bağdâdî, *Târîh*, 182; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/36; Şemsan, *el-Yemen*, 136.

⁴¹⁷ Şâtirî, *Edvârü't-Târîhi'l-Hadramî*, 1/137; Şâkir, *Devletü Beni'l-Abbâs*, 231; Fevzî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 1/100; Şemsan, *el-Yemen*, 135-136.

buçuk yıl Yemen'de görev yapan sâbık vali Abdullah b. Rebî''nin bölgeden ayrıldıktan sonra yerine vekil bıraktığı oğlunun da bir yıl gibi uzun bir süreyle Yemen'de kaldığı⁴¹⁸ göz önüne alındığında buradaki isyanın uzunca bir müddet devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴¹⁹ Binaenaleyh Ma'n, Mansûr'un emri gereğince beraberinde gelen ordu ile Yemenlilere kılıcını doğrultarak amansız bir şekilde isyanı bastırmış,⁴²⁰ ordusuna Yemen'i mubah kılarak Yemen'de bütün meş'um fiillerin yapılmasına müsaade etmiştir. Ma'n, Yemen'in yağmalanmasını, talan edilmesini ve halkına tecavüzünü meşru kılmıştır.⁴²¹

Yemen'deki isyanı bastırır bastırmaz Mansûr'un talebi doğrultusunda sâbık valiyi esir alıp mallarını müsadere eden Ma'n, bunun ardından Yemen'in mihlâflarından San'a'ya yerleşmiştir.⁴²² San'a ticarî bakımdan oldukça gelişmiş büyük Arap beldelerinden biridir.⁴²³ Emevîler döneminde de valiler San'a'ya yerleşmişler, diğer mihlâflara ise nâiblerini atayarak buranın yönetimini sürdürmüşlerdir. Ma'n b. Zâide de bu geleneğe uyup San'a'da ikamet etmiş, bölge mihlâflarından olan Cened'e⁴²⁴ ise kardeşi ya da amcasının oğlu olduğu rivayet edilen Süleyman'ı nâibi olarak atamıştır.⁴²⁵

Süleyman, Hâricîlerle mücadele etmek için Haricî karargâhlarından biri olan ve Cened'e kible cihetinden dörtte bir mesafe uzaklıkta bulunan Zerîbe köyüne yerleşmiştir. Onun burada bölge halkına kötü muamelede bulunması ve yeni evlenmiş kızlarını istemek suretiyle halkın onurunu ayaklar altına alıp izzet-i nefislerini hiçe sayması bu muameleye ve insanlık dışı uygulamalara

---

⁴¹⁸ Abdullah b. Rebî''nin oğlunun 1 ila 3 yıla kadar Yemen'de vekil olarak kaldığı söylenmiştir. Bkz. Cenedî, *es-Sülûk*, 183; Zebîdî, *Kurretü'l-Uyûn*, 110.

⁴¹⁹ Şemsan, *el-Yemen*, 135-136.

⁴²⁰ Hemdânî, *ed-Dâmiga*, 402.

⁴²¹ Şâtîrî, *Edvârü't-Târîhi'l-Hadramî*, 1/137.

⁴²² Taberî, *Târîh*, 8/64-65; Şerîf el-Murtazâ, *Emâli*, 226; San'ânî, *Gâyetü'l-Emânî*, 130.

⁴²³ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2004), 24; Ortakçı, *Yemen*, 210.

⁴²⁴ el-Meâfir bölgesine atandığı da söylenmiştir. Bkz. Yemânî, *Behcetü'z-Zamân*, 19.

⁴²⁵ Cenedî, *es-Sülûk*, 1/183; San'ânî, *Gâyetü'l-Emânî*, 130.

katlanamayan Yemenlilerin isyanına ve Amr b. Hind tarafından öldürülmesine sebep olmuştur.⁴²⁶

Ma'n akrabasının katledildiğini haber aldığı anda intikam almak isteyerek Cened ile çevresine hücum edip Süleyman'ın öldürüldüğü köye büyük bir hasar vermiştir. Köyü virane hale çevirdiği halde yaptıkları ile yetinmeyerek önce halktan 40 kişiyi ardından 2 bin kişiyi kılıçtan geçirmiş, kıyımı durdurmasını isteyenlere de aldırış etmeden 2 bin kişiyi öldürmeden durmayacağını şiir inşad ederek ifade etmiştir.⁴²⁷ Ayrıca bir kere daha ordusuna Yemen'i mubah kılarak yağmalamalarına, cariye ve savaş hukuku gözetmeden kadınlara saldırmalarına izin vermiştir.⁴²⁸

Ma'n b. Zâide'nin Cened'deki zulmü ve el-Meâfir bölgesine saldırıp oranın ileri gelenlerinden İsmail b. İbrahim'i öldürmesi, el-Meâfir bölgesini kendi bölgelerinden sayan Hadramevt halkının rahatsız olup Ma'n'a savaş açmasına yol açmıştır. Hadramevtliler, yılmadan savaşarak Aden muntikasındaki ve Ebyen yakınlarındaki el-Kesîbü'l-Ebyad⁴²⁹ denilen bölgede Ma'n b. Zâide'yi zora sokup onu San'a'ya çekilmeye mecbur bırakmışlarsa da Ma'n'ın daha büyük bir kuvvetle hücum edip Savrân,⁴³⁰ Şibâm⁴³¹ ve Şebve⁴³² bölgelerine girmesiyle çok sayıda kayıp vererek yenik düşmüşlerdir.⁴³³

⁴²⁶ Cenedî, *es-Sülûk*, 1/183-184.

⁴²⁷ Cenedî, *es-Sülûk*, 1/183-184; Hazrecî, *el-'Asced*, 1/59; San'ânî, *Gâyetü'l-Emânî*, 130; Şemsan, *el-Yemen*, 136.

⁴²⁸ Alevî b. Tâhir b. Abdullah el-Heddâr Haddâd, *eş-Şâmil fî Târîhi Hadramevt ve Mehâlîfihâ* (Amman: Dârü'l-Feth, 2017), 503; Şâtûrî, *Edvârü't-Târîhi'l-Hadramî*, 1/137.

⁴²⁹ Hadramevt'teki Mükellâ kasabasının mahallelerinden biridir. Bkz. İbrâhim Ahmed Makhaftî, *Mu'cemü'l-Büldân ve'l-Kabâili'l-Yemeniyye* (San'a-Beyrut: Dârü'l-Kelime-Müessesetü'l-Câmiati li'd-Dirâsat, 2002), 2/1326.

⁴³⁰ Hadramevt'teki Katn kasabasının Hûra bölgesinin doğusunda kalan bir vadidir. Bkz. Makhaftî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/924.

⁴³¹ Şibâm, San'a'ya bir günlük mesafesi bulunan büyük bir şehirdir. Bkz. Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf el-Hâdî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996), 98.

⁴³² Beyhân ve Hadramevt bölgeleri arasında bulunan bir şehirdir. Bkz. Hemdânî, *Cezîreti'l-Arab*, 171.

⁴³³ Makrîzî, *el-Mukaffa*, 6/239.

Yemenlilerle Ma'n arasında gerçekleşen çatışmalardan birisi de Hz. Süleyman'ın inşa ettirdiği Süleyman tepesi olarak bilinen bir kalenin çevresinde olmuştur. Kaleye sığınan Yemenliler belli bir müddet direnebilmişlerse de Ma'n'ın askerleri ile ortak kullandıkları su kuyusunun fark edilip zehirlenmesi ile katliama uğrayarak yenilmişlerdir. Şöyle ki bu kalenin altında denize yakın, derin bir su kaynağı bulunmaktaydı. Kalenin içinde bulunan kuyu yardımıyla Yemenliler su kaynağının, kalenin altında kalmış batın kısmından, Ma'n'ın askerleri ise kaynağın kalenin dışında kalan zâhir kısmından faydalanıyorlardı. Ma'n b. Zâide kaledekilerin de aynı su kaynağından içtiğini fark ettiğinde suya döktüğü petrol (neft yağı) yardımıyla sudan faydalanan Yemenlileri zehirleyerek öldürmüş, ele geçirdiği kaleyi de içindeki kuyuyla birlikte yok etmiştir.⁴³⁴

Ma'n b. Zâide'nin Yemen'e taarruzunda toplamda 15 bin kişiyi katlettiği⁴³⁵ söylenmiştir. Ancak bu sayının katliamlarının vahametini anlatmak amacıyla söylenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte Ma'n b. Zâide'nin Hadramevtililere olan acımasızlığı ve gaddarlığı Mervân b. Ebû Hafsa'nın kasidesindeki recez ölçüsünde söylenen "*Hadramevt ehline ölümü sen öğrettin*" mısraından da anlaşılabilmektedir.⁴³⁶

Ma'n b. Zâide'nin saldırıları Cened ve Hadramevt halkı ile sınırlı kalmamış, bilakis bazı Sa'de⁴³⁷ kabilelerine kadar ulaşmıştır. Şöyle ki Ma'n b. Zâide, Sa'de kabilesi şairlerinden Ömer b. Zeyd el-Ğâlibî'yi⁴³⁸ Rebîa kabilesini

⁴³⁴İbn Muhammed b. Mes'ûd İbnü'l-Mücâvir, *Târîhu'l-Müstebsır*, tsh. Oscar Löfgren (San'a: Ma'hedü'l-Emrikî li'd-Dirâseti'l-Yemeniyye, 2022), 257-258.

⁴³⁵İbn Abdірabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, 1/123-124; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 174; Hemdânî, *ed-Dâmiga*, 404; Zebîdî, *Kurretü'l-Uyûn*, 112; San'ânî, *Gâyetü'l-Emânî*, 130.

⁴³⁶Şâtırî, *Edvârü't-Târîhu'l-Hadramî*, 1/138-139.

⁴³⁷Sa'de, Yemen'in tüccarların sürekli uğradığı ticarî şehirlerinden biridir. İstahrî, *Mesâlik*, 24; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali İbn Havkal, *Kitâbü Süreti'l-Arz*, thk. J. H. Kramers (Beyrut: Dâru Sâdır, 1938), 1/36.

⁴³⁸Hem Emevîler hem Abbâsîler dönemine mülâki olmuş bir şairdir. Yemen'de Ğâlib b. Sa'd oğullarının reisi idi. Bir müddet Hicaz'da yaşamıştır. Bkz. Zirikli, *el-A'lâm*, 5/78.

yeren şiirler yazması dolayısı ile Yemen'in kuzey sınırlarında kalan Mendac adlı bir bölgede öldürmüştür. Hâlbuki Ömer b. Zeyd şehriden kovulduktan sonra Rebîalılar hakkındaki şiirlerini yumuşatmış ve bu sayede de başkalarının arabuluculuğu ile memleketine geri dönmüştü. Sa'de kabile reislerinden Muhammed b. Ebân el- Hanferî⁴³⁹ öldürülen Ömer b. Zeyd'in intikamını almak amacıyla Sa'de'de Ma'n b. Zâide'ye saldırmış ve Ma'n b. Zâide'ye zor anlar yaşatarak ona üstünlük sağlayıp Ömer b. Zeyd'in intikamını almıştır.⁴⁴⁰

Ma'n b. Zâide, Cened ve Hadramevt'teki kıyımlarını İbâdîlerin Abbâsî idaresine isyanı olarak lanse edip gerçekleştirmiştir.⁴⁴¹ Gerçekte ise Yemenlilerin bu isyanı, Abbâsî idaresine karşı bir başkaldırı olmayıp valilerinin haksız tasarruflarına karşı geliştirmiş oldukları bir tepki olmalıdır. Nitekim onlar Emevîler dönemindeki baskı ve şiddet hareketlerine de başkaldırmışlar, bu minvalde yukarıda bahsedilen Abdullah b. Yahyâ isyanı gibi muhalif hareketlere katılmışlardır. Üstelik zikri geçtiği üzere Yemenlilerin, Emevîlerin insafsız yönetimine karşı Abbâsî ihtilâline destek verdikleri de tarafımızca makul görülmektedir. Bu bakımdan Abbâsî ihtilâlini destekleyen Yemenlilerin Ma'n b. Zâide'ye isyanı, salt Abbâsî karşıtlığı değil, bilakis zulüm ve zorbalığa karşı haklarını müdafaa etmeleri olarak değerlendirilmelidir.

Ancak Ma'n, Yemenlilerin isyanlarını iktidar kazanmak ve Abbâsî devletine karşı koymak olarak lanse edip bu yolla binlerce Yemenliyi öldürmüştür. Hâlbuki Ma'n'ın Yemen'deki cinayetlerinin asıl sebebi, buraya görevlendirilme gayesi olan Yemen ile Rebîa arasındaki hilfi akamete uğratma isteğidir. Onun bu amacını Yemen'e vazifelendirildikten sonra

---

⁴³⁹ Muhammed b. Ebân el-Hanferî Sa'de'de Himyerli Hanfer oğullarının reisi idi. Bkz. Ebû Gays Muhammed Hayrüdîn Zirikî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 5/293.

⁴⁴⁰ Hemdânî, *el-İklîl*, 2/115; Salih, *Târîhu'l-Yemen*, 113.

⁴⁴¹ Sürûrî, "el-Alâkatü'l-A'dâiyye", 5/210.

Basra'ya geldiği bir vakit şair Kümeyt b. Zeyd'in⁴⁴² râvisi olan Muhammed b. Sehl'i yanına çağırması ve ondan Kümeyt'in Rebîa'yı Yemen'le kurduğu anlaşmayı bozmaya çağıran şiirini okumasını istemesinde de görebiliriz. Râvinin okuduğu şiiri belli süre dinledikten sonra bir sarık getirilmesini isteyen Ma'n, uzatılan sarığı kılıcı ile ikiye ayırarak "*Yemen ve Rebîa arasındaki hilfi bu sarığı kestiğim gibi kestim*" demiştir.⁴⁴³

Ma'n, muhaliflerine karşı sahip olduğu amansız tavrı, isyanları en şiddetli şekilde bastırması ve bu konuda sınır tanımaması bakımından Emevîler dönemi Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'a benzetilmektedir.⁴⁴⁴ Ma'n'ın Hz. Hasan'ın torunlarından Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali'nin (ö. 168/785) de bulunduğu bir mecliste Haccâc hakkında göstermiş olduğu şu tavrı, siyasette ve idaresinde dahi Haccâc'ı örnek aldığını ortaya koymaktadır: Şöyle ki toplantıda Haccâc bazı kimseler tarafından methedilip bazıları tarafından zemmedilince ve Hasan b. Zeyd de ona dair menfî kanaatini ifade edince Mansûr, "*Kaomine yeten ve kaomi de kendisine yeten bir adamın neyinden hoşlanmıyorsun?*" diyerek Haccâc hakkındaki olumlu görüşünü bildirmiş, Haccâc gibi kendisine işleri havale edebileceği, ölünceye kadar Haremeyn'e görevlendirebileceği bir adamının olmasını istediğini belirtmiştir. Bunun üzerine Ma'n, kendisini kastederek istediği vakit halifeye yetebilecek Haccâc gibi bir adamı ve valisi olabileceğini ifade etmiştir.⁴⁴⁵

Filhakika Mansûr da Ma'n b. Zâide'nin bu durumundan memnun olmuş, onun tasarruflarını onaylayıp desteklemiştir. Mansûr, hac için Mekke'ye gittiği vakit Ma'n b. Zâide'nin Yemen'deki katliamlarını şikâyet etmek üzere ziyaretine gelen pek çok toplulukla karşılaşmıştır. Ma'n'ın Hadramevt'te

---

⁴⁴² Kümeyt b. Zeyd, Yemenlileri ve onlara tâbi olanları yeren Mudarlı bir şairdir. Şiiri sebebiyle Yemenliler tarafından öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Sarıçam, "Kümeyt b. Zeyd el-Esedî ve Hâşimiyyât'ı -I- İslâm Tarihi Açısından Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (1997), 275.

⁴⁴³ İbn Habîb, *Esmâ'ül-Muğtâlîn*, 2/195.

⁴⁴⁴ Şemsan, *el-Yemen*, 137-138.; Ansi, "Ta'yinü Ma'n b. Zâide", 90.

⁴⁴⁵ Taberî, *Târîh*, 8/69.

sebepe olduğu korkunç yıkım Yemen halkı üzerinde de Yemen dışındaki bölgelerde de derin bir tesir ve ürpertici bir soluk oluşturunca Kureyşli bir adam Ma'n'ın Yemenlilere muamelesini şikâyet etmek için Mansûr'a gelmiştir. Adama oldukça hiddetlenen Mansûr, Hz. Peygamber'in yanında namaz kılan isimleri sıralayıp bu sahâbîlere ne olduğu sorusunu adama yöneltmiş, Kudeyd gününde (130/747)⁴⁴⁶ öldürüldükleri cevabını alınca Ma'n'ın katliamlarını Kudeyd gününün rövanşı olarak vasıflandırıp bunun haklı bir katliam olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁷ Mansûr için Ma'n'ın Yemenlilere yönelik katliamı Kudeyd'de öldürülen Kureyşlilerin intikamının alınmasıdır. Hâlbuki Kudeyd'in üzerinden yaklaşık 15 yıl geçmiş ve Kudeyd'de⁴⁴⁸ savaşılan Hâricîlerin çoğu daha Mervân b. Muhammed döneminde öldürülmüştür.⁴⁴⁹

Mansûr'un, Yemenlilere yönelik suikastı onlardan alınan bir intikam olarak adlandırması, Kudeyd'de Yemenliler tarafından öldürülen insanlardan pek çoğunun Kureyşlilerden olması ve bilhassa Kureyşlilerin hedef alınması sebebiyle olmuştur. Abdullah b. Yahyâ b. Amr el-Kindî liderliğinde başlayan Mekke'nin ele geçirildiği ve Medine üzerinden de Şam'ın hedeflendiği isyanda Medinelilerin kolayca boyun eğmemesi, Yemenlilerle Medinelileri karşı karşıya getirmiş, Kureyşlilerden pek çok kimsenin ölmesine sebep olmuştur. Bu savaşta Yemenliler Güney kabilesinden Ensara dokunmazken emân verdikleri Kureyşlilere saldırmışlar ve onlardan 300 veya 450 kişinin ölümüne sebep olmuşlardır. Abdullah b. Zübeyr'in yakınlarını dahi öldüren Yemenlilerin Medine'de oluşturduğu tahribat Abdullah b. Zübeyr taraftarlarının "*Medine'de ateş düşmeyen bir ocak kalmadı!*" sözlerinden de anlaşılabilir.⁴⁵⁰

---

⁴⁴⁶ Kudeyd günü Mervân b. Muhammed döneminde Ebû Hamza liderliğindeki İbâdîlerin Medinelilerle savaşdır. Savaşta İbâdîler Kureyş kabilesinden pek çok kişiyi öldürmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ortakçı, *Yemen*, 92-97.

⁴⁴⁷ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 174; Hemdânî, *ed-Dâmîga*, 402; Yemânî, *Behcetü'z-Zamân*, 20-21.

⁴⁴⁸ Mekke yakınlarında bir bölgenin ismidir. Yâkût el-Hamevî, *el-Büldân*, 4/313.

⁴⁴⁹ Belâzürî, *Ensâb*, 9/303.

⁴⁵⁰ İbn Hayyât, *Târîh*, 392-393; Belâzürî, *Ensâb*, 9/295-297; Aksu, *Mervân b. Muhammed*, 146.

Devlet görevlilerini sıkı bir şekilde denetlemesi sebebiyle bütün valilerin kendisinden korktuğu Mansûr'a⁴⁵¹ rağmen ve Mansûr'a muhalif olarak Ma'n'ın Yemen'deki baskıcı ve sert siyasetini sürdürmesinin imkânı yoktu. Nitekim âmilleri denetlemekte dikkatli olan Mansûr, vilayetlerde idareyi ve düzeni sağlayamayan valileri gelen şikâyetler üzerine azletmiş, onları cezalandırmıştır. Binaenaleyh İrminiyye valisi bölgede sükûneti temin edememesi sebebiyle görevini ihmal ettiği ve zafiyette bulunduğu gerekçesiyle azledilerek cezalandırılan valilerden biridir.⁴⁵² Muhtemeldir ki Ma'n'ın Yemen'deki baskıcı ve sert siyaseti buradaki kaotik durumu düzelttiği için Mansûr ona karşı koruyucu ve destekleyici olmuştur.

Halkın her tabakasından kişilere yardım etmesiyle bilinip cömertliği ile temayüz eden ve en önemli özelliklerinden biri hilim olan Ma'n b. Zâide'nin sahip olduğu vasıflar gereği yukarıda zikri geçen katliam ve acımasız fiilleri işlememesi gerekir. Ancak Emevîlerin ve onlara hizmet edenlerin katledildiği esnada canını kurtarması ve sonrasında eman alsa dahi can güvenliğinden endişe etmesi Ma'n b. Zâide'yi bu fiilleri işlemeye sevk etmiş olmalıdır. Söz gelimi kendisine eman veren Mansûr'un itaatine giren Ma'n, verilen emanın devam etmesi ve kanının heder edilmemesi için bu uğurda her şeyi yapmaya ve verilen görev gereği söz konusu cinayetleri işlemeye mecbur olmuş olmalıdır.

4.3. YEMEN'DEKİ DİĞER FAALİYETLERİ

Yemen'i ordusuna iki kere mubah kılarak burada pek çok meş'um fiilin işlenmesine sebep olan ve halka pek çok zilleti tattıran Ma'n b. Zâide'nin Yemen'de yaptıkları bu kadarla da sınırlı kalmamıştır. Yemen su kuyusu

---

⁴⁵¹ Ebû Osmân Amr b. Bahr Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 2/362.

⁴⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/203; Mansûr'un valileri denetleme konusundaki hassasiyeti için bkz. Eskin, *Abbâsîler Döneminde Valilik*, 273-274.

bakımından önemli bir belde olup⁴⁵³ bazı rivayetlere göre 600 bin, 60 bin veya 6 bin, sahih olan görüşe göre ise 600 nehre sahip iken bunları toprakla doldurup kullanılmaz hale getirmiş, bölgenin ağaçlarını kestirmiştir.⁴⁵⁴

300 tatlı su kaynağını tuzlayarak işlevsiz hale getirdiği de söylenen Ma'n⁴⁵⁵ aynı zamanda bölge halkına siyah ve yeşil (nîl) ile boyanmış elbiseler giymeyi, saçlarını açık bırakmayı ve elbiselerine yerde sürünen kuyruk şeklinde eklentiler ilave etmeyi zorunlu tutmuştur. Ma'n b. Zâide'nin Yemen halkına siyah rengini zorunlu tutması siyah rengin Abbâsîlerin alameti ve nişanı olmasından dolayı olabileceği gibi halk tarafından katledilen amilinin matemini bölge halkına tattırmak istemesi sebebiyle de olabilir.⁴⁵⁶ Yeşil (nîl) ile boyanmış elbise giymek ve saçlarını açık bırakmak Ma'n'ın vazettiğinden ve mecbur kıldığından habersiz olarak Yemen'de güzellik alameti sayılarak benimsenmiştir.⁴⁵⁷ Aynı şekilde giysilerdeki yerde sürünen kuyruk şeklinde ilaveler günümüzde bile mevcut olup ihdası Câhiliye dönemine kadar uzanmaktadır.⁴⁵⁸

Ma'n b. Zâide vergi toplama konusunda da Yemen'de sert bir politika gütmüş, halktan toplanan öşür miktarında adaletsiz ve haksız arttırmalar yapmıştır. Nitekim o Hadramev'te hücumu esnasında Hemdânî'nin "Yemen'in Hazinesi" olarak isimlendirdiği Müsver-i Havlân⁴⁵⁹ adlı ovaya

---

⁴⁵³ Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rüste, *Kitâbü A'lâki'n-Nefise* (Leiden: E.J. Brill, 1967), 111; Şemsan, *el-Yemen*, 181; Ortakçı, *Yemen*, 180-181.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Mücâvir, *Târîhu'l-Müstebsir*, 256; Şâtîrî, *Edvârü't-Târîhi'l-Hadramî*, 1/141; Şemsan, *el-Yemen*, 177.

⁴⁵⁵ Yemen kaynaklarında su kuyularını kapatma ameliyesi Ma'n b. Zâide'ye nispet edilmemekte bilakis İslâm öncesi Habeş saldırılarında Habeşlilerin ameliyesi olarak ifade edilmektedir. Bkz. İbnü'l-Mücâvir, *Târîhu'l-Müstebsir*, 115.

⁴⁵⁶ Şâtîrî, *Edvârü't-Târîhi'l-Hadramî*, 1/138.

⁴⁵⁷ Cenedî, *es-Sülûk*, 1/183-184; Umâre el-Yemenî, *Târîhu'l-Yemen*, 98; Vâsî'î, *Târîhu'l-Yemen*, 169; Hasan Süleyman Mahmûd, *Târîhu'l-Yemeni's-Siyasî fî 'Asri'l-İslâmî* (Bağdat: Matbaatü'l-Mecma'î'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1969), 98.

⁴⁵⁸ Şâtîrî, *Edvârü't-Târîhi'l-Hadramî*, 1/138.

⁴⁵⁹ Havlânü'l-Âliye denilen kabile ile meşhur olan, San'a'nın doğusunda bulunan bir ovadır. Yemenli tarihçi İsmâil b. Ali el-Ekva''ın ifadesi ile toprak bakımından en iyi, ürün bakımından en bol, meyve hasadının oldukça fazla olduğu bu bölge, beyaz

geldiğinde buranın çok zengin üzüm bağlarına sahip olduğunu görünce bölgedeki ziraî ürünlerden alınan öşür miktarını artırmış, nâibine buradan on bin altının altında harac kabul etmemesi gerektiğini salık vermiştir. Ma'n, halkın verginin azaltılması isteğine sadece bin altın indirim yaparak karşılık vermiş, yapılan bu indirimle de beldelerine mescit yapmalarını zorunlu tutmuştur.⁴⁶⁰

Ma'n b. Zâide'nin vergi tahsilatında adaletsiz uygulamalara girişip halktan haksız vergi alması, onun Yemen'de sahip olduğu ekonomik güçten de anlaşılabilir. Oldukça cömert ve âlicenap bir insan olan, şairlere, ilim-sanat erbabına ve nerdeyse halkın her tabakasından kimselere bolca ihsanlarda bulunan Ma'n, Yemen valiliği sırasında Mansûr'a da her biri içinde 50 bin dinar bulunan 100 kese hediye göndermiştir.⁴⁶¹ Ma'n'ın herkese karşı bu denli eli açık davranabilmesi Yemen'de sahip olduğu ekonomik gücün büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber (s) döneminden itibaren valilere maiyetlerini karşılaması için yüksek miktarda maaş itâ edilse de Ma'n'ın dağıttığı câizeler onun başka gelir kaynaklarına sahip olduğunu akla getirmektedir.⁴⁶² Havlân örneğinden yola çıkarak Ma'n b. Zâide'nin ikram ve ihsanda ulaştığı derecenin kaynağının Yemen'den elde edilen gelirler ve vergiler olabileceği akıllara gelmektedir.

üzüm, arpa ve buğday yetiştiriciliği ile oldukça meşhurdur. Bkz. İbrâhim Ahmed Makhaftî, "Müsver", *el-Mevsûatü'l-Yemeniyye* (San'a-Beyrut: Müessesetü'l-Afif es-Sekâfiyye-Merkezü Dirâsâtü'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2003), 4/2682.

⁴⁶⁰ Tâciüddin Abdülbaki b. Abdülmecid Yemânî, *Behcetü'z-Zamân fî Târîhi'l-Yemen*, thk. Abdullah Muhammed el-Habeşî (Riyad: Dâru's-Semî, 2012), 36; Makhaftî, "Müsver", 4/2682.

⁴⁶¹ Ahmed b. Hüseyin el-Kâdî er-Reşid İbn Zübeyr, *ez-Zehâir ve't-Tuhaf*, thk. Muhammed Hamidullah (Kuveyt: Vizâretü'l-İ'lâm, 1984), 16-17.

⁴⁶² Ticaretle uğraşmak, çiftlikler kurmak, halifelerin kendilerine tahsis ettiği çiftlikleri ve arazileri işletmek valilerin diğer gelir kaynaklarını oluşturmaktadır. Valilerin maaşları ve diğer gelir kaynakları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Eskin, *Abbâsîler Döneminde Valilik*, 148-150.

İhtilâlle başa geçen Mansûr'un kendisinin ve ailesinin iktidarını sağlamlaştırmak isteyerek hazineyi doldurmaya gayret etmesi ve iktidarında cimri bir politika gütmesi,⁴⁶³ Ma'n'ı Yemenlilere ağır vergiler ödemeye icbar etmeye sevk etmiş olabilir. Nitekim devletin mal ile kâim olduğunu düşünen Mansûr, eyaletlerden gelen gelirler ve vergiler konusunda tamahkâr olup Yemen'in zenginliklerini kendisine aktarabilecek Ma'n gibi müteşeddid bir vali seçmiş olabilir. Nitekim Mansûr'un para biriktirmeye olan hırsını kendisinden önce ve sonra hiçbir halifenin toplayamadığı kadar mal toplayıp hazineyi doldurmasında görebiliriz. Vefat ettiğinde hazinede 600 bin dirhem ve 14 bin dinar bulunmaktaydı.⁴⁶⁴ Bu açıdan Yemen de mal ve para biriktirmek bakımından vergilerin bol bol Abbâsî hazinesine aktığı, tarım ve ticarî faaliyetler bakımından zengin olması hasebiyle buradan elde edilen gelirlerin fazla olduğu bir yerdi. Sözelimi ılıman ve yağışlı iklimi sayesinde üzüm, hurma, buğday ve arpa gibi çeşitli ziraî ürünler yetismekte ve Aden, Kanâ gibi limanlarıyla uluslararası ticaretin ana güzergâhlarını oluşturmaktaydı. Ayrıca Yemen'de tarım ve ticaretin yanında hayvancılık, dokumacılık ve dericilik de gelişmişti. Yemen'in altın, gümüş, akik, oniks gibi kıymetli taşlar ve madenleri önemli vergi kalemlerini oluşturmaktaydı ve Yemen tüm bu sahip oldukları ile Abbâsîlerin önemli gelir kaynaklarından biri konumundaydı.⁴⁶⁵

Yemen'in sahip olduğu bu ekonomik zenginlik, Muâviye döneminde Medinelilere ödenmesi gereken maaşların ödenememesi karşısında Yemen'den elde edilen zekât gelirleriyle maaşların ödenmesine teşebbüs edilmesinde de görülebilmektedir. Nitekim Mervân b. Hakem'in valiliği sırasında maaşlar ödenemeyince Muâviye, Yemen'den gelen zekâtları bu amaçla kullanmak istemiş, ancak şer'an uygun olmaması hasebiyle halk tarafından kabul görmeyince bunu uygulamaya geçirememiştir. Yemen'den

---

⁴⁶³ Şemsan, *el-Yemen*, 104.

⁴⁶⁴ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 3/318; Şemsan, *el-Yemen*, 104.

⁴⁶⁵ Yemen'in ekonomik hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ortakçı, *Yemen*, 131-189.

toplanan zekâtların Medinelilerin maaşlarını karşılamaya yetmesi buranın sahip olduğu zenginlik seviyesi hakkında fikir vermektedir.⁴⁶⁶

Yemen bu kadar verimli ve mümbit bir bölge olunca halifeler buradan vergi toplama konusunda müşeddid davranmışlar, valilerine de bu istikamette davranmaları konusunda emirler vermişlerdir. Yezîd b. Abdülmelik'in Yemen valisine ne kadar zorlanırlarsa zorlansınlar Yemenlilerden vergi almasını istemesi bu minvalde zikredilebilecek örneklerdendir.⁴⁶⁷ Mansûr'un da Ma'n b. Zâide'den beklentisi bu yönde olmalıdır.

Ma'n b. Zâide'nin Yemen'deki imar faaliyetleri hakkında bir araştırma yapıldığında yukarıda zikri geçen Havlân bölgesinde inşa edilen mescid dışında neredeyse herhangi bir yapının vücuda getirilmediği görülmektedir. İnşa edilen bu mescid de eyalet için ayrılan özel bütçeden değil halktan toplanan fazla gelirin biraz azaltılması ve nihayetinde halkın parası ve çabası ile yapılmıştır. Ma'n b. Zâide'nin valiliği boyunca inşa ettirdiği bir yapı daha vardır ki bu, kendisi için inşa edilen saray olup Yemen'de değil Sicistan'da yapılmıştır. Bu saray o kadar büyüktür ki Mansûr daha sonra bu sarayı muz pazarına dönüştürmüştür.⁴⁶⁸

Yemen ekonomisinin temelini büyük kısmını tarım oluşturmaktayken⁴⁶⁹ ve devlet bu alanda Yemen'den önemli miktarda vergi toplamaktayken Ma'n b. Zâide'nin bölgeye tarımı geliştirecek su bentleri veya baraj açtığına dair kaynaklarda herhangi bir habere rastlanmamıştır. Bununla birlikte genel olarak Abbâsîlerin bölgeye bu anlamda özel bir önem göstermedikleri, zirâî faaliyetleri artıracak tasarılar ve düzenekler geliştirmedikleri söylenebilir. Bunun yerine ölü araziye ıslah edene arazinin mülkiyetini devreden

---

⁴⁶⁶ Ebû Ubeyd el-Kâsım İbn Sellâm, *el-Emvâl*, thk. Halil Muhammed Herrâs (Beirut: Dârü'l-Fikr, ts.), 330.

⁴⁶⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1/239.

⁴⁶⁸ Muhammed, *Târîhu San'a*, 95.

⁴⁶⁹ Bilgi için bkz. Ortakçı, *Yemen*, 165-178.

Abbâsiler, ziraî bölgelerin ıslahında halka dayanmışlardır.⁴⁷⁰ Bununla birlikte yukarıda zikri geçtiği üzere su kuyularını kapatan ve onları kullanılmaz hale getirdiği söylenen Ma'n b. Zâide'nin Kûfe ve Şam'a bir günlük mesafede bulunan, Kâdisiye yakınlarında ona nispet edilerek Ma'niyye olarak adlandırılan su kuyuları açtırdığı da bilinmektedir.⁴⁷¹ Ancak bu kuyuların ziraî faaliyetler için mi içme suyu için mi açıldığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

Ma'n b. Zâide, Yemen'de son derece sert ve gaddar bir politika izlemiştir. Öyle görünüyor ki Ma'n'ın idaresi Yemen ve çevresinde sükûneti temin etmiş ve halifeye itaati sağlamıştır.⁴⁷² Mervân b. Ebû Hafsa'nın Yemen'e geldiğinde "Senin dilemen ve istemen olmasaydı devem Debîl'den⁴⁷³ Necran'a geçemezdi."⁴⁷⁴ ve bir adamın hasta ziyareti için Ma'n'a geldiğinde "eğer Allah sana ömür nasip etmeseydi hâlimiz Lebîd'in⁴⁷⁵ söylediği gibi olurdu" deyip "Himayelerinde yaşanan o kimseler gitti ve arkada uyuzlu bir cilt gibi kaldım" dizelerini okuması⁴⁷⁶ Ma'n'ın Yemen'deki idaresinin istikrarı ve emniyeti temin ettiğini

---

⁴⁷⁰ Şemsan, *el-Yemen*, 108-109.

⁴⁷¹ Ebû Bekir Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ el-Hemedânî Hâzîmî, *Me'ttefeka Lafzuhû ve'ftereka Müsemâmahu fi'l-Emâkin ve'l-Büldânî'l-Müştebehe fi'l-Hat*, thk. Muhammed b. Muhammed el-Câsir (Dârü'l-Yemâme, ts.), 850; Yâkût el-Hamevî, *el-Büldân*, 5/159.

⁴⁷² Ma'n b. Zâide'nin Yemen ve Hicaz'da güvenliği temin etmesinden bahsedilmiştir. Hicaz'ın zikredilmesinin sebebi Yemen'in Hicaz'a bağlı olmasından ileri gelmiş olmalıdır. Bkz. Ebû'l-Muzaffer Avnüddîn Yahyâ b. Muhammed İbn Hübeyre, *el-İfsâh 'an Me'âni's-Sihâh*, thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed (Dârü'l-Vatan, 1996), 7/22; Muhammed, *Târîhu San'a*, 45.

⁴⁷³ Hz. Osman zamanında fethedilen Arrân'daki askeri merkezlerden biridir. Bkz. İsmail Yiğit, "İskân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek-1/654.

⁴⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, *el-Büldân*, 2/438-439.

⁴⁷⁵ Lebîd b. Rebîa: Hem Câhiliye hem İslâm döneminde yaşamış muhadram İslâm şairlerinden biridir. Bkz. Süleyman Tülücü, "Lebîd b. Rebîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/121.

⁴⁷⁶ İbn Hamdûn, *et-Tezkire*, 2/66.

göstermektedir. Nitekim Ma'n idarî işlere ilgisiz olmamış, işlerini geciktiren amillerini cezalandırmaktan geri durmamıştır.⁴⁷⁷

Büyük ihtimalle 142/759 yılında Yemen'e görevlendirilen Ma'n burada 9 yıl valilik yapmıştır. Mansûr'un emri üzerine yerine oğlu Zâide'yi vekil bırakarak Bağdat'a doğru yola çıkmış, buradan da yeni görev yeri Sicistan'a ulaşmıştır. Ma'n'ın Yemen'de 6 yıl, vekilinin de 3 yıl kaldığını rivayet eden tarih kitapları⁴⁷⁸ olsa da bu, Ya'kûbî'de geçen Ma'n'ın çağrılma vaktine ve Sicistan'a görevlendirildiği 151/768 senesine uymamaktadır. Bu minvalde Ma'n, Yemen'e 142/759 yılında görevlendirilmiş, 9 yıllık Yemen valiliğinden sonra Sicistan'daki görevinde Hâriciler tarafından 152/769 senesinde öldürülmüş olmalıdır.⁴⁷⁹

2.5. SİCİSTAN VALİLİĞİ: HÂRİCÎLER VE TÜRK HÜKÜMDARI RUTBÎL İLE MÜCADELESİ

Bazı kaynaklarda Nîmrûz (öğle, gün ortası), bazı kaynaklarda da Sîstan veya Sicistan olarak adlandırılan bölge, Sîstan ismini Orta Farsça'daki "Sakaların ülkesi" anlamındaki "Sakastân" kelimesinden almıştır.⁴⁸⁰ Doğusunda Sind, batısında Fars ve Horasan, kuzeyinde yine Horasan ve güneyinde Kirman bulunan Sicistan⁴⁸¹ günümüzde İran ve Afganistan hudutları içerisinde yer almaktadır. En büyük şehri olan Zerenc aynı zamanda eyaletin idarî merkezidir.⁴⁸² İslâmiyet'ten önce Pers ve Sâsânî hâkimiyetinde olan Sicistan, tâbiünden Horasan ve Sicistan valisi Rebî' b.

---

⁴⁷⁷ Ğazve Şihâb Ahmed Mustafa Sâmerîrâî, *Benû Şeybân ve Devruhüm fî Hayâtî'l-Âmme min Matla'i'l-'Asri'l-Emeî hatto Nihayeti'l-'Asri'l-'Abbâsiyyi'l-Evvel* (41-247/661-816) (Irak: Tikrît Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 73.

⁴⁷⁸ Cenedî, *es-Sülûk*, 1/184; San'ânî, *Gâyetü'l-Emânî*, 131.

⁴⁷⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/372; Taberî, *Târîh*, 7/512.

⁴⁸⁰ *Târîh-i Sîstân*, 1; Osman Gazi Özgüdenli, "Sîstan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/274-275.

⁴⁸¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/411.

⁴⁸² İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/414; *Târîh-i Sîstân*, 2.

Ziyâd el-Hârisî (ö. 53/673) tarafından fethedilmiştir.⁴⁸³ Emevîler döneminde Sicistan doğrudan halifelerin ya da Irak umumi valilerinin atadığı valilerce yönetilirken Abbâsîler döneminde yine doğrudan halifelerin ve Hârûnürreşîd zamanından itibaren başlayan uygulama ile de Horasan valilerinin görevlendirdiği valilerce yönetilmiştir.⁴⁸⁴

Hız. Ali ile Muâviye'nin hilâfet mücadelesi sırasında ortaya çıkan Hâricîler, halifenin seçimle belirlenmesi gerektiğini düşündükleri ve hilâfetin veraset yoluyla başkasına aktarılması anlayışına karşı oldukları için hilâfeti saltanata dönüştüren Emevî ve aynı geleneği devam ettiren Abbâsî siyasetine karşı olmuşlar bu minvalde her iki iktidar döneminde de isyanlar çıkarmışlardır. Allah'ın emirlerine uymayan zâlim idareciye itaat etmemek ve onun azledilmesini sağlamak Hâricîliğin ana düşüncesini oluşturduğundan Hâricîler ortaya çıktıkları ilk andan itibaren söz konusu düşünce çerçevesinde zâlim olduğunu düşündükleri iktidar sahibi çoğu siyasî yapılanmanın karşısında yer almışlardır.⁴⁸⁵

Emevîlerin ilk dönemlerinden itibaren benzer gerekçelerle isyan eden ve Saffârîler (246-393/861-1003) dönemine kadar Sicistan'da yoğun faaliyetlerde bulunan Hâricîlerin isyanları,⁴⁸⁶ ilk dönemlerde buraya tayin edilen valililer eliyle kontrol altına alınmışsa da⁴⁸⁷ Emevî devletinin çoktan duraklama dönemine girdiği Hişâm b. Abdülmelik zamanında ve sonrasında bu konuda zorluklar yaşanmaya başlanmıştır. Nitekim bundan sonraki isyanlarda

---

⁴⁸³ Belâzürî, *Fütûh*, 381-382; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İshâk Vâzır Ya'kûbî, *el-Büldân*, thk. Muhammed E. Dannâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 104; Özgüdenli, "Sistan", 37/274-275.

⁴⁸⁴ *Târîh-i Sistân*, 4; Özgüdenli, "Sistan", 37/275; Eskin, *Abbâsîler Döneminde Valilik*, 67.

⁴⁸⁵ Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, 44-46; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/172.

⁴⁸⁶ *Târîh-i Sistân*, 4.

⁴⁸⁷ Haccâc b. Yûsuf döneminde Sicistan'da ortaya çıkan Hâricî isyanı Abdullah b. Ebi Bekre komutanlığında bastırılmıştır. Bkz. *Târîh-i Sistân*, 114.

Sicistan'da kontrol kaybedilmiş, valilerin bölgeye girişini engelleyen Hâricî faaliyetleri dahi önlenemez hale gelmiştir.⁴⁸⁸

Emevî devletini uğraştıran Sicistan'daki Hâricî isyanları, Şam, Cezîre ve Irak bölgesinden sürgün edilen Hâricîlerin faaliyetleri neticesinde Abbâsîler döneminde de kaldığı yerden devam etmiştir.⁴⁸⁹ Merkezden uzak bir bölge olması dolayısıyla her türlü muhalif hareketin neşvünemâ bulduğu Sicistan'da bu dönemde ilk isyanlar, Ebü'l-Abbâs es-Seffâh döneminde bölgeye görevlendirilen Ömer b. el-Abbâs b. Umeyr b. Utârid b. Hâcib b. Zürâre valiliğinde gerçekleşmiştir. Bölge halkının valinin kardeşine saygısızlık yapmasıyla başlayan isyan, yönetim ile halkın karşı karşıya gelmesine ve çıkan arbede sonucunda valinin öldürülmesine sebep olmuştur. Horasan valisi Ebû Müslim tarafından atanan valinin bölgeye girişinin engellenmesi ile de devam eden karışıklıklar Ebü'l-Abbâs'dan sonra halife olan Ebû Ca'fer el-Mansûr'un görevlendirdiği vali Hünâdî es-Serî'nin isyan etmesi ile başka bir boyuta evrilmiştir.⁴⁹⁰

141/758 yılında vali Zuheyr b. Muhammed el-Ezdî döneminde isyan eden eski vali Hünâdî es-Serî isyanına pek çok Hâricî destek vermiştir. Bu isyan kısa sürede bastırılrsa da o sırada Horasan valiliğini üstlenen Mehdî-Billâh tarafından Sicistan'a görevlendirilen Yezîd b. Mansûr döneminde de ayaklanmalar kaldığı yerden devam etmiştir. Yezîd b. Mansûr'un 150/767-68 yılında Muhammed b. Şeddâd adlı bir isyancı karşısında yenik düşmesi ve buradaki ayaklanmaların dur durak bilmeden devam etmesi bölgeye isyancıların tamamını kontrol altına alacak bir valinin atanmasını gerekli kılmıştır. Bu sebeple Mansûr, Hâricî ayaklanmaları bastırarak Yemen'deki vazifesini başarılı bir şekilde ifa eden Ma'n b. Zâide'yi Sicistan'a vali olarak

---

⁴⁸⁸ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 111-112; *Târîh-i Sistân*, 125-126.

⁴⁸⁹ Şâkir, *Devletü Beni'l-Abbâs*, 231-232.

⁴⁹⁰ *Târîh-i Sistân*, 132-135; *Za'înül'ânî*, *Siyâsetü'l-Mansûr*, 232.

görevlendirmiştir.⁴⁹¹ Ma'n yerine oğlu Zâide'yi halef bırakarak önce Bağdat'a ardından vali tayin edildiği Sicistan'a gitmiştir.⁴⁹²

Ma'n b. Zâide, sert ve zâlim politikası ile Yemen'deki Hâricî isyanları kontrol altına alıp bölgede huzur ve emniyeti tesis etmiş bir vali idi. Hâricî isyanları içerisinde en önemli, en tehlikeli ve en uzun süreli isyanların Sicistan'da vuku bulan isyanlar olması ve bu isyanların veliaht Mehdî-Billâh tarafından dahi kontrol altına alınmasında zorluklar yaşanması Ma'n b. Zâide gibi sert uygulamaları bulunan zâlim bir valinin buraya tayin edilmesine neden olmuştur. Bununla birlikte Sicistan halkının kahir ekseriyetinin Yemen'den göç eden Himyer kabilesi mensuplarından oluşması da Ma'n'ın Sicistan'a atanmasında etkilidir. Böylece Kaysî taassubu güden Ma'n eliyle Sicistan'daki Yemenliler sindirilecek ve Kuzey kabilesinden Şeybânî Hâricîlerle de dostluk bağları kurulmaya çalışılacaktır.⁴⁹³

Ma'n b. Zâide Şâban 151 (20 Ağustos-17 Eylül 768) tarihinde Sicistan'a gelmiştir. Ma'n ilk olarak isyancılar karşısında hezimete uğrayan Yezîd b. Mansûr'un halefi Ubeydullah b. el-Âlâ ve arkadaşlarını uzaklaştırmış,⁴⁹⁴ sonrasında buradaki Hâricîlerle mücadele etmeye başlayarak Hâricîlerin çoğunluğunu öldürüp bölgede emniyeti sağlamıştır.⁴⁹⁵ Ma'n en ufak şüpheli harekete karşı teyakkuz halinde olmaları ve her daim sert politika gütmeleri doğrultusunda emir verdiği bölge âmilleri sayesinde birkaç ay içerisinde

---

⁴⁹¹ Za'înül'ânî, *Siyâsetü'l-Mansûr*, 230-231; H. Kennedy, "Ma'n b. Zâ'ida", *EI2 (İng.)* (Leiden, 2002- 1954), 6/345.

⁴⁹² Ma'n b. Zâide'nin Horasan'a görevlendirildiğine dair riayetler de bulunmaktadır. Bu rivayetler onun Horasan genel valisi olduğuna dair bir algı oluştursa da bu bir karışıklıktan öte gitmeyip Ma'n'ın Sicistan'a görevlendirilmesi müstakil olarak gerçekleşmiştir. Bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/384; San'ânî, *Gâyetü'l-Emânî*, 130-131.

⁴⁹³ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 102; Şâkir, *Devletü Beni'l-Abbâs*, 234-235; Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyanlar*, 195.

⁴⁹⁴ *Târîh-i Sistân*, 137-138.

⁴⁹⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 4/238; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/384; Taberî, *Târîh*, 8/40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/173; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/423; Za'înül'ânî, *Siyâsetü'l-Mansûr*, 231. Ya'kûbî, Ma'n'ın Sicistan'daki Hâricîlerin tamamını öldürdüğünü söylese de burada kesretten kinâye yapıldığı ve Hâricîlerin büyük çoğunluğunun öldürüldüğü açıktır.

bölgede sükûneti temin ettikten sonra⁴⁹⁶ Abbâsî devletine ödemesi gereken vergiyi ödemekten imtina eden yerli Sicistan meliki Rutbîl ile mücadele etmeye başlamıştır.

Sicistan'ın en büyük şehri Zerenc'in yöneticisi olan Türk asıllı mahalli hükümdarlara "Rutbîl" denilmekte olup Sicistan'ın yönetimi Emevîler döneminde belli bir vergi karşılığında bu mahalli hükümdarlara teslim edilmiştir.⁴⁹⁷ Haccâc b. Yûsuf döneminde Rutbîl, 7 veya 9 yıl Müslüman topraklara saldırmamak ve bu senelerin ardından da her yıl dokuz yüz bin dirhem değerinde haraç ödemek kaydıyla sulh anlaşması imzalamış ve devletin güçlü olduğu dönemlerde vergilerini ödemiştir. Ancak Süleyman b. Abdülmelik'in izlediği kabile esaslı devlet politikasının sebep olduğu duraklama dönemine girişle Rutbîl, vermeyi taahhüt ettiği vergiyi ödemekten uzak durmuştur.⁴⁹⁸ Yezîd b. Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik gibi halifeler döneminde de itaatsizliğini sürdüren Rutbîl, Emevîlerin yıkılışına kadar hiçbir Emevî halifesine vergi ödememiştir.⁴⁹⁹

Abbâsîlerin ilk döneminde ortaya çıkan Hâricî ayaklanmaları da Rutbîl'e ödemesi gereken vergiden kaçınma fırsatı vermiştir. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Hâricî ayaklanmaları kontrol altına aldığı 145 (762-63) yılına kadar itaatsizliğini devam ettiren Rutbîl, öncesinde vergi tahsili için gelen Ebû Müslim tarafından görevlendirilen üç valiyi de geri çevirmiş ve yeni iktidara itaat etmeyeceğini göstermiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Rutbîl, Mansûr'un Hâricî ayaklanmaları sonlandırıp Sicistan'ın itaatine eğildiği ve bu amaçla bölgeye yönlendirdiği vali İbrâhim b. Humeyd el-Merverûzî'ye kısa süreli

---

⁴⁹⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 388; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/173; Şâkir, *Devletü Beni'l-Abbâs*, 231.

⁴⁹⁷ Kudâme b. Cafer, *Harâc*, 399; *Târîh-i Sistân*, 98.

⁴⁹⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 387; Kudâme b. Cafer, *Harâc*, 398.

⁴⁹⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 388; Ya'kûbî, *el-Büldân*, 109-110; Şâkir, *Devletü Beni'l-Abbâs*, 132; İsmail Yiğit, "Süleyman b. Abdülmelik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/81.

itaat ederek vergi ödemişse de bundan sonra vergi ödememek için Hâricî isyanlarını desteklemiş ve Hâricîlerle işbirliği içerisine girmiştir.⁵⁰⁰

İbrâhim b. Humeyd el-Merverûzî'den sonra Hâricî isyanlarını sonlandırmak üzere Sicistan'a görevlendirilen Ma'n, Rutbîl'e Haccâc döneminde ödemeye mutabık olduğu senelik vergiyi isteyen ve vergiyi arttırdığını haber veren bir bildirge göndermiştir. Ma'n, her birinin fiyatının iki kat arttığını ifade edip az bir deve, Türk çadırı ve köle gönderen Rutbîl'e yeğeni Yezîd b. Mezyed kumandasında bir orduyu yönlendirerek Ruhhac'a⁵⁰¹ saldırmıştır. Rutbîl'in yazı geçirmek için Zâbülistan'a⁵⁰² gittiğini öğrendiğinde ise orduyu Zâbülistan'a hareket ettirmiş, savaş sonucunda üç bin aileden ya da otuz bin kişiden oluştuğu söylenen pek çok esir ve malı ele geçirerek galibiyet elde etmiştir. Esir olarak ele geçirilen Rutbîl'i ise 5 bin savaşçı refakatinde Mansûr'a göndermiştir. Mansûr onu affedip komutanlarından biri tayin etmiştir.⁵⁰³

Mustafa Şâkir, Ma'n b. Zâide'nin Rutbîl'e saldırısını Rutbîl'in ödemesi gereken vergiden kaçınmasından ziyade onun Hâricîlerle yardımlaşması ve dayanışmasının bir sonucu olduğunu söyler. Buna göre Ma'n uzun zamandır devleti meşgul eden Hâricîlere yardım eden ve onlarla işbirliği geliştiren Rutbîl'e vergi ödemediği bahanesi ile saldırmış, Rutbîl'i etkisiz kılarak Hâricîleri de yardımsız ve desteksiz bırakmıştır.⁵⁰⁴

---

⁵⁰⁰ Şâkir, *Devletü Beni'l-Abbâs*, 234.

⁵⁰¹ Günümüzde Afganistan'ın Kandehar şehrinin yakınlarında bulunmaktadır. Bkz. es-Sâmerrâi, *Benû Şeybân*, 75.

⁵⁰² Bugünkü Afganistan'dır. Toharistan'ın sınırında bulunmaktadır. Bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Ebû Sai□d Mi□rza Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/225; Murat Ağarı, "İbn Hurdazbih'in el-Mesâlik ve'l-Memâlik'i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler", *Dini Araştırmalar* 7/21 (2005), 261.

⁵⁰³ Belâzürî, *Fütûh*, 388-389; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/384; Ya'kûbî, *el-Büldân*, 285; Kudâme b. Cafer, *Harâc*, 399; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/174; *Târîh-i Sîstân*, 137.

⁵⁰⁴ Şâkir, *Devletü Beni'l-Abbâs*, 235.

Deneyim ve tecrübesinin yanında bölgeyi iyi tanınması sayesinde üstünlük sağlayan Ma'n,⁵⁰⁵ Hâricî tehlikesini kontrol altına aldıgı gibi Emevîlerden itibaren devleti uğraştıran ve Abbâsîler döneminde de Hâricîlerle işbirliği kurup ayaklanmaları destekleyerek vergi ödemekten kaçınan Rutbîl problemini çözmüştür. Bölgedeki emniyet ve güveni sağladıktan sonra kışın bastırmasından korkarak Büst'e⁵⁰⁶ çekilmiş, bu sırada kendisinden intikam almak isteyen Hâricîler tarafından öldürülmüştür.

2.6. BAŞKA BÖLGELERDE VALİLİK YAPTIĞINA DAİR RİVAYETLER

Ma'n b. Zâide gerek Yemen'deki gerek Sicistan'daki Hâricîlere yönelik sert ve zorba politikasını canı pahasına ödemiştir. Bu minvalde Yemen'deki 9 yıllık ve Sicistan'daki bir yıllık görevi ardından Sicistan'da Hâricîler tarafından suikasta uğrayarak öldürülmüştür. Ma'n b. Zâide'nin Abbâsî hizmetinde görev almaya başladığı 142/759 yılından vefat tarihi 152/769 yılına kadar Yemen ve Sicistan valiliği dışında herhangi bir idarî vazifesine kaynaklarda rastlanmamaktadır. Nitekim kaynaklarda Abbâsî hizmetinde bulunduğu 10 yıllık görevinin 9 yılının Yemen valiliğinde,⁵⁰⁷ 1 yılının ise Sicistan valiliğinde geçtiği⁵⁰⁸ neredeyse ihtilafsız olarak aktarılmakta olup sahih olan görüş de bu olmalıdır.⁵⁰⁹ Bununla birlikte Mısır ve Azerbaycan valiliğinde bulunduğuna yönelik rivayetler bulunmaktaysa da bunların dikkatli şekilde tetkiki elzem görülmektedir.

---

⁵⁰⁵ Sâmerâî, *Benû Şeybân*, 75.

⁵⁰⁶ Büst, Herat ve Gazne arasında bulunan Sicistan'ın büyük vilayetlerinden biridir. Şu an Afganistan sınırları içinde bulunmaktadır. Bkz. Hemdânî, *el-İklîl*, 2/280.

⁵⁰⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/372.

⁵⁰⁸ Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyanlar*, 196.

⁵⁰⁹ Ma'n b. Zâide'nin oğlunun 3 yıl vekaleti ve kendisinin 6 yıl valiliği ile toplam 9 yıl Yemen valiliği yaptığı bazı kaynaklarda geçmekte ise de bunlar erken dönem tarih kitaplarındaki bilgilerle çelişmektedir. Bkz. San' ânî, *Gâyetü'l-Emânî*, 131.

Ma'n b. Zâide'nin Mısır'a vali olduğuna dair rivayet, Belâzürî'nin *Ensâbü'l- Eşrâf* ında bulunmaktadır. Buna göre Ma'n, Vâsıt kuşatmasında İbn Hübeyre ile Abbâsîlere karşı mücadele ettikten ve iyi bir yiğitlik örneği sergiledikten sonra İbn Hübeyre ve Tarık b. Kudâme gibi şahsiyetlerle eman alarak teslim olmuş ve Vâsıt'ın fethini müjdelemek üzere Kûfe'ye geçmiştir. Abbâsîlerin verilen emanlara ihanet ettiği esnada Vâsıt'ın fethini müjdelemek için Kûfe'de bulunan Ma'n, burada askerlerin tamamına verdiği samimi bir nasihatın Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından duyulması ve kendisinden razı olunması üzerine affedilerek Mısır valiliği ile taltif edilmiştir.⁵¹⁰ Abbâsî devletine sadakatle ilgili olduğu düşünülen bu nasihat Mansûr'un rızasını kazanmasını ve beraberinde Mısır valiliğine tayin edilmesini sağlamıştır.

Belâzürî, Ma'n'ın Mısır valiliğine tayin edildiği bilgisini aktardıktan sonra İbnü'l-Mukaffa''ın oğlu Muhammed ile arasında geçen bir olaydan bahseder. Buna göre Mısır valiliği sırasında Ma'n'ın kâtipliğini yapan Muhammed'e bir gün mührü kurumamış sahte bir mektubu vesile ederek vazife tayini isteyen bir adam gelmiştir. Mektubun sahte olduğunu anlayan Muhammed, durumu Ma'n ile istişare ettikten sonra adamı bir vilayetin valiliği ile görevlendirmiş, belli bir süre geçtikten sonra aynı adamın başka bir mektupla gelip Irak'a dönmek istemesi üzerine yine hoş muamelede bulunarak sahte mektup olayını anladığını ima etmiştir. Bu doğrultuda kibar bir şekilde adamı ikaz eden ve adama bin dinar veren Muhammed, dilerse eski görevine geri dönebileceğini, eğer arkadaşı bir mektup yazarsa da mürekkebi kuruyuncaya kadar beklemesi gerektiğini nükteli bir şekilde ima etmiştir.⁵¹¹

Ma'n b. Zâide ve kâtip arasında geçen bu olay, Ma'n'ın Mısır valiliği sırasında vukua gelen bir olay olarak Belâzürî'de anlatılmaktadır. Belâzürî ve Makrîzî'den başka herhangi bir kaynakta yer almayıp, Makrîzî'nin de Belâzürî'ye atıfta bulunarak kitabında naklettiği bu rivayet,⁵¹² tek kalması ile

---

⁵¹⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 4/236.

⁵¹¹ Belâzürî, *Ensâb*, 4/236-237.

⁵¹² Makrîzî, *el-Mukaffa*, 6/71.

kuşkuları üzerine çekmektedir. Söz gelimi Ma'n b. Zâide'nin Mısır valiliği hakkında rivayet edilen başka bir bilgi ya da olaya kaynaklarda rastlanmamakta, Mısır valilerini zikreden Kindî'nin *Kitâbü'l-Vülât*'ında da Ma'n ile ilgili hiçbir bilgi yer almamaktadır.⁵¹³ Ayrıca yukarıda geçtiği üzere Ma'n b. Zâide'nin 10 yıllık Abbâsî hizmeti zamanı diliminde Mısır valiliği için herhangi bir zaman boşluğu bulunmamaktadır. Üstelik bu rivayet Ma'n'ın Mısır valiliğinin ortaya konulması için aktarılan bir haber değildir.

Tarih kitaplarında Ma'n b. Zâide'nin Azerbaycan valiliği sırasında vukua gelen bir olayın yer alması, aynı şekilde Ma'n'ın Azerbaycan valiliği konusunda da zihinlerde soru işareti oluşturmaktadır. Aktarılan bu olaya göre Ma'n b. Zâide'yi Azerbaycan valiliği sırasında Irak'tan gelen bir heyet ziyaret etmek istemiştir. Heyetin Kûfe'den geldiğini öğrendikten sonra girişlerine izin veren Ma'n, onları bir şiirle karşılamış, şiirine şiirle mukabele etmeleri sonucunda, şiir bir başkasına ait olmasına rağmen, Kûfe'de işleri kendi istediği şekilde düzenlemeleri için 4 bin verilmesini emretmiştir. Hâcibinin dinar olarak mı dirhem olarak verilmesi gerektiği sorusuna "Senin arzun (cömertliğin) benim arzumdan (cömertliğimden) üstün olamaz diyerek hem dinar hem dirhem olarak verilmesi gerektiğini salık vermiştir.⁵¹⁴ Çeşitli tarih kitaplarında yer alan bu olay Azerbaycan valiliği görevini vurgulamaya yönelik bir rivayet olmayıp daha çok Ma'n'ın cömertliğinin boyutunu anlatmak için zikredilen bir meseldir.⁵¹⁵ Pek çok kaynakta aktarılan bu olay, Ma'n'ın Azerbaycan valiliği hakkında vârit olan tek rivayettir. Başka bir ifadeyle Azerbaycan valiliği sırasında vuku bulduğu söylenen başka bir olaya daha tarafımızca rastlanmamıştır. Mansûr'un Ma'n'ı Azerbaycan valiliğine getirdiği bilgisi kaynaklarda verilmekteyse de bu konudaki tek haber olması ve yukarıda zikri geçtiği üzere 10 yıllık Abbâsî hizmetinde Azerbaycan

---

⁵¹³ Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve'l-Kudât*, thk. Muhammed Hasan İsmail-Ahmed Ferid el-Mezîdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003).

⁵¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/316.

⁵¹⁵ Nehrevânî, *el-Celîsü's-Sâlih*, 75.

valiliği için de bir boşluk olmaması, haberin hatalı olduğu veya karıştırıldığını akla getirmektedir.

Ma'n b. Zâide'nin Mısır ve Azerbaycan'da valilik yaptığı dönem Mansûr dönemi olarak verilmiş olup Mansûr sonrası bir döneme atfedilmemiştir. Kaldı ki Ma'n b. Zâide'nin zaman⁵¹⁶ ya da halifeye itaati⁵¹⁷ hakkında Hârûnürreşîd ile diyalogları olsa ve bu sebeple Hârûnürreşîd dönemine kadar yaşadığına ilişkin bir intiba oluşsa da bu doğru değildir. Ma'n b. Zâide'nin vefat tarihi hakkında verilen en geç rivayet 158/775 yılıdır. Bu da yine Ma'n b. Zâide'nin en fazla Mansûr'un hilâfeti dönemine kadar yaşadığını göstermektedir. Dolayısıyla Ma'n b. Zâide'ye nispet edilen Mısır ve Azerbaycan valiliğinin Mansûr sonrası bir dönemde gerçekleşme ihtimali bulunmamaktadır.

Ma'n b. Zâide'ye Azerbaycan valiliğinin nispet edilmesi yeğeni Yezîd b. Mezyed ile karıştırılmış olması ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim Ma'n, kardeşinin oğlu olan Yezîd b. Mezyed ile akrabalık bağlarının yanı sıra cömertlik ve cesaret bakımından temayüz etmeleri⁵¹⁸ dolayısıyla da benzemektedir. Ayrıca Yezîd b. Mezyed'in de Ma'n b. Zâide gibi bir müddet Yemen valiliği⁵¹⁹ ve Sicistan valiliği⁵²⁰ yapması bu karışıklığa sebep olmuş olabilir.

---

⁵¹⁶ Hârûnürreşîd Ma'n b. Zâide'ye "Zamanın nasıldır ey Ma'n?" diye sormuştur. Bunun üstüne Ma'n, "Zaman sensin ey müminlerin emiri. Sen doğru olursan zaman doğru olur, sen bozulursan zaman da bozulur." şeklinde cevap vermiştir. Bkz. İbn Abdîrabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, 2/8.

⁵¹⁷ Hârûnürreşîd Ma'n b. Zâide'ye sana zorlu bir iş hazırladım demiştir. Ma'n; Ey müminlerin emiri, Hak Teâlâ bana senin öğütlerin için sağlam bir kalp, sana itaat etmem için geniş bir el, düşmanlarına karşı savaşmam için keskin bir kılıç hazırladı. Ne diliyorsan emret." demiştir. Bkz. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 3/360.

⁵¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/327.

⁵¹⁹ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam (Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 1993), 12/466.

⁵²⁰ İbn Hayyât, *Târîh*, 432.

Sicistan'a vali tayin edilmeden önce Ma'n'ın Mansûr'a söylediği “*Şüphesiz Allah bende senin öğütlerin için sağlam bir kalp, sana itaat etmem için geniş bir el ve düşmanlarıyla mücadele etmem için keskin bir kılıç hazırladı.*” sözü,⁵²¹ *Vefeyâtü'l-Ayân* gibi kimi kaynaklarda Yezîd b. Mezyed ile Hârûnürreşîd arasında⁵²² Mes'ûdî'de ise Hârûnürreşîd ile Ma'n arasında gerçekleşmiş bir diyalog olarak aktarılmaktadır.⁵²³ Yezîd'in Hârûnürreşîd ile olan diyaloglarının, Ma'n'ın fail olarak gösterilip aktarılması ya da Ma'n'ın faali olduğu diyalogların Yezîd b. Mezyed'e isnat edilmesi, bu iki şahsiyetin söz ve fiillerinin karıştırılarak birbirine izafe edildiği fikrini desteklemektedir.

Ezcümle Ma'n'ın vefat tarihi en geç 158/775 yılında olsa bile Mehdî-Billâh ya da Hârûnürreşîd dönemine yetişemez ve kendisine isnat edilen Mısır ve Azerbaycan valiliklerini bu iki halife döneminde yapamaz ki bu valilikleri üstlendiğine dair vârit olan haberler daha çok Mansûr dönemi olarak verilmiştir. Sadece geç dönem tarih kaynaklarından *Semtu'n-Nücûmi'l-Avâlî*'de, Mansûr döneminde Azerbaycan valiliği ile görevlendirilen Ma'n'ın Mehdî döneminde de bu görevde ibkâ edildiği ifade edilmiştir.⁵²⁴ Ancak Ma'n b. Zâide'nin en geç 158/775 yılında öldüğü varsayılsa bile Mehdî dönemine ulaşması ve bu dönemde söz konusu görevi üstlenmesi mümkün gözükmemektedir. Ma'n b. Zâide'ye Azerbaycan valiliğinin nispet edilmesi, belli bir müddet Azerbaycan ve Yemen valiliğini üstlenen⁵²⁵ yeğeni Yezîd b. Mezyed ile karıştırılmasından kaynaklanmış olup yeğeni ile ortak özellikler taşımalarından dolayı olmalıdır.⁵²⁶ Tüm bunların dışında bazı diyalogların ve

---

⁵²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/316.

⁵²² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/337.

⁵²³ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 3/360.

⁵²⁴ Abdûlmelik b. Hüseyin İsamî, *Semtu'n-Nücûmi'l-Avâlî fî Enbâi'l-Evâil ve't-Tevâil*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali M. Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 3/396.

⁵²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/327.

⁵²⁶ Abbâsîler dönemi Azerbaycan ve Mısır valilerinin listesini görmek için bkz. Eskin, *Abbâsîler Döneminde Valilik*, 335-336, 348-350.

olayların zaman ve tarih gözetmeksizin Ma'n b. Zâide'ye nispet edilmesi hata ve karıştırma olmadan sadece Ma'n b. Zâide'nin sevilen biri olması ve bu sebeple uydurma rivayetlere figür olarak eklenmesi dolayısıyla da gerçekleşmiş olabilir.

Ma'n b. Zâide'nin belli bir dönem Bağdat ve Basra'da bulunduğu rivayetler de bulunmakla birlikte bunlar onun bu bölgelerde vali olduğuna yönelik rivayetler olmayıp burada âmillik yaptığına dair rivayetlerdir.⁵²⁷ Ma'n b. Zâide'nin cömertliği bahsi anlatılırken de zikredilen Irakayn (Basra ve Kûfe) âmilliği vazifesi, Abbâsiler döneminde olmayıp Emevîler döneminde üstelendiği bir vazife olmalıdır. Ma'n b. Zâide'nin Emevîler döneminde vilayetler arasında gidip gelen ilk kişi olduğu bilgisi, onun âmillik görevinin Emevîler döneminde gerçekleştiğini düşündürmektedir.⁵²⁸ Bunun haricinde Ma'n'ın Bağdat ve Basra'da bulunduğu sırada anlatılan bazı olaylar vardır⁵²⁹ ki bunlar Ma'n'ın Yemen valiliğine tayin edilmeden önce Bağdat'ta Mansûr'un en yakınlarından biri olduğu⁵³⁰ ve Sicistan valiliği için Yemen'den ayrılması dolayısıyla Bağdat'ta bulunduğu vakitlerde⁵³¹ vuku bulmuş olaylardır.

2.7. SUİKASTA UĞRAMASI

Ma'n b. Zâide, Sicistan'daki bir yıllık valilik görevinin ardından bu topraklarda Hâricîler tarafından suikasta uğrayarak öldürülmüştür. Ma'n b. Zâide'nin vefat tarihi ile alakalı kaynaklarda 151/768,⁵³² 152/769,⁵³³

---

⁵²⁷ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*, 3/248; Musta'simî, *Dürrü'l-Ferîd*, 5/112.

⁵²⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/245.

⁵²⁹ İbn Abdirabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, 1/255; İsfahânî, *el-Egânî*, 10/91; Nehrevânî, *el-Celîsü's-Sâlih*, 170; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/161-162.

⁵³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/316.

⁵³¹ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/384.

⁵³² Hemdânî, *el-İklîl*, 2/277; Zebîdî, *Kurretü'l-Uyûn*, 94.

⁵³³ Taberî, *Târîh*, 8/41; Kitâbü'l-Uyûn, 3/264; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/425.

154/771,⁵³⁴ 156/773⁵³⁵ ve 158/775⁵³⁶ gibi farklı rivayetler bulunmaktadır. Ancak doğru görüş kanaatimizce 152/769 yılında öldüğü şeklinde olmalıdır. Nitekim Ya'kûbî'de geçtiği üzere Ma'n 142/759 yılında Yemen valiliğine başlamış, 9 yıllık Yemen valiliğinin ardından 151/768 yılında Sicistan'a gitmiş ve yaklaşık bir yıllık valiliğinin ardından 152/769 yılında burada suikasta uğrayarak hayatını kaybetmiştir.⁵³⁷

Cem Zorlu, Ma'n b. Zâide'nin 151/768 yılında değil, 152/769 yılında ölmesi gerektiğini şu şekilde izah eder: Hâricî isyanlarını bastırmak üzere Şâban/Ağustos ayında Sicistan'a giden Ma'n, veliahd Mehdî'nin dahi kontrol altına almakta zorlandığı Hâricî ayaklanmalarını üç dört ay içerisinde bastıramayacağı için 152/769 yılında ölmüş olmalıdır.⁵³⁸ Zorlu'nun bu açıklaması yanında bazı kaynakların Ma'n b. Zâide'nin katlini anlatırken Ma'n'ı öldürmeye gelenlerin yaklaşık bir yıl gibi işçiler arasında gizlendiği bilgisini vermeleri de Ma'n'ın vefat tarihinin 152/769 olduğunu göstermektedir.⁵³⁹ Ölüm yaşı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte Sicistan'a görevlendirilmeden önce Bağdat'ta bulunduğu vakit Mansûr'un "*Yaşlandın ey Ma'n*" sözleri Ma'n'ın yaşının ilerlemiş olduğu bir dönemde Sicistan valiliği yaptığını dolayısıyla da ileri yaşlarda vefat ettiğini ortaya koymaktadır.

Ma'n b. Zâide'nin vefat tarihi ile alakalı rivayetlerdeki bu ihtilaf Ma'n'ın katillerinin kimlikleri hususunda da bulunmaktadır. Nitekim kaynaklarda Ma'n b. Zâide'yi katleden kişilerin Hâricîler olduğu ifade edilmekle birlikte bu Hâricîlerin kimlikleri konusunda farklı bilgiler aktarılmıştır. Bu bağlamda Ma'n'ın, kimlikleri zikredilmeksizin genel olarak Hâricîler tarafından

---

⁵³⁴ Hemdânî, *el-İklîl*, 1/315; Cenedî, *es-Sülûk*, 1/184.

⁵³⁵ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 113.

⁵³⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/249.

⁵³⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/384-385.

⁵³⁸ Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyânlar*, 196.

⁵³⁹ Hemdânî, *el-İklîl*, 2/277; Makrîzî, *el-Mukaffa*, 6/240.

öldürüldüğünü söyleyen rivayetlerin⁵⁴⁰ yanında Sicistan'daki zulmünden bunalan Sicistanlı Hâricîler tarafından katledildiğini ifade eden rivayetler de vardır.⁵⁴¹ Ayrıca babası veya kardeşi Ma'n tarafından katledilen Yemenli bir Hâricînin Ma'n'ı öldürdüğü de kaynaklarda yer almıştır.⁵⁴² Bu rivayetler genel olarak Ma'n b. Zâide'nin intikam amacıyla öldürüldüğü hususunda ittifak etmekle birlikte onunla savaşılamayacaklarını ve ona üstün gelemeyeceklerini anlayan Hâricîlerin Ma'n'ın gaflet anını kollayarak üzerine hücum edip bu fiili gerçekleştirdikleri mevzusunda da birleşmektedirler.

Ma'n'ın bir grup Sicistanlı Hâricî tarafından öldürüldüğünü aktaran kaynaklardan en ayrıntılı bilgi vereni Belâzürî'nin *Ensâbü'l-Eşrâf* 1 ve İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i olmuştur. Buna göre Ma'n, Rutbil'e gazası sonucunda ele geçirdiği esir ve malları karargâhına indirdiği sırada pek çok atlının geldiğini vehmettirecek yabani eşeklerin sebep olduğu büyük bir toz bulutunun yaklaştığını fark etmiş ve bunları esirleri kurtarmaya gelen atlılar zannettiği için bütün esirlerin ivedilikle katledilmesini emretmiştir. Bu sırada esirler arasında bulunan Ziyâd henüz çocuk yaşta olan oğlu Ferec er-Ruhacî'yi korumak için ona siper olmuş ve oğlunun gözleri önünde öldürülmüştür. Ma'n'ın tutumundan rahatsız olan Hâricîler, kışın bastırmasından ve Rutbil'in saldırılarından korunmak için sığındığı Büst şehrine gelerek onun için inşa edilen evin işçileri arasına sızmışlar ve çatının inşasına ulaştıkları vakit fırsat buldukları anda Ma'n'a saldırmışlardır. Suikastçılar hacamat yaptırırken gaflet anında yakalanan Ma'n'ı, kamışları arasına sakladıkları hançerler ve başına isabet ettirdikleri darbelerle öldürmüşlerdir.⁵⁴³

Zikri geçen iki kaynak Zerenc yakınlarındaki Tâk köyünden bir çocuk tarafından Ma'n'ın katledildiğini ifade etmekte ancak öncesinde Ferec er-Ruhacî'nin babası Ziyâd'ın 4 bin kişiyle katledildiği bilgisini vermekle Ma'n'ın Ferec tarafından öldürüldüğüne dair şüphe oluşturmaktadırlar.

⁵⁴⁰ İbn Hayyât, *Târîh*, 425; Zehebî, *Târîh*, 9/354; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/425.

⁵⁴¹ Belâzürî, *Ensâb*, 4/238; Belâzürî, *Fütûh*, 389; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/174.

⁵⁴² Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 175; *Kitâbü'l-Uyûn*, 3/264.

⁵⁴³ Belâzürî, *Ensâb*, 4/238; Belâzürî, *Fütûh*, 389; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/174.

Başka kaynaklarda babası öldürülen bir çocuğun intikam amacıyla Ma'n'ı katlettiği bilgisinin verilmesi de bu kanıyı güçlendirmektedir.

Öncelikle Ma'n b. Zâide'yi öldüren kişinin Ferec er-Ruhacî olması, zikri geçen kaynakların devamında aktarılan Ma'n'ın katillerinin tamamının Yezîd b. Mezyed tarafından öldürüldüğü bilgisi ile çelişmektedir. Nitekim henüz çocuk yaşta olan Ferec, Zâbülistan bölgesindeki savaştan (151/768) sonra ele geçirilen esirlerle birlikte Bağdat'a getirilmiş, daha sonra Hârûnürreşîd'in mevlası olup kızı Hamdûne'nin kâtipliğini yapmıştır. Hârûnürreşîd döneminde Ahvaz'a vali tayin edilen ve Emîn ile Me'mûn dönemlerinde kendisine mühim görevler tevdi edilen Ferec'in⁵⁴⁴ önemli işlere memur kılınması dolayısıyla da Ma'n'ı öldürme ihtimali bulunmamaktadır.

Ma'n b. Zâide'nin Sicistanlı Hâricîler tarafından öldürüldüğünü aktaran kaynaklardan bir diğeri olan Ya'kûbî'nin *Târîh*'i, katillerin Sicistanlı Hâricîler olduğunu söylemekle yetinmiştir.⁵⁴⁵ Ma'n, Sicistan valiliği sırasında buradaki halka zulmetmiş, Büst şehrinde de zulümlerini sürdürüp halkın mallarına el koymuştur.⁵⁴⁶ Bu sebeple Ma'n'ın tasarruflarından rahatsız olan Hâricîler, Ma'n için inşa edilen Büst'teki sarayın işçileri arasına sızarak hacamat yaptırdığı sırada üzerine saldırıp kamışların arasına gizledikleri kılıçlar ile Ma'n'ı öldürmüşlerdir.⁵⁴⁷

Ma'n b. Zâide'nin katlinin Yemenli Hâricîler tarafından gerçekleştirildiğini aktaran kaynaklara gelince bunlar Yemenli kaynaklar⁵⁴⁸

---

⁵⁴⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs b. Abdullah Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Sekkâ (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1980), 270-272; Selahattin Polatoğlu, *Abbâsî Devleti'nde Kâtipler (132-334/750-945)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 282-283.

⁵⁴⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/384-385.

⁵⁴⁶ *Târîh-i Sistân*, 137.

⁵⁴⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/384-385; *Târîh-i Sistân*, 138.

⁵⁴⁸ Hemdânî, *el-İklîl*, 1/314; Hemdânî, *ed-Dâmîga*, 404-405; Ebû Saîd b. Sa'd Neşvân el-Himyerî, *Şemsü'l-'Ulûm ve Devâ' ü Kelâmi'l-'Arab mine'l-Külûm*, thk. Hüseyin b.

ve Makrîzî'nin *el-Mukaffa'l-Kebîr*'idir. Makrîzî, Yemen valiliği sırasında Hadramevt saldırısında öldürülen, soyu eski Himyer meliklerine dayanan adamın oğulları tarafından Ma'n'ın öldürüldüğünü söylemiştir. Buna göre Ma'n Yemen'e geldiğinde izlediği sert politikası gereğince el-Meâfir bölgesini yakıp yıkarak harap etmiş, aynı zamanda buranın âmili olan İsmâil b. İbrâhim'i de öldürmüştür. Ma'n, Hadramevt halkının el-Meâfir bölgesinde gerçekleştirilen yıkımları öğrenmesi üzerine hücum etmeleri sonucunda darbe alarak zor durumda kalsa ve San'a'ya kadar geri çekilse de burada kuvvetlerini toplayıp Şibâm, Şebve ve Savrân gibi beldelere saldırarak pek çok insanı katletmiştir. Aynı şekilde Ma'n, burada ölümü ellerinden olacak iki kardeşin babası olan ve kadim Himyer meliklerine kadar soyu uzanan kabile lideri Amr b. Zeyd el-Eşbavî'yi de başta eman verip daha sonra emanına ihanet ederek hile yoluyla öldürmüştür. İşte Ma'n'ı Sicistan'a kadar takip edip zehirli bir bıçakla hunharca katledenler Amr b. Zeyd'in iki oğludur.⁵⁴⁹

Ma'n'ın katillerinin Sicistanlı Hâricîler olduğunu belirten kaynaklar bu katillerin Yezîd b. Mezyed tarafından tek bir kişi kalmayacak şekilde tamamının öldürüldüğünü ifade ederken⁵⁵⁰ Yemenli kaynaklar bu iki kardeşin katl sonrası gizli kapılar ardından kaçtıklarını ve sağ sâlim Yemen'e vardıklarını söylemektedirler. Yemenli kaynaklara göre iki kardeş suikast sonrasında o güne kadar evinin kuyusunda saklandıkları Becîle kabilesinden Yemenli bir kişinin yanına gelmişler ve aramaların şiddetinin azaldığı vakte kadar gizlenip daha sonra Şam yolu üzerinden ilerleyerek kazdıkları tüneller yardımıyla kendilerini büyük bir coşkuyla karşılayacak Yemenlilerin yanına varmayı başaramışlardır. Ma'n b. Zâide'nin eziyet ve zulümlerine en fazla

---

Abdullah el-Amrî vd. (Beyrut, Dımaşk: Dârü'l-Fikrî'l-Muâsır, Dârü'l-Fikr, 1999), 4/2158, 6/3359; Vâsî'î, *Târîhu'l-Yemen*, 168-169; Yemânî, *Behcetü'z-Zamân*, 19.

⁵⁴⁹ Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd Himyerî, *Kitâbü Mülûki Himyer ve Akyâli'l-Yemen ve Şerhuâ el-Müsemmâ Hülsatü's-Sîreti'l-Câmia li-Acâibi'l-Mülûk et-Tebâbia*, nşr. Ali b. İsmail el-Müeyyed, İsmail b. Ahmed el-Cerâfî (Beyrut: Dârü'l-'Avde, 1978), 183-184; Makrîzî, *el-Mukaffa*, 6/239-240.

⁵⁵⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 389; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/174.

maruz kalan Yemenliler, Ma'n'ı öldüren büyük kardeş Muhammed b. Amr'a Hadramevt'te taç giydirip buranın hâkimi kılmışlardır.⁵⁵¹

Ma'n'ın Amr b. Zeyd'in oğulları tarafından öldürüldüğünü söyleyen kaynakların yanında yine Ma'n tarafından katledilen Abdullah b. Yahyâ el-A'ver el-Hadramî'nin oğulları tarafından öldürüldüğünü söyleyen kaynaklar da bulunmaktadır. Buna göre Abdullah b. Yahyâ'nın oğulları (Muhammed b. Abdullah el-Hadramî) intikam amacıyla Ma'n'ı Sicistan'da öldürmüştür.⁵⁵² Kaynaklarda Ma'n tarafından katledilen bu kişinin Emevîler döneminde Tâlibü'l-Hak unvanıyla isyan eden Abdullah b. Yahyâ el-A'ver olduğuna dair özellikle bir bilgi bulunmamakla birlikte ikisi de aynı isme sahip kişilerdir.⁵⁵³ Ancak Tâlibü'l-Hak ünvanlı Abdullah b. Yahyâ'nın, 130 (747) yılında Mervân b. Muhammed tarafından görevlendirilen Muhammed b. Atıyye es-Sa'dî komutasındaki ordu tarafından öldürülmesi ve başının İbn Atıyye tarafından Mervân'a gönderilmesi⁵⁵⁴ Ma'n'ın Yemen'de katlettiği kişinin Tâlibü'l-Hak ünvanlı Abdullah b. Yahyâ olmadığını göstermektedir.

Müellifi meçhul *Uyûn* yazarı ve Ezdî, yukarıda zikri geçen kaynaklardan farklı olarak Ma'n'ın, katledilen bir babanın intikamını almak isteyen Yemenliler tarafından değil katledilen bir kardeşin intikamını almak isteyen Yemenliler tarafından öldürüldüğünü zikretmişlerdir.⁵⁵⁵ *Uyûn*'daki Ma'n'ın Harûriler tarafından ve Tay kabilesinden bir kişi tarafından öldürüldüğü bilgisi Ezdî'de daha netleşmiş ve şahsın ismi Hilâl b Mufaddal et-Tâî şeklinde

⁵⁵¹ Hemdânî, *ed-Dâmiga*, 404-405; Hemdânî, *el-İklîl*, 1/314-315, 2/276-277; Himyerî, *Mülûki Himyer*, 183-184; Neşvân el-Himyerî, *Şemsü'l-'Ulûm*, 6/3359; Şâtîrî, *Edvârü't-Târîhi'l-Hadramî*, 1/121, 139-140.

⁵⁵² Yemânî, *Behcetü'z-Zamân*, 19; Vâsî'î, *Târîhu'l-Yemen*, 168-169.; Mahmûd, *Târîhu'l-Yemeni's-Siyasî*, 98.

⁵⁵³ Abdullah b. Yahyâ'nın tam ismi için bkz. Ortakçı, *Yemen*, 56.

⁵⁵⁴ İbn Hayyât, *Târîh*, 391-394.

⁵⁵⁵ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 175; *Kitâbü'l-Uyûn*, 3/264.

verilmiştir. Buna göre Yemen’de kardeşi öldürülen Hilâl b. Mufaddal intikam almak için Man’ı Bağdat’a kadar takip edip Sicistan’da öldürmüştür.⁵⁵⁶

Ma’n b. Zâide’nin suikastıyla ilgili birbirinden kısmen farklılık gösteren bu rivayetleri şöyle birleştirmemiz mümkündür: Ma’n tarafından babası ya da kardeşi öldürülmüş Yemenli bir kişi Ma’n b. Zâide’den intikam almak için Ma’n’ı Büst şehrine kadar takip etmiş, Ma’n için inşa edilen evin işçileri arasına karışarak burada Ma’n b. Zâide’nin gaflet anını kollamaya başlamıştır. Ma’n b. Zâide’nin tutumundan rahatsız olan Sicistanlı Hâricîler de Yemenli bu kişiye askerî ve lojistik destek sağlayarak yardım etmişler ve Ma’n’ı katletme ameliyesini birlikte gerçekleştirmişlerdir.⁵⁵⁷ Ma’n b. Zâide’nin Sicistan’da zincire vurup sarayın yapımında zorla çalıştırdığı kırk Hâricînin de olması⁵⁵⁸ iki taraf arasındaki bu yardımlaşmayı ve ittifakı kolaylaştırmış olmalıdır.

---

⁵⁵⁶ Ezdî, *Târîhu’l-Mevsil*, 175.

⁵⁵⁷ Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik İsyânlar*, 196.

⁵⁵⁸ *Târîh-i Sîstân*, 138.

- SONUÇ -

Ma'n b. Zâide, Bekir b. Vâil kabilesinin savaşçı özellikleri, cesaretleri, himayeleri ve cömertlikleri ile öne çıkmış kollarından Benî Şeybân kabilesine mensup bir kişidir. Kabilesinin söz konusu niteliklerini taşıyan Ma'n, cömertliği ile temayüz etmiş, Arapların cömertlerinden ve eli açıklarından biri olarak adından söz ettirmiştir. Ma'n b. Zâide'nin cömertliği tabiatı ile açıklanabilse de Arap toplumunun kültürü ile de bağlantı olmalıdır. Öncelikle "el-cûd mine'l-mevcûd" (Cömertlik imkan ölçüsündedir.) Arap atasözünden de anlaşılacağı üzere malik olunanların bir getirisi olarak Arap karakterine yansımış bir mizaç özelliği olan cömertlik, Arap toplumunun Câhiliye döneminden itibaren yöneticilerden ve şeyhlerden bekledikleri ve bu itibarla yöneticilerin kendisini zorunlu görüp donandıkları bir vasıf olmalıdır. Cömertliğinin bir neticesi olarak âlimleri ve şairleri himaye eden Ma'n, belâgat ve fesahat alanında temayüz etmesi ile de ilmî faaliyetlere önem veren bir kişilik olduğunu ortaya koymuştur.

Dinden uzak bir yaşantıya sahip olup zındık vasfıyla anılan Ma'n b. Zâide'nin bu şekilde anılıp bilinmesinde, dönemin zındık tanımını karşılayan Mani inancını benimsediği iddiası değil şer'î kuralları ihlal ederek gayr-ı dinî ve gayr-i insanî fiiller işlemesinin etkisi vardır. Söz gelimi 15 bin kişiye varan katliamlara sebep olmak ve Yemen gibi Müslüman bir beldeyi ordusuna iki defa mubah kılmak gibi dine karşı umarsız tavrının sebep olduğu zalimane fiiller, onun bu şekilde tanınmasına sebep olmuştur. Pek çok meş'um fiilin faili olan Ma'n'ın ayrıca hilim ve sabır vasıflarını da bünyesinde toplayıp yeryüzündeki en halim kişilerden biri olarak vasıflanması da ilginç bir tezat olarak karşımızda durmaktadır. Övülen vasıflarına rağmen söz konusu

zalimane fiillerin kendisinden sadır olması, Emevîlere ve onların hizmetinde çalışanlarına yönelik gerçekleştirilen katliamlardan kurtulması ve can güvenliğini sağlamak amacıyla Mansûr'un emri doğrultusunda verilen görevleri gerçekleştirmek zorunda olmasıyla açıklanabilir. Zira aldığı eman, en ufak bir görev ihmali veya başarısızlığında iptal edilebilir ve tıpkı Yezîd b. Ömer b. Hübeyre gibi katline ferman yazılabilirdi. Son tahlilde can korkusunun Ma'n b. Zâide'ye bütün bu kerih fiilleri işletmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Ma'n b. Zâide'nin bir komutan olarak tarih sahnesine çıkması, Emevîlerin son döneminde baş kaldıran Alioğullarının reisi Abdullah b. Muâviye isyanında gerçekleşmiş olup önceki hayatı hakkında kaynaklarda çok fazla malumat bulunmamaktadır. Asil ve itibar sahibi bir aile ve çevrede yetiştiği için Emevî halifesi Velîd b. Yezîd döneminden itibaren sarayda bulunup halifelere yakın olduğu anlaşılan Ma'n b. Zâide'nin Abdullah b. Muâviye isyanını bastırmadan önce herhangi bir vazifede görev almaması, yaşının küçük olmasından kaynaklanmalıdır.

Emevîlerin yıkılmaya yüz tuttuğu dönemde Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'ye bağlılığını ve sadakatini devam ettiren Ma'n b. Zâide, Vâsıt Kuşatması'nda da onu yalnız bırakmamış, kalenin savunulmasında ve Abbâsîlere karşı direnilmesinde görev alıp bu uğurda cesurca savaşmıştır. Kalenin uzun süre muhasara edilmesine rağmen düşmemesinde İbn Hübeyre'nin Ma'n gibi cesur, gözü pek ve sâdık adamlara sahip olmasının etkisi vardır.

Emevîler döneminin önemli bir komutanı olan Ma'n b. Zâide'nin tarihte asıl tebarüz etmeye başladığı ve önem kazandığı dönem ise Abbâsîler dönemi olmuştur. Ma'n, Mansûr'un yönetiminden memnun olmayan bir grup Horasanlı isyancının halifeye saldırdığı ve ona sarayında zor anlar yaşattığı Râvendiyye isyanında ortaya çıkarak halifeyi ölümden kurtarması sayesinde Yemen valiliği ile ödüllendirilmiş ve asıl tarihi öneminin miâdı olan Yemen ile Rebîa arasındaki hilfi akamete uğratma görevi için vazifelendirilmiştir.

Kaynaklarda Yemen ile Rebîa arasında gerçekleştiği söylenen aslında Kinde, Lahmî ve Ezd gibi çeşitli Güneyli kabileler ile Kuzey kabilelerinden Rebîa arasında imzalanan, Câhiliye, Dört Halife ve Emevîler döneminde de yenilenip düşmanlarına karşı pek çok zafer kazandıran hilf, Mansûr döneminde de onun idaresine karşı yeniden akdedilip valinin görevden uzaklaştırılmasına sebep olmuştur. Ma'n Mansur'un iktidarı için tehlikeli gördüğü hilfi bölgeye geldiği andan itibaren Yemenlilere zulmetmek, Yemen'i ordusuna mubah kılmak, Cened ve Hadramevt bölgesinde 15 bin kişiyi aşan katliamlarda bulunmak gibi pek çok zalimane davranışla parçalamıştır. Rebîa kabilesinden olan Ma'n b. Zâide'nin Güney Araplarından Yemenlilere zulmetmesi tarih boyunca iki kabile arasında var olan ittifakı ve dostluğu yok etmiştir. Ma'n'dan sonra Yemen ile Rebîa arasındaki ittifaktan söz edilmemesi onun bu konudaki tarihi önemini ortaya koymaktadır.

Yine söz konusu amaca mâtuf olarak Yemen'de su kuyularını kapatan, vergi miktarını haksız yere artırıp halkı zelil ve rezil edecek uygulamalarda bulunan Ma'n b. Zâide'nin vergi indirimine karşılık halka zorla yaptırdığı bir cami ve ismine izafe edilen Ma'niyye kuyuları dışında imar ve inşaa faaliyetine çok fazla rastlanmamıştır. Zorba bir yönetimle Yemen'de sükûneti temin edip görevini başarıyla tamamlayan Ma'n, dokuz yıllık Yemen valiliği ardından sıkıntılı bir bölge olan Sicistan'a vali tayin edilmiştir. Onun Sicistan'a vali atanmasında Sicistan'daki kaotik durumu düzelterebileceğine olan güven etkili olmakla birlikte Sicistan halkının çoğunluğunun yine Yemenî kabileden oluşması dolayısıyla asabiyet faktörü etkili olmuştur. Bu minvalde Kaysî taassubu güden Ma'n b. Zâide eliyle Kaysî kabileden Benî Şeybân Hâricîlerinin desteği alınmaya çalışılmıştır.

Sicistan, Hâricî isyanlarının yoğun bir şekilde vuku bulduğu, bununla birlikte Emevîler döneminden itibaren vergi ödemekten kaçınan yerli Türk hükümdarı Rutbîl'in aynı amaçla Hâricî isyanlarını destekleyip finanse ettiği bir coğrafya olmuştur. Bölgeye ulaştıktan sonra Hâricî isyanlarını kontrol

altına alan Ma'n, Emevîler döneminden itibaren vergi vermekten imtina eden ve Abbâsîler döneminde de aynı amaçla Hâricî isyanları destekleyen Türk hükümdarı Rutbîl problemini çözmüştür. Hem Yemen'de hem Sicistan'da Haricîlerle mücadele eden Ma'n yine onların eliyle can vermiştir.

Sonuç olarak renkli bir kişiliğe sahip olan Ma'n b. Zâide, geçiş dönemi komutanlarından ve devlet adamlarından olup önemli olaylara şahit olması ve be-tahsîs Mansûr'un asabiyet politikasında işlev gören önemli bir figür olup Yemenî kabilelerle Rebîa arasındaki tarihî hilfi akamete uğratması bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca Abbâsî devletinin çok katmanlı yapısında Arap karakterini temsil eden biri olmasıyla ehemmiyet taşıyan Ma'n b. Zâide, cömertliği kendisiyle birlikte yeniden değerlendirilmesi gereken bir mevzu kılmaktadır. Bir başka deyişle cömertlik Ma'n b. Zâide ve bu yönüyle öne çıkan diğer şahsiyetlerle karşılaştırılmak suretiyle yeniden değerlendirilmesi gereken bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Bununla birlikte Ma'n b. Zâide, Selm b. Kuteybe b. Müslim ve oğulları, Mühellebî ailesinden Süfyan b. Muâviye gibi Emevîlere hizmet etmiş komutan ve devlet adamlarının Abbâsîler dönemindeki görünürlüğü açısından da tarihte mühim bir şahsiyet ve önemli bir örnektir

- KAYNAKÇA -

- Abdüllatîf, Abdüşşâfi Muhammed. *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî*, 41-132/661-750. Kahire: Dirâse Siyâsiyye, 1984.
- Âbî, Ebû S'ad Mansûr b. el-Hüseyn. *Nesrü'd-Dürr fi'l-Muhâdarât*. nşr. Hâlid Abdülğani Mahfûz. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Ağarı, Murat. "İbn Hurdazbih'in el-Mesâlik ve'l-Memâlik'i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler". *Dini Araştırmalar* 7/21 (2005), 237-263.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. *el-Mesâil*. thk. Fazlurrahman Din Muhammed. 3 Cilt. Delhi: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Aksu, Ali. *Emevî Saltanatının Irak valisi Haccâc b. Yûsuf*. İstanbul: Kitabevi, 2009.
- Aksu, Ali. *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı*. İstanbul: Kitabevi, 2007.
- Âmidî, Ebü'l-Kâsım Hasan b. Bişr. *Kitâbü'l-Muvâzene beyne't-Tâiyyeyn (el-Muvâzene beyne Ebî Temmâm ve'l-Buhtürî)*. thk. Abdullah el-Muhârib. Mektebetü'l-Hanci, 1994.
- Amrî, Hüseyin Abdullah. "Târîhu'l-Yemen fî Fecri'd-Da've". *Mevsûatü'l-Yemeniyye*. San'a-Beyrut: Müessesetü'l-Afif es-Sekâfiyye-Merkezu Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2003.
- Ansî, Hüseyin b. Salih. "Ta'ynü Ma'n b. Zâide Vâliyen ale'l-Yemen: el-Esbâb ve'n-Netâic (143-150/ 759-767): Dirâse li'n-Nusûs Zımne Siyâkihi't-Târîhi". 14/53 (2021), 87-104.
- Apak, Âdem. *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 4 (Abbâsîler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Apak, Adem. *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyyet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.

- Apak, Adem. "Son Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed'in Harran'da Emevîler Devletini Yeniden Diriltme Çabaları Üzerine". *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa*. ed. Kâsım Şulul vd. Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016.
- Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah. *Evâil*. Tanta: Dârü'l-Beşîr, 1988.
- Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah. *Cemheretü'l-Emsâl*. thk. Ebü'l-Fazl İbrahim – Abdülmecîd Katâmiş. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fîkr, 1988.
- Atçeken, İsmail Hakkı. *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*. Ankara: Ankara Okulu, 2001.
- Atvan, Hüseyin. *el-Ümeviyyûn ve'l-Hilâfe*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1986.
- Aybakan, Bilal. "Za'ferânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/68-69. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aycan, İrfan. "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999), 147-174.
- Aycan, İrfan. "Mühellebî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/511-512. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aycan, İrfan - Sarıçam, İbrahim. *Emevîler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Aydınlı, Osman. *Aşere-i Mübeşşere'den Ümmetin Emîni Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh Radıyallahu Anh*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2015.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa Hanefî. *Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i Tûrâsî'l-Arabî, ts.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir. *el-Fark Beyne'l-Fırak*. Beyrut: Dârü'l-Âfâkî'l-Cedîde, 1977.

- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülazîz. *Mu'cemü Me'sta'cem min Esmâ'î'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1982.
- Belâzü'rî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbü'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr, Riyâz ez-Zirikli. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belâzü'rî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-Büldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü Hilâl, 1988.
- Belâzü'rî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-Eşrâf: İslâm Tarihinde Öncü Şahsiyetler 2: Hz. Ali ve Çocukları, Hz. Abbâs ve Çocukları*. çev. ed. Adnan Demircan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021.
- Beyhakî, İbrâhim b. Muhammed. *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-Mesâvî*. Beyrut: Dâru Beyrut, 1984.
- Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin. *Târîhu Beyhakî*. Dımaşk: Dâru İkra, 2004.
- Bozkurt, Nahide. *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Bigâl*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1997.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Bursân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hûlân*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1990.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *Kitâbü'l-Hayevân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Câmî, Nûreddîn Abdurrahmân b. Nizâmeddîn. *Bahâristân*. çev. M. Nuri Gençosman. Ankara: Maârif Vekâleti, 1958.
- Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs b. Abdullah. *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-Küttâb*. thk. Mustafa es-Sekkâ v.dğr. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1980.

- Cenedî, Ebû Abdullah Bahaeddin Muhammed b. Yusuf. *es-Sülûk fî Tabakâti'l-Ulemâ ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn el-Ekva' el-Hivâlî. San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1993.
- Cerrahoğlu, İsmail. "İbn Cüreyc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/404-406. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Cevad Ali. *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâkî, 2001.
- Chokr, Melhem. *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Çağrı, Mustafa. "Asabiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/453-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çelebi, İlyas. "Sâhib b. Abbâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/512-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Daftary, Farhad. "Emevîler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverünnehir'deki Mezhebî ve Milliyetçi Hareketler". çev. Mehmet Atalan. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2009), 139-158.
- Dalkılıç, Mehmet. *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (M. 705-796)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.
- Demircan, Adnan. *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Demircan, Adnan. "Şeybân (Benî Şeybân)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/37. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Demîrî, Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ. *Hayâtü'l-Hayevân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud. *el-Ahbâru't-Tvâil*. thk. Abdülmün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1960.

- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. *Kitâbü'l-Mücâlese ve Cevâhiri'l-İlm.* thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlû Selmân. Bahreyn: Cem'iyeti't-Terbiyyeti'l-İslâmiyye, 1998.
- Doğan, İsa. "Hicri I ve II. Asırlarda Muhtelif Yönleriyle Abbâsî Hareketi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1996), 29-44.
- Doğan, Nagihan. *Dinin İktidarı İktidarın Dini: Hilafet, Siyaset ve İslâm (750-833)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Dûrî, Abdülazîz. *el-Asrû'l-Abbâsiyyü'l-Evvel: Dirâse fi't-Târîhi's-Siyâsî ve'l-İdârî ve'l-Mâlî*. Beyrut: Dârü't-Talîa, 1988.
- Dûrî, Abdülazîz. *İlk Dönem İslam Tarihi: Bir Önsöz*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüş Yayınları, 1991.
- Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Seâde, 1974.
- Efendioğlu, Mehmet. "Münker". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/13-14. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Eftasî, Ebû Ca'fer Emînü'd-Devle Muhammed b. Muhammed Hibetullah el-Alevî. *el-Mecmûu'l-Leff*. thk. Yahyâ Vehîb el-Cübûrî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 2005.
- Erkoçoğlu, Fatih. *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası ve Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Eskin, Ümit. *Abbâsîler Döneminde Valilik (132-232/750-847)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.
- Etlîdî, Muhammed b. Diyâb. *İ'lâmu'n-Nâs bi-mâ Veka'a li'l-Berâmike*. Kahire: Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1998.
- Ezdî, Ebû Zekerîyyâ Yezîd b. Muhammed. *Târîhu'l-Mevsil*. thk. Ali Habîbe. Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsil'l-Arabî, 1967.

- Fahd, Bedri Muhammed. *Ma'n b. Zâide*. Bağdat: Vizâratü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, 1989.
- Faki, İsamüddin Abdür-rauf. *el-Yemen fî Zillî'l-İslâm: Münzü Fecrihi hatta Kıyâmî Devleti Benî Resûl*. Kahire: Dârü'l-Fikrî'l-Arabî, 1981.
- Fârisî, Ebû Kâsım Zeyd b. Ali. *Şerhu Hamâseti Ebî Temmâm*. thk. Muhammed Osman Ali. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Evzâî, ts.
- Fayda, Mustafa. "Celûlâ Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fayda, Mustafa. "Ebnâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/78-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ferruh, Ömer. *Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983.
- Fevzi, Faruk Ömer. *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye: Asrû'l-Kuvve ve'l-İzdihar*. Amman: Dârü's-Şürûk, 1998.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Alî b. Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/82-83. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Muâviye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/118-119. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Sebe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/133-134. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Gazûlî, Ali b. Abdullah el-Bahâ'î ed-Dımaşkî. *Metâli'u'l-Büdûr ve Menâzili's-Sürûr*. Mısır: Matbaatü İdareti'l-Vatan, 1882.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*. Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.

- Göçemen, Yakup. *Emevîler Döneminde Şiir ve Siyaset*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Gözütok, Şakir. "Resulullah (s.a.v) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri". *Dini Araştırmalar* 1/2 (1998), 165-198.
- Günaltay, M. Şemseddin. *İslâm Öncesi Arap Tarihi*. çev. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Günaltay, M. Şemseddin. *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*. sad. M. Mahfuz Söylemez - Mustafa Hizmetli. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- Haddâd, Alevî b. Tâhir b. Abdullah el-Heddâr. *eş-Şâmil fî Târîhi Hadramevt ve Mehâlîfihâ*. Amman: Dârü'l-Feth, 2017.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Câmi 'li-Ahlâkî'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*. thk. Mahmûd et-Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Süfyân b. Uyeyne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hâzimî, Ebû Bekir Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ el-Hemedânî. *Me'ttefeka Lafzuhû ve'ftereka Müsemmahu fi'l-Emâkin ve'l-Büldâni'l-Müştebehe fi'l-Hat*. thk. Muhammed b. Muhammed el-Câsir. Riyad: Dârü'l-Yemâme, 1415.
- Hazrecî, Muvaffakuddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan ez-Zebîdî. *el-'Ascedü'l-Mesbûk ve'z-Zebercedü'l-Mahkûk fî men Veliye'l-Yemen mine'l-Mülûk*. thk. Mukbile't-Tâm 'Âmir el-Ahmedî. 2 Cilt. San'a: Mektebetü'l-Cil el-Cedîd, 2020.

- Hemdânî, Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen Hasan b. Ahmed. *el-İklîl*. thk. Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Ekva' el-Hivâlî. San'a: Vizâratü's-Sekâfe ve's-Siyyâha, 2004.
- Hemdânî, Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen Hasan b. Ahmed. *Kitâbü Kasîdeti'd-Dâmiga*. thk. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî. Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammed, 1978.
- Hemdânî, Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen Hasan b. Ahmed. *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*. thk. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî. San'a: Mektebetü'l-İrşad, 2008.
- Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd. *Kitâbü Mülûki Himyer ve Akyâli'l-Yemen ve Şerhuhâ el-Müsemmâ Hülâsatü's-Sîreti'l-Câmia li-Acâibi'l-Mülûk et-Tebâbia*. nşr. Ali b. İsmail el-Müeyyed, İsmail b. Ahmed el-Cerâfi. Beyrut: Dârü'l-'Avde, 1978.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslam'ın Serüveni*. çev. Berkay Ersöz. 3 Cilt. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017.
- Husrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali. *Zehrü'l-Âdâb ve Semerü'l-Elbâb*. thk. Zeki Mübarek. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.
- Iş, Yusuf. *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-Ahdâsü'lletî Sebekathâ ve Mehhedet lehâ*. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1985.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed. *el-İkdü'l-Ferîd: Kültürel İnciler*. çev. Musa Kazım Yılmaz. 4 Cilt. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-'İkdü'l-Ferîd*. thk. Müfid M. Kumejha. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî Zuafâi'r-Ricâl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Ma'ûz. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.

- İbn Abdülhâdî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed es-Sâlihî ed-Dımaşkî. *Tabakâtü Ulemâi'l-Hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî, İbrâhim ez-Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 1995.
- İbn Âsım, Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *Hadâîku'l-Ezâhir fî Müstahseni'l-Ecvibe ve'l-Mudhikât ve'l-Hikem ve'l-Emsâl ve'l-Hikâyât ve'n-Nevâdir*. thk. Ebû Hemmâm Abdüllatif Abdülhalim. Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1996.
- İbn Ca'd, Ebü'l-Hasan Ali el-Cevherî. *Müsned*. thk. Amir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'n-Nadir, 1990.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-İşrâf fî Menâzili'l-Eşrâf*. thk. Necm Abdurrahman Halef. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1990.
- İbn Ebû Hayseme, Ebû Bekir Ahmed b. Züheyr. *et-Târîhu'l-Kebîr*. thk. Salâh b. Fethî Helel. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2004.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ümeyye. *el-Muhabber*. thk. Ilse Lichtenstadter. Beyrut: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1942.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hayrabad: Dâiratü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1326.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men Âsarahüm min Zevî's-Sultânî'l-Ekber*. thk. Halil Şehâde. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1981.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân*. thk. İhsan Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

- İbn Hamdûn, Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn Muhammed b. Hasan. *et-Tezkireti'l-Hamdûniyye*. thk. İhsan Abbâs. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1997.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali. *Kitâbü Sûreti'l-Arz*. thk. J. H. Kramers. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1938.
- İbn Hayyât, Ebû Amr Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîh*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1976.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Mısır: Dârü'l-Meârif, 1962.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Ahmed el-Büstî. *Ravzatü'l-Ukalâ' ve Nüzhetü'l-Fuzalâ'*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Hicce, Ebü'l-Mehâsin Ebû Bekir b. Ali. *Semerâtü'l-Evrâk*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Cumhuriyyetü'l-Arabiyye, ts.
- İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer Avnüddîn Yahyâ b. Muhammed. *el-İfsâh an Meâni's-Sihâh*. thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed. Dârü'l-Vatan, 1996.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 20 Cilt. Riyad: Dâru Hicr, 2003.
- İbn Kurkûl, Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf. *Metâli'u'l-Envâr alâ Sihâhi'l-Âsâr*. thk. Dârü'l-Felâh li'l-Bahsi'l-İlmî ve Tahkîk'it-Türâs. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûnü'l-İslâmiyye, 2012.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Maârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *eş-Şîr ve'ş-Şu'arâ'*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2002.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Uyûnü'l-Ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub. *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*. thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. Tahran: Surûş, 2000.
- İbn Nübâte, Ebû Bekir Cemâlüddîn Muhammed b. Şemsiddîn Muhammed el-Fârikî. *Dîvânü İbn Nübâte el-Mısırî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer. *Kitâbü A'lâki'n-Nefîse*. Leiden: E.J. Brill, 1967.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Sellâm, Ebû Ubeyd el-Kâsım. *el-Emvâl*. thk. Halil Muhammed Herrâs. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nümeyrî el-Basrî. *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. Cidde, 1979.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. Mısır: Vizâratü's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, ts.
- İbn Zübeyr, Ahmed b. Hüseyin el-Kâdî er-Reşîd. *ez-Zehâir ve't-Tuhaf*. thk. Muhammed Hamidullah. Kuveyt: Vizâretü'l-İ'lâm, 1984.
- İbnü'l-Buhtürî, Ebü'l-Feth Safiyyüddîn İsâ el-Halebî. *Ünsü'l-Mescûn ve Rahetü'l-Mahzûn*. thk. Muhammed Edîb el-Câdir. Beyrut: Dâru Sâdır, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ-Mustafa Abdülkadir 'Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 1997.

- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân*. thk. Yusuf el-Hâdî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed. *Esmâü'l-Muğtâlîn mine'l-Eşrâf fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm ve Esmâü men Kutile mine's-Şu'arâ*. thk. Seyyid Kesravî Hasan. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*. thk. Abdülkadir el-Arnâvut. 11 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed. *Cemheretü'n-Neseb*. thk. Hasan Nâcî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986.
- İbnü'l-Mu'tez, Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed. *el-Bedâ'*. thk. Muhammed Abdilmün'im Hafâcî. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1990.
- İbnü'l-Mu'tez, Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed. *Tabakâtü's-Şu'arâ*. thk. Abdüssettar Ahmed Ferrâc. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- İbnü'l-Mücâvir, İbn Muhammed b. Mes'ûd b. Ali. *Târîhu'l-Müstebsır*. thk. Oscar Löfgren(tahih). San'a: Ma'hedü'l-Emrikî li'd-Dirâseti'l-Yemeniyye, 2022.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali. *et-Tavzîh li Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh*. thk. Dârü'l-Felâh Ekibi (Hâlid er-Rabbât ve Cum'a Fethi). Dımaşk: Dârü'n-Nevâdir, 2008.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- İlgün, Kasım. *Halife Mansûr ve Dönemi (136-158/754-775)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994.
- İsâmî, Abdülmelik b. Hüseyin. *Semtu'n-Nücûmi'l-Avâil fî Enbâi'l-Evâil ve't-Tevâil*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali M. Muavvaz. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.

- İsfahânî, Ebü'l-Ferec Ali b. el-Hüseyin b. Muhammed. *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*. thk. es-Seyyid Abbâs Ahmed Sakr. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1946.
- İsfahânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed. *Kitâbü'l-Egânî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1927.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî. *Mesâlikü'l-Memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Subhu'l-Aşâ fî Sınâati'l-İnşâ*: thk. Muhammed H. Şemseddin - Yûsuf A. Tavîl. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- Kandemir, M. Yaşar. "Abdülkerîm b. Ebü'l-Avcâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/250-251. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Karakuş, Nadir. *Bir İhtilalcinin Anatomisi: Ebû Müslim Horasani*. Neva Yayınları: İstanbul, 2017.
- Kâşîfî, Hüseyin Vâiz-i. *Ahlâk-ı Muhsinî*. çev. Murat Demirkol. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Kazvînî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed. *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü Kabâili'l-Arab el-Kadîm*. Dımaşk: Mektebetü'l-Haşimiyye, 1949.
- Kelpetin, Mahmut. "Ma'n b. Zâide". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/191-192. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Kennedy, Hugh. "Ma'n b. Zâida". *EI2 (İng.)*. 6/345. Leiden, 2002-1954.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbü'l-Vülât ve'l-Kudât*. thk. Muhammed Hasan İsmail-Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.

- Konak, İbrahim. "Abbâsîler Döneminde El-Cezîre Bölgesindeki Hârîcî Ayaklanmaları". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4 (2018), 1-38.
- Konukçu, Enver. "Beyhak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/57-58. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe*. thk. Muhammed H. ez-Zebîdî. Bağdat: Dârü'r-Reşîd, 1981.
- Kummî, Ebû Halef (Ebü'l-Kâsım) Sa'd b. Abdullah. *el-Makâlât ve'l-Firak*. thk. Muhammed Cevâd Meşkûr. Tahran: Merkez-i İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, 1360.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Kinde (Benî Kinde)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Mahmûd, Hasan Süleyman. *Târîhu'l-Yemeni's-Siyasî fî 'Asri'l-İslâmî*. Bağdat: Matbaatü'l-Mecma'î'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1969.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-Târîh*. nşr. Clément Huart. 6 Cilt. Paris, 1899.
- Makhafî, İbrâhim Ahmed. *Mu'cemü'l-Büldân ve'l-Kabâili'l-Yemeniyye*. San'a-Beyrut: Dârü'l-Kelime-Müessesetü'l-Câmiati li'd-Dirâsat, 2002.
- Makhafî, İbrâhim Ahmed. "Müsver". *el-Mevsûatü'l-Yemeniyye*. San'a-Beyrut: Müessesetü'l-Afîf es-Sekâfiyye-Merkezü Dirâsâtü'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2003.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Takîyyüddîn Ahmed b. Ali. *el-Mukaffa'l-Kebîr*. thk. Muhammed Ya'lavî. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2006.
- Merzûkî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Hasan. *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*. thk. Ğarîd eş-Şeyh. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Merzübânî, Ebû Ubeydullâh Muhammed b. İmrân. *Mu'cemü's-Şu'arâ*. nşr. Fritz Krenkow. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982.

- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Hüzelî. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*. thk. Abdullah İ. es-Sâvî. Kahire: Dâru's-Sâvî, ts.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali. *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid. 4 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübrâ, 1964.
- Muhammed, Târık Ebü'l-Vefâ. *Târihu San'a münzü Fecri'l-İslâm ve hattâ Evâhiri'l-Karnî'r-Râbî el-Hicrî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Musta'simî, Muhammed b. Aydemir. *Dürrü'l-Ferîd ve Beytü'l-Kasîd*. thk. Kâmil Süleyman el-Cubûrî. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015.
- Müberra, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Fâzıl ve'l-Mefzûl*. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, 2000.
- Müellifi Meçhul. *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye ve fî Ahbârî'l-Abbâs ve Veledihi*. thk. Abdülazîz Dûrî. Beyrut: Dârü't-Talîa, ts.
- Müellifi Meçhul. *Elf Leyle ve Leyle*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.
- Müellifi Meçhul. *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbârî'l-Hakâik*. nşr. M. J. De Goeje. 3 Cilt. Leiden: E. J. Brill, 1871.
- Müellifi Meçhul. *Târîh-i Sistân*. çev. Vural Öntürk. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî. *et-Tergîb ve't-Terhîb*. nşr. Mustafa Amâre. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1968.
- Nehrevânî, Ebü'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekerîyyâ. *el-Celâsü's-Sâlihü'l-Kâfî ve'l-Enîsü'n-Nâsihu's-Şâfî*. thk. Abdülkerim Sami el-Cenedî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd b. Sa'd. *el-Hûrû'l-În*. thk. Kemâl Mustafa. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1948.

- Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd b. Sa'd. *Şemsü'l-Ulûm ve Devâü Kelâmi'l-Arab mine'l-Külûm*. thk. Hüseyin b. Abdullah el-Amrî vd. Beyrut, Dımaşk: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır,, Dârü'l-Fikr, 1999.
- Nevbahtî, Ebû Muhammed Hasan b. Mûsâ. *Fıraku's-Şîa*. Beyrut: Menşûrâtü'r-Rızâ, 2012.
- Nus, İhsan. *el-Asabiyyetü'l-Kabeliyye ve Eseruhâ fi's-Şi'ri'l-Ümevî*. Beyrut: Dârü'l-Yakazati'l-Arabiyye, 1964.
- Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, 2002.
- Onat, Hasan. "Abdullah b. Muhammed Ebû Hâşim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/146. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ortakçı, Halil. *Câhiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Yemen: Siyaset, Nüfus, Ekonomi, İlim ve Kültürel Miras*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Ortakçı, Halil. *İslâmiyet'in Doğuşuna Kadar Himyerîler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Önkal, Ahmet. "Bekir b. Vâil (Benî Bekir b. Vâil)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/362-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Önkal, Ahmet. "Civâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa. "Ca'fer es-Sâdık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa. "Keysâniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/362-363. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Öz, Mustafa. "Zındık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Özaydın, Abdülkerim. “Kahtabe b. Şebîb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/201. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özdemir, Öznur. *Abbâsî İhtilali Modern Dönem Batı Literatürü: Teoriler/ Ekoller*. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Özdirek, Recep - Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Süfyân es-Sevrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/23-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Sistan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/274-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Parlak, Nizamettin vd. *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*. Ankara: İlahiyat, 2003.
- Polatoğlu, Selahattin. *Abbâsî Devleti’nde Kâtipler (132-334/750-945)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *Muhâdarâtü’l-Üdebâ ve Muhâverâtü’ş-Şuarâ ve’l-Bülegâ*. thk. Ömer Tabbâ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Erkam b. Ebî’l-Erkam, 1999.
- Râşidî, Mübarek b. Abdullah b. Hamid. *el-İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî ve Fıkhuhu*. haz. Hamdân b. Hamîd b. Seyf. Uman: Saltanatü Umân, 2018.
- Safedî, Ebü’s-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg. *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*. nşr. Ahmed Arnavut-Türkî Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2000.
- Salih, Muhammed Emin. *Târîhu’l-Yemeni’l-İslâmî Asri’l-Vülât*. Kahire: Matbaatü’l-Geylânî, 1975.
- Sâmerrâî, Gazve Şihâb Ahmed Mustafa. *Benû Şeybân ve Devruhüm fî Hayâtî’l-Âmme min Matla’i’l-Asri’l-Emevî hatta Nihayeti’l-Asri’l-Abbâsiyyi’l-Evvel (41-247/661-816)*. Irak: Tikrît Üniversitesi, Yüksek Lisan Tezi, 2005.

- San'ânî, Yahyâ b. Hüseyin. *Gâyetü'l-Emânî fî Ahbâri'l-Kutri'l-Yemânî*. thk. Saîd Abdülfettah Aşur. Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-Arabi, 1968.
- Sarıçam, İbrahim. *Emevî-Hâşimî İlişkileri: İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Sarıçam, İbrahim. "Kümeýt b. Zeyd el-Esedî ve Hâşimiyyât'ı -I- İslâm Tarihi Açısından Bir Değerlendirme". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (1997).
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *el-Lutf ve'l-Letâif*. Beyrut: Dârü'l-Menâhil, ts.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*. nşr. Müfid Muhammed Kumeýha. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî. Haydarâbad: Meclisü Dâirati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1962.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân*. thk. Muhammed Berekât v.dğr. 23 Cilt. Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- Sönmez, Mehmet Ali. "İbn Ebû Arûbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/ 421-422. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Süheylî, Ahmed b. Hemdem. *Türk İslam Tarihinden Nevâdir-i Süheylî*. haz. Şemsettin Kutlu. Tercüman Gazetesi, ts.
- Sürûrî, Muhammed Abduh. "el-Alâkatü'l-A'dâiyye beyne'l-Yemeniyyîn ve Vülâtî'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye münzü Ahdi's-Seffâh hattâ Ahdi'r-Reşid (h.132-193)". *Dirâsâtu Târîhi'l-Cezîreti'l-Arabiyye: el-Kitâbü'l Hamîs: el-Ceziretü'l-Arabiyye min Kıyâmi'd-Devleti'l-Abbâsiyye hatta Nihayeti'l-Karnî'r-*

- Rabi' el-Hicrî*. haz. Abdülazîz Sâlih el-Hilâbî v.dğr. Riyad: Câmiatü'l-Melik Suûd, 2006.
- Şahin, İsmail. *Emevîler Döneminde Kaysî ve Yemenî Kabileler Arasındaki Mücadeleler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Şâkir, Mustafa. *Devletü Beni'l-Abbâs*. Kuveyt, 1973.
- Şâtırî, Muhammed b. Ahmed b. Ömer. *Edvârü't-Târîhi'l-Hadramî*. Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.
- Şemsan, İman Ahmed. *el-Yemen fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel (132-203/ 750-818)*. Aden: Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 2001.
- Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alemü'l-Hüdâ Ali b. Hüseyin. *Emâli'l-Murtazâ (Gurerü'l-Fevâid ve Dürrerü'l-Kalâid)*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1954.
- Şerîşî, Ebü'l-Abbâs Kemâlüddîn Ahmed b. Abdilmü'min. *Şerhu Makâmâtî'l-Harîrî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Şeşen, Ramazan. "Câhiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şimşek, Elif. *Vâhidî'nin Saâdetnâme'si (İnceleme-Metin)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Şücâ', Abdurrahman Abdülvahid. *el-Yemen fi Sadri'l-İslâm: mine'l-Bi'seti'l-Muhammediyye hatta Kıyami'd-Devleti'l-Ümeviyye*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1987.
- Şükürov, Qıyas. "Ebü'l-Hasan el-Merînî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Gözden Geçirilmiş 2. Basım). Ek-1/382-383. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed. *ez-Ziyâdât fî Kitâbi'l-Cûd ve's-Sehâ*. nşr. Âmir Hasan Sabrî. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2003.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1967.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Taberî Tarihi*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Temir, Hakan. *Nesep Atlası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Tenûhî, Ebû Ali el-Muhassin b. Ali. *el-Ferec ba'de's-Şidde*. thk. Abbûd eş-Şalcî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.
- Tersîsî, Adnan. *el-Yemen ve Hadâretü'l-Arab*. Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, ts.
- Toktonaliev, Azat. "Abbâsî Devrinde Zühd Kavramı: Ebü'l-Atâhiye Örneği". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12 (2019), 111-126.
- Tomar, Cengiz. "İbnü'l-Fuvatî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Tomar, Cengiz. "Yemen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/401-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Tuna, Sedat. "Emevîler Dönemi'nde Siyasî Yaşam ve Edebiyata Etkisi Siyasî Şiir". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (2022), 358-401.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "İbn Câmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Tülücü, Süleyman. "Lebîd b. Rebîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/121-122. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Uğur, Mücteba. "A'meş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/54. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- Umâre el-Yemenî, Ebû Muhammed Necmüddîn b. Ebi'l-Hasan Ali. *Târîhu'l-Yemen*. thk. Hasan Süleyman Mahmûd. Mısır: Dârü's-Senâ, 1892.
- Vâsî'î, Abdülvâsî' b. Yahyâ Yemânî. *Târîhu'l-Yemen: Furcetü'l-Humûmi ve'l-Hüznî fî Havâdis ve Târîhi'l-Yemen*. San'a: Mektebetü'l-İrşad, 2017.
- Vekî', Ebû Bekir Muhammed b. Halef. *Ahbârü'l-Kudât*. thk. Abdülazîz el-Merâgî. Beyrut: Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1947.
- Yâfiû, Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullah b. Es'ad. *Mirâtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fî Marifeti Havâdisi'z-Zamân*. Beyrut: Müessesel-Alemi lil-Matbuât, 1970.
- Yağmûrî, Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Ahmed. *Nûrü'l-Kabes el-Muhtasar mine'l-Muktebes fî Ahbârî'n-Nühât ve'l-Üdebâ' ve's-Şu'arâ' ve'l-Ulemâ'*. nşr. Rudolf Sellheim. Wiesbaden, 1964.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîhu'l-Yakûbî*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İshâk b. Vâzih. *el-Büldân*. thk. Muhammed E. Dannâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Abdullah. *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrşâdü'l-Erîb ilâ Marifeti'l-Edîb*. thk. İhsan Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-Büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yemânî, Tâcüddin Abdülbaki b. Abdülmecid. *Behcetü'z-Zamân fî Târîhi'l-Yemen*. thk. Mustafa el-Hicâzî. Beyrut: Dârü'l-Avde, 1985.
- Yemânî, Tâcüddin Abdülbaki b. Abdülmecid. *Behcetü'z-Zamân fî Târîhi'l-Yemen*. thk. Abdullah Muhammed el-Habeşî. Riyad: Dâru's-Semî, 2012.

- Yeniterzi, Emine. *Bihîştî'nin Heşt Bihîşt Mesnevisi: (İnceleme-Metin)*. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/145-146. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/272-276. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/4. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yiğit, İsmail. "İskân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/ 653-657. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yiğit, İsmail. "Süleyman b. Abdülmelik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/80-81. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yuvalı, Abdülkadir. "Ebû Saîd Mîrza Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/224-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Za'inül'ânî, Hasan Fâdıl. *Siyâsetü'l-Mansûr Ebî Ca'fer ed-Dâhiliyye ve'l-Hâriciyye*. Bağdat: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1981.
- Zebîdî, Ebu'z-Ziyâ Abdurrahman b. Ali. *Kurretü'l-Uyûn bi Ahbâri'l-Yemen ve'l-Meymûn*. thk. Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Ekva' el-Hivâlî. San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 2006.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.

- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-Huffâz*.
Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Rebî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr*.
Beyrut: Müessesetü'l-İlmiyye, 1991.
- Zetterstêen, K. V. "Ma'n b. Zâide". *İslam Ansiklopedisi*. C. 7. Ankara: Milli
Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Zeydân, Corcî. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Doğan Güneş Yayınları, 1971.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayreddîn. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm
li'l-Melâyin, 2002.
- Zorlu, Cem. *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar: Ebû Câfer el-Mansûr
Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.